

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**KUR'AN-I KERİM'DE DİL VE ÜSLUP
ÇEŞİTLİLİĞİ BAKIMINDAN TEVHİD
İNANCI**

İsmail Fethullah CAYMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ

OCAK - 2024

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

KUR'AN-I KERİM'DE DİL VE ÜSLUP ÇEŞİTLİLİĞİ BAKIMINDAN TEVHİD İNANCI

DANIŞMAN : Doç. Dr. Fatih TİYEK

JÜRİ : Prof. Dr. Ahmet ÖZ

JÜRİ : Doç. Dr. Ercan ŞEN

İsmail Fethullah CAYMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ

OCAK - 2024

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'AN-I KERİM'DE DİL VE ÜSLUP ÇEŞİTLİLİĞİ
BAKIMINDAN TEVHİD İNANCI

İsmail Fethullah CAYMAZ

Danışman : Doç. Dr. Fatih TİYEK
Yıl : 2024, Sayfa: VII + 132
Jüri : Doç. Dr. Fatih TİYEK (Başkan)
: Prof. Dr. Ahmet ÖZ (Üye)
: Doç. Dr. Ercan ŞEN (Üye)

Kur'an-ı Kerim, kullandığı dil ve üslup yönünden sadece bilgi vermeyi değil, muhataplarında kendi temel ilkeleri doğrultusunda kalıcı bir davranış değişikliği, bir inkılap ve bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu bakımdan vahiy süreci boyunca ilahi kelimada tekdüze bir üslup değil, gerçekleştirilmek istenen insanî ve toplumsal dönüşüme hizmet eden ve her biri birbirinden farklı hususiyetlere sahip çeşitli ifade şekilleri ile anlatım biçimlerine başvurulmuştur. Kur'an muhtevasında, vahyin odak noktasının ve en temel konusunun ise tevhid olduğu kuşku götürmez bir hakikattir. Öyle ki tarih boyunca tevhid, İslam dininin en sade ve en öz ifadesi olarak kabul edilmekte ve bu durum İslamiyet'e girişin bir şiarı olan kelime-i tevhid formatında dile getirilmektedir. Bu sebeple İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de, böyle büyük bir öneme sahip olan tevhidin nasıl ve ne şekilde ele alındığı, tevhidin anlatımında dil ve üslup yönünden nasıl bir yöntem takip edildiği ehemmiyet arz eden bir meseledir. Aynı zamanda kullanılan bu dil ve üslubun muhatapların tevhid inancını benimsemesinde nasıl bir fonksiyona sahip olduğunun tespit edilmesi de Kur'an'ın nüzul süreci boyunca gösterdiği başarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancını anlatmada kullandığı dil ve üslubun yakından tanınması, bunun tevhid inancının benimsenmesine olan etkisinin anlaşılması, analiz edilmesi ve değerlendirilmesi ana temasında şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, Tevhid, Dil, Üslup, Anlatım, Yöntem, Çeşitlilik

**DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**THE BELIEF IN TAWHEED IN TERMS OF LANGUAGE
AND STYLE VARIATION IN THE HOLY QUR'AN**

İsmail Fethullah CAYMAZ

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Fatih TİYEK
Year : 2024, Pages: VII + 132
Jury : Assoc. Prof. Dr. Fatih TİYEK (Chairperson)
: Prof. Dr. Ahmet ÖZ (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Ercan ŞEN (Member)

The Qur'an aims not only to provide information in terms of the language and style it uses, but also to realize a permanent change in behavior, a revolution and a transformation in line with its own basic principles. In this respect, throughout the revelation process, not a monotonous style in divine speech, but various forms of narration ways and expression forms that serve the human and social transformation desired to be realized and each of them have different characteristics were used. In the content of the Qur'an, it is an undoubted truth that the focal point and the most basic subject of revelation is tawhid. So much so that throughout history, tawhid has been accepted as the simplest and most concise expression of the religion of Islam, and this has been expressed in the form of kalima-i tawhid, which is a motto of entering Islam. For this reason, how and in what way tawheed, which is of such great importance in the Qur'an, which is the most fundamental source of Islam, is handled and what kind of method is followed in terms of language and style in the expression of tawheed is an important issue. At the same time, determining the function of this language and style in the adoption of the belief of oneness by the addressees will contribute to a better understanding of the success of the Qur'an during the revelation process. Therefore, this study is shaped on the main theme of getting to know the language and style used by the Holy Qur'an in explaining the belief in tawhid, understanding, analyzing and evaluating its effect on the adoption of the belief in tawhid.

Keywords: Holy Qur'an, Tawheed, Language, Style, Narration, Method, Variation

ÖN SÖZ

Kur'an-ı Kerim'in dil ve üslup özellikleri, tarih boyunca daima ilgiye mazhar olmuştur. Öyle ki ilahi kelamın sahip olduğu dil ve üslup özelliklerinin kendine özgü yapısı birçok ilim insanının dikkatini çekmiş ve bu meseleyle ilgili olarak klasik dönemden günümüze kadar birçok farklı eser kaleme alınmıştır. Kendine özgü, bir başka ifadeyle spesifik bir dil ve üsluba sahip olan Kur'an-ı Kerim'in ise en temel konusunu tevhid inancı teşkil etmektedir. Hitap edilen ilk kitlenin dini noktadaki inanç, tutum ve davranışlarının boyutu dikkate alındığında, Kur'an'da vahiy süreci boyunca üzerinde en çok durulan meselelerin başında neden tevhid inancının geldiği daha iyi anlaşılır. Nitekim şirk hâkimiyeti içerisinde bir yaşam süren ve ahlaki anlamda çeşitli kötü meziyetlere sahip olan muhatap kitleden tevhide bağlı, iyi ve güzel hasletlerle donanmış bireyler meydana getirmenin vahyin en temel gayesi olduğu söylenebilir. Kur'an'ın dil ve üslubu da bu gayeyi gerçekleştirmeye hizmet edecek şekilde, muhataplarının hem akıllarına hem de gönüllerine hitap eden çeşitli üsluplarla, ifade ve anlatım biçimleriyle örülü, zengin bir yapıya sahiptir. Bu yönden ilahi kelamda tevhidin anlatımının nasıl bir yöntem dâhilinde ve ne şekilde ele alındığı, bu doğrultuda hangi delillerden yararlanıldığı, hangi ikna metotlarına başvurulduğu incelenmesi gereken bir meseledir. Aynı zamanda bütün bu anlatım çeşitliliğinin muhataplar nezdinde nasıl bir karşılık bulduğu ve tevhid inancının benimsenmesine ne gibi faydalar sağladığı da ziyadesiyle önem arz eden bir husustur ki araştırmamız bu kapsam etrafında tebarüz etmektedir.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, kapsam ve sınırları gibi hususlara değinilmekte, aynı zamanda konuyla ilgili önceki çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir. Bunun yanında esas konuya bir hazırlık mahiyetinde, Kur'an-ı Kerim'in genel anlamdaki dil ve üslup özellikleri ile Cahiliye Araplarının Allah tasavvurunun nasıl bir yapıya sahip olduğu da yine bu kısımda ele alınmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak tevhidin önemine, sözlük ve terim anlamına, bununla birlikte tevhidin biri inanç diğeri ise ibâdet olmak üzere iki farklı boyutuna yer verilmektedir. Ardından Kur'an-ı Kerim'de tevhid ile çok yakın ilişkisi bulunan ve çoğu zaman tevhide ifade etmek için kullanılan bazı kavramlar; "Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Yakın Anlamalı Bazı Kavramlar" ve "Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Karşıt Anlamalı Bazı Kavramlar" şeklinde tasnif edilerek incelenmektedir. Araştırmamızın ikinci ve son bölümünde ise öncelikle Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancını anlatmadaki dil ve üslubu ele alınmakta ve bu doğrultuda ilahi kelamda muhataplara tevhid inancını anlatmak için başvuru olan ifade şekillerine ve anlatım biçimlerine yer verilmektedir. Hemen arkasından tevhid inancının anlatımında kullanılan bu ifade çeşitliliğinin muhatapların bu inancı benimsemelerine ne gibi

faydalar sağladığı ve bu noktada nasıl bir fonksiyon icra ettiği tahlil edilerek çalışma sonlandırılmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkması ve hayata geçirilmesi sürecinde konu seçiminden, araştırmanın nihayete erdirilmesine kadar tezimin her aşamasında bilgi ve tecrübeleriyle rehberlik eden, lisans döneminden bu yana yardım ve desteklerini her zaman üzerimde hissettiğim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Fatih TİYEK'e, aynı zamanda çalışmamın şekillenmesi sürecinde çok değerli ve titiz fikirlerinden önemli ölçüde yararlandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet ÖZ, Prof. Dr. Ahmet ABAY ve Dr. İrfan KARA'ya, yine bu süreçte kıymetli vakitlerini ayırarak çalışmama önemli katkılarda bulunan, çıkmış olduğum ilim yolculuğunda motivasyonumu canlı tutan, kendilerinden çok şey öğrendiğim değerli hocalarım Doç. Dr. Mustafa GENÇ ve Doç. Dr. Yakup YILDIZ'a en kalbî şükranlarımı iletmeyi bir borç bilirim. Ayrıca her görüştüğümüzde bitirmem gereken bir tezim olduğunu hatırlatarak çalışmamı bitirmeye teşvik eden ve heyecanımı canlı tutan değerli dostlarıma da gönülden teşekkür etmeyi bir görev addederim. Hassaten bu zamana kadar sabır ve dualarıyla her türlü özveriyi gösterip yetişmemizde en büyük pay sahipleri olan anne ve babama, varlıklarından her daim güç aldığım kardeşlerime ve bu süreçteki en büyük destekçilerim olan eşim ile evladıma da şükranlarımı sunarım.

İsmail Fethullah CAYMAZ
Kahramanmaraş-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VII
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Yöntemi, Kapsam ve Sınırları.....	2
1.3. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar.....	3
1.3.1. Yüksek Lisans Tezleri.....	4
1.3.2. Makaleler.....	6
1.3.3. Diğer Müstakil Çalışmalar.....	7
1.4. Kur'an'ın Dil ve Üslubunun Temel Karakteristik Özellikleri.....	8
1.5. Kur'an'da Cahiliye Araplarının Allah Tasavvuru.....	18
2. TEVHİDİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE KUR'AN-I KERİM'DE KULLANIMI.....	23
2.1. Tevhidin Önemi.....	23
2.2. Sözlük ve Terim Anlamı.....	26
2.3. Tevhidin Çeşitleri.....	28
2.3.1. İtikadî Tevhid.....	28
2.3.2. Amelî Tevhid.....	29
2.4. Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle İlişkili Bazı Kavramlar.....	31
2.4.1. Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Yakın Anlamlı Bazı Kavramlar.....	31
2.4.1.1. İhlâs (الإخلاص).....	31
2.4.1.2. Hanîf (حنيف).....	33
2.4.1.3. Sırât-ı Müstakîm (الصراط المستقيم).....	35
2.4.1.4. Hidâyet (الهداية).....	37
2.4.1.5. İbâdet (العبادة).....	40
2.4.1.6. Hak (الحق).....	42
2.4.2. Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Karşıt Anlamlı Bazı Kavramlar.....	44
2.4.2.1. Şirk (الشرك).....	44
2.4.2.2. Tağut (الطاغوت).....	46
2.4.2.3. Dalâlet (الضلالة).....	48

2.4.2.4. Bâtıl (الباطل).....	52
2.4.2.5. Küfür (الكفر).....	55
3. KUR'AN-I KERİM'DE DİL VE ÜSLUP BAKIMINDAN TEVHİD İNANCI....	58
3.1. Kur'an-ı Kerim'in Tevhid İnancını Anlatmadaki Dil ve Üslubu.....	58
3.1.1. Doğrudan Anlatım.....	58
3.1.2. Akletme, Düşünme ve İbret Almaya Davet.....	61
3.1.3. Mukâyeseli Anlatım.....	67
3.1.4. İstifhâm Üslubu.....	72
3.1.5. Temsilî Anlatım.....	76
3.1.6. Edebî Tasvir.....	80
3.1.7. Kıssalar.....	85
3.1.8. Allah Merkezli Üslup.....	90
3.1.9. Müjdeleme, Övme ve Teşvik.....	95
3.1.10. Uyarı, Sakındırma ve Tehdit.....	98
3.1.11. Tekrarlar.....	101
3.1.12. Tehaddî / Meydan Okuma.....	105
3.1.13. Dua / Yakarış İle İşaret Etme.....	108
3.1.14. Yemin Üslubu.....	111
3.1.15. Esmâ-i Hüsnâ'nın Katkısı.....	112
3.2. Kur'an-ı Kerim'deki Dil ve Üslup Çeşitliliğinin Tevhid İnancının Benimsenmesine Etkisi.....	114
4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	119
KAYNAKÇA.....	123
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR LİSTESİ

a. s.	: Aleyhi's-Selâm
b.	: İbn/Bin
bkz.	: Bakınız
b.y.	: Basım Yeri Yok
çev.	: Çeviren
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
md.	: Maddesi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.a.v	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sad.	: Sadeleştiren
trc.	: Tercüme Eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Kur'an-ı Kerim, insanların dünya ve ahiret saadeti doğrultusunda, yirmi üç yıllık bir süre boyunca peyderpey nazil olmuş olan, yüce Allah'ın insanlık için gönderdiği son ilahi kitaptır. Vahiy dönemi incelendiği zaman, nüzul sürecinin başlangıcından itibaren muhatapların seviyesinin, duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarının gözetildiği görülür. Bu süreç boyunca Kur'an'da tevhid, nübüvvet ve ahiret inancı gibi meseleler tedrici bir metotla işlenmiş, insan olmanın gereği bakımından farklı seviye ve anlayış kabiliyetine sahip olan muhatapların durumu gözetilerek bu konuların her birinde çeşitli üsluplara, ifade şekillerine ve anlatım sanatlarına başvurulmuştur. Bununla birlikte şirkin egemen olduğu bir topluma hitap eden Kur'an'ın, vahiy süreci boyunca üzerinde en çok durduğu konunun, aynı zamanda en temel ilkesinin tevhid inancı olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim nübüvvetle ilgili ifadelerin, ahiret sahneleriyle ilgili anlatımların, geçmiş toplum ve peygamberlerle ilgili kıssaların ve Kur'an muhtevasındaki diğer bütün konuların da nihai noktadaki nüzul amacı, tevhid inancının hâkimiyeti ilkesine dayanmaktadır. Çünkü bu temel esas olmazsa, anlatılan hiçbir konu, muhtevada yer verilen hiçbir bilgi gerçek manada bir önem veya anlam ifade etmeyecektir. Bu yönden Kur'an'ın en temel nüzul amacı ve misyonu, şirkten uzak durup tevhid inancını benimseyen insanlar ve toplumlar inşa etmektir. Kur'an-ı Kerim'de bu gaye doğrultusunda bir üslup ve yöntem takip edilerek etkin, canlı ve dinamik bir dil kullanılmıştır. İşte bu bakımdan çalışmamızın en temel konusunu, Kur'an'ın tevhid inancını anlatmadaki dil ve üslup çeşitliliği oluşturmaktadır. Aynı zamanda Kur'an'ın tevhid inancını anlatmada kullandığı üslup ve anlatım yöntemlerinin muhatapları nezdinde nasıl bir etki uyandırdığının, dönemin insanların şirk inancından kurtulup tevhidi benimsemesinde nasıl bir fonksiyon icra ettiğinin tespiti de yine çalışmamızın bir başka konusudur.

Kur'an'da Allah'ın vahdaniyetini benimseyip şirkten ve çeşitli kötülüklerden arındırılmış bir toplum meydana getirmek doğrultusunda başarılı bir üsluba yer verilmiştir. Çünkü Kur'an sadece geçmişteki ve gelecekteki olaylar veya olgular hakkında bilgilendirme yapmayı değil, muhataplarında gönderiliş amacı doğrultusunda kalıcı bir davranış değişikliği, bir inkılap, bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedefler. Bu sebeple onun dil ve üslubunun nüzul amacını gerçekleştirmeye yönelik olduğu unutulmaması gereken bir gerçektir. Dolayısıyla Kur'an'daki bu üslup çeşitliliğinin incelenmesi ve nüzul amacını gerçekleştirmek noktasındaki rolünün ortaya konulması önem arz eden bir meseledir. Bu yönden çalışmamızda genel anlamda Kur'an'ın kendine has olan dil ve üslup özelliklerine dikkat çekmek, özelde ise vahyin en temel konusu olan tevhid inancının anlatımındaki beyan çeşitliliğine, ifade şekillerine ve anlatım yöntemlerine vurgu yapmak amaçlanmaktadır. Bunu biraz daha açmak

gerekirse çalışmamızda, Kur'an-ı Kerim'in dil ve üslup yönünden ne derece zengin ve çeşitli bir yapıya sahip olduğunu en temel ilkesi tevhid üzerinden ortaya koymak, böylelikle tevhide dikkat çekerek bu inancın İslam'da ve Kur'an'da ne derece ehemmiyete sahip olduğunun daha iyi kavranmasını sağlamak amaçlanmıştır. Diğer yandan tevhid inancının anlatımında kullanılan dil ve üslup çeşitliliğinin muhataplar nezdindeki etkisini tahlil ederek nüzul süreci sonunda vahyin istediği yönde gerçekleşen insanî ve toplumsal değişimdeki başarının daha iyi anlaşılmasına ışık tutmak da çalışmamızda gaye edilen amaçlar arasında zikredilebilir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şahsında ve rehberliğinde gerçekleşen bu değişim sürecinde izlenen metodun doğru bir şekilde anlaşılmasıyla günümüzdeki tebliğ faaliyetlerine yol göstermek, başka bir deyişle muhataplarla kurulan iletişime Kur'an perspektifinden bir bakış açısı kazandırmak da yine çalışmamızın bir başka amacı olarak sıralanabilir. Bu bakımdan çalışmamızın, Kur'an'ın tevhid inancını anlatmadaki dil ve üslup çeşitliliğini yakından tanıma, bunun muhataplar tarafından tevhid inancının benimsenmesine olan etkisini anlama, analiz etme ve değerlendirme gayretinin bir ürünü olarak kaleme alınmış olduğu söylenebilir.

1.2. Araştırmanın Yöntemi, Kapsam ve Sınırları

Araştırmamızın konusunu daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancını anlatmadaki dil ve üslup çeşitliliği oluşturduğu için, çalışmamızda ağırlıklı olarak Kur'an'ın taranmasıyla sonuca ulaşmaya çalışılmıştır. Bir yazarın herhangi bir eserindeki dil ve üslubu incelenirken nasıl ki başvurulacak en temel kaynak bizzat o yazarın eseriye, Kur'an-ı Kerim'in dil ve üslubuna dair yapmış olduğumuz bu çalışmada da yine benzer şekilde başvurduğumuz ilk kaynak bizzat ilahi kelamın kendisi olmuştur. Bu bakımdan araştırmamızın, genel itibarıyla Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancını konu edinen ayetler çerçevesinde ele alınmış olduğu ifade edilebilir. Ancak çalışmanın amacını ve kapsamını aşmaması bakımından, konuyla ilgili tespit edilen ayetlerin hepsine değil, meseleye genel anlamda açıklık getirecek ve meramın anlaşılmasına katkı sağlayacak olanlarının ele alındığı ve bu ayetlere ilgili kısımlarda yer verildiği belirtilmesi gereken önemli bir husustur.

Konuyla ilgili ayetlerin dil ve üslup bakımından tasnif edilmesiyle tevhid ilkesinin muhataba benimsetilmesinde kullanılan yöntemler ve ikna metotları sistematik bir şekilde incelenmiştir. Yine ilgili ayetler doğrultusunda dil ve üsluptaki çeşitliliğin muhataplar üzerinde oluşturduğu etkiye, yerine getirdiği işlev ve fonksiyonlara ulaşmaya çalışılıp bu doğrultuda Kur'an'daki üslup çeşitliliğinin nedenlerine ve sonuçlarına dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Ayrıca klasik ve çağdaş dönem tefsir kaynaklarından, konuyla ilgili tez çalışmaları ve makaleler ile çeşitli müstakil eserlerden, Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancını anlatmadaki dil ve üslup çeşitliliği ile ilgili olarak meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz bilgi

ve tespitlere yer verilmeye gayret gösterilmiştir. Böylelikle çalışmamızda çeşitli yazılı belgelerin konumuzla ilgili kısımları titizlikle toplanmıştır. Bütün bu bilgiler gözden geçirilip incelenerek analizi yapılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda konumuzla ilgili olarak elde edilen bütün bilgi ve tespitlere ilgili kısımlarda sistemli bir şekilde yer verilmeye gayret gösterilmiştir. Bu doğrultuda araştırmamızda konumuzla da uygun olması bakımından dokümantasyon yönteminin tercih edilmiş olduğu ifade edilebilir. Buna ilaveten ayetlerin mealini verirken genellikle Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarının “*Kur’an Yolu Meali*”¹ isimli mealine başvurulmakla birlikte, gerekli görülen bazı durumlarda farklı meallerden de istifade edilmiştir.

Burada değinmek istediğimiz bir başka mesele ise çalışmamızın kapsam ve sınırları üzerine olacaktır. Nitekim Kur’an-ı Kerim’in muhtevasında başta inanç, ibâdet, ahlak ve muamelat olmak üzere yer verilen her bir konunun, indirilen her bir ayetin esasında tek bir nüzul amacı vardır; o ise tevhid inancının hâkimiyetidir. Bunun dışında muhtevada yer alan diğer bütün konular ancak Kur’an’ın tesis ettiği ulûhiyet anlayışıyla kaim olur, bir anlam kazanır. Tevhid inancı olmazsa diğer bütün konular da anlamını yitirir. Bu bakımdan hangi konuyla ilgili olursa olsun, Kur’an-ı Kerim’in tamamının nihai manada tevhid inancının hâkimiyet ve egemenliğini sağlama amacına yönelik olduğu söylenebilir. Böyle genel bir perspektifle meseleye bakıldığında ise araştırmanın kapsam ve sınırları çok geniş olacağı için konuyla ilgili bir inceleme ve araştırma yapabilmek imkân dâhilinde değildir. Bu bakımdan çalışmamızın, Kur’an-ı Kerim’de doğrudan tevhid inancını konu edinen ayetler çerçevesinde ele alındığını, araştırmamızın bu yönde şekillendiğini ve bu bağlamda Kur’an’ın dil ve üslubuna dair çalışma yapılıp sonuç ve çıkarımlarda bulunulduğunu belirtmemiz uygun olacaktır. Aynı şekilde tefsir kitapları, tez, makale ve çeşitli müstakil çalışmalardan da konuyla doğrudan ilgili olan ayetler çerçevesinde istifade edilmiş, araştırmamıza katkı sağlayacağı düşünülen bilgi ve tespitlere bu doğrultuda yer verilmiştir. Bunun bilinmesi, çalışmamızın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.3. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar

Araştırmamızla ilgili olarak daha önce konumuzun doğrudan ele alındığı herhangi bir çalışmaya rastlayamamakla birlikte, Kur’an’ın en temel konusu olan tevhid inancının ve bu inancın çeşitli yönlerine ait hususların konu edildiği birçok çalışmanın bulunduğunu görmekteyiz. Ancak bunların çoğunda, tevhid inancının anlatımında kullanılan ifade ve yöntem çeşitliliği üzerinde pek durulmaması ve aynı zamanda bu çeşitliliğinin muhataplar üzerindeki etkilerine değinilmemesi dikkatimizi çekmektedir ki araştırmamızı bu çalışmalardan farklı kılan hususların başında bu gelmektedir. Yine de bu çalışmalardan bazılarının muhtelif yerlerinde, konumuzla ilgili bazı bilgi, tespit ve

¹ *Kur’an Yolu Meali*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018).

çıkarımlar bulunmaktadır. “Kur’an- Kerim’de Dil ve Üslup Çeşitliliği Bakımından Tevhid İnancı” isimli bu araştırmamızda ise konumuzun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu bilgilere çalışmamızdaki ilgili kısımlarda yer vermeye çalışılmıştır.

Konumuzun alt başlıklarıyla ilgili olarak da yine aynı şekilde doğrudan olmamakla birlikte, içerisinde Kur’an’ın tevhid inancını anlatmada kullandığı dil ve üslubuna dair bilgilerin bulunduğu bazı çalışmalara ulaşılmıştır. Örnek vermek gerekirse, ileride görüleceği üzere çalışmamızın bir alt başlığında kendi araştırmamız bağlamında yer verdiğimiz “Mukâyeseli Anlatım” meselesiyle ilgili olarak yazılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.² Bu tezde genel manada Kur’an-ı Kerim’in muhataplarına sunduğu mukâyeseli anlatımlarla ilgili bilgiler verilmektedir. Ancak bizim çalışmamızda, Kur’an-ı Kerim’in tevhid inancını anlatmada sunduğu mukâyeseli anlatımlar incelenmiştir. Bu bakımdan çalışmamızın konusu kapsam itibarıyla farklılık arz etmektedir.

Tefsir literatürü incelendiği zaman genel anlamda tevhid inancını inceleyen veya bu inancın çeşitli yönlerini ele alan ya da muhtevasında tevhid inancına dair önemli bilgi, tespit veya çıkarımlar barındıran birçok çalışmanın bulunduğu söylenebilir. Bunlardan çalışmamızla ilgisi çerçevesinde bazılarına ilişkin bilgilere sırasıyla yüksek lisans tezleri, makaleler ve diğer müstakil çalışmalar başlıkları altında yer verilecektir.

1.3.1. Yüksek Lisans Tezleri

- Mehmet Kubat 1993 yılında “*Kur’an’da Tevhid*” adlı bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.³ Çalışma altı ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Kur’an’da Allah’ın Varlığı”, ikinci bölümde “Kur’an’da Allah’ın Birliği” meselesi ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise tarih boyunca gelen bütün peygamberlerin tevhid mücadelesine değinilmektedir. “Kur’an’a Göre Şirk” başlığını taşıyan dördüncü bölümde şirkin mahiyeti ve şirkin oluşumunun nedenlerinden bahsedilmekte, “Kur’an’da Tağut” isimli beşinci bölümde gerek Kur’an-ı Kerim’den gerekse de hadislerden tağut meselesinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bilgiler verilerek âlimlerin tağut ile ilgili görüşlerinden bahsedilmektedir. Altıncı ve son bölümde ise Kur’an-ı Kerim’de geçen Allah’ın isim ve sıfatları, Mekkî ve Medenî sûrelerdeki kullanımı dikkate alınarak ele alınmaktadır.

² Veysel Gengil, *Kur’an’ın Muhataplarını İkna Açısından Sunduğu Mukayeseli Anlatımlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

³ Mehmet Kubat, *Kur’an’da Tevhid* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

- Mehmet Mübarek Çelik'in 1999 yılında "*H. İbrahim'in Tevhid Mücadelesindeki Yeri*" adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁴ Çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hz. İbrahim'in hayatı ve hicretinden bahsedilmekte, ikinci bölümde ise Hz. İbrahim'in risaleti ve tevhid mücadelesi anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise Hz. İbrahim'in kendi şahsına ait olan hususiyetlerine değinilmektedir.

- Hatice Şenocak 2007 yılında "*Fahreddin Razi'nin Tefsir-i Kebir'inde Allah'ın Birliği (Tevhid)*" isimli bir yüksek lisans tez çalışması yapmıştır.⁵ Giriş ve iki ana bölümden oluşan bu çalışmada, "Tevhid ve Şirkin Mahiyeti" adını taşıyan birinci bölümde, Fahreddin Razi'nin tefsirleri doğrultusunda; tevhidin kısımlarından, tevhid-ibâdet ilişkisinden, tevhidin akli, naklî ve evrendeki delillerinden bahsedilmektedir. Ayrıca yine bu bölümde şirk ve kısımlarından, Allah'a ortak koşan fırkalardan, şirk ve putperestlikten, şirke karşı peygamberlerin izledikleri yöntemden ve Allah'a evlat isnad edenlerden bahsedilmektedir. "Tevhiden Ayrılanlara Eleştiriler" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise Kur'an'ın ehl-i kitaba yönelttiği eleştirilere değinilmektedir. Fahreddin Razi'nin Tefsir-i Kebir'indeki tevhid ve şirk ile ilgili hemen hemen birçok meseleye dair görüşlerine, konularına göre sistemli bir şekilde yer verilmesi, bu tez çalışmasını kayda değer kılan önemli bir husustur.

- Muazzam Yener'in 2016 yılında "*Tefsir Kaynaklarında Tevhid*" isimli tez çalışması da literatürdeki önemli araştırmalardan birisidir.⁶ Giriş ve üç ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde Kur'an'ın içeriğine ve temas ettiği konulara, ikinci bölümünde ilk dönem tefsir çalışmalarına, üçüncü bölümünde ise modern dönemdeki tefsir çalışmalarına değinilmektedir. Bu son bölümde bilhassa Mevdûdî ve Süleyman Ateş'in tevhid ile ilgili meseleler hakkındaki tespit ve çıkarımlarına yer verilmesi, çalışmanın önemini gösteren hususların başında gelmektedir.

- İbrahim Demirel'in 2017 yılında "*Sebe Suresi Bağlamında Tevhid ve Şirk*" adıyla bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁷ Giriş ve iki ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde tevhid kavramı, tevhidin kısımları, şirk kavramı ve

⁴ Mehmet Mübarek Çelik, *H. İbrahim'in Tevhid Mücadelesindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

⁵ Hatice Şenocak, *Fahreddin Razi'nin Tefsir-i Kebir'inde Allah'ın Birliği (Tevhid)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁶ Muazzam Yener, *Tefsir Kaynaklarında Tevhid* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁷ İbrahim Demirel, *Sebe Suresi Bağlamında Tevhid ve Şirk* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

şirkin sebepleri gibi hususlardan bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise Sebe' sûresindeki tevhid ve şirk ile ilişkilendirilen ayetlere, ayrıca bu sûredeki tevhide davet üslubuna yer verilmektedir. Özellikle son kısımda incelenen Sebe' sûresindeki tevhide davet üslubu ehemmiyet arz etmektedir.

- Eyyüp Tuncer 2018 yılında “*Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*” isimli bir yüksek lisans tez çalışması yapmıştır.⁸ Giriş ve üç ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde tevhid ve melekenin kavramsal çerçevesine, ikinci bölümde Kur'an'da tevhid melekesinin inşasında kullanılan metotlara, üçüncü bölümde ise genel olarak tevhid melekesinin insana, topluma, hayata, kâinata ve tarihe olan yansımalarına değinilmektedir.

- Esmâ Korucu 2018 yılında “*Kur'an-ı Kerim'e Göre Tevhid Mücadelesi (Hz. Nuh Örneği)*” isimli bir yüksek lisans tez çalışması yapmıştır.⁹ Bu çalışma giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. “Tevhid Mücadelesi” başlığını taşıyan birinci bölümde tevhidin kavramsal çerçevesinden, tevhid inancına davette kullanılan belli başlı yöntemlerden ve davete verilen tepkilerden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise Hz. Nuh'un hayatı ve mücadelesi ele alınmaktadır. Burada Hz. Nuh'un tevhid yolunda davetini sunuş biçimi ve bu davete verilen tepkiler incelenmektedir.

- Taha Çakır'ın 2019 yılında tamamladığı “*Bakara Suresinde Tevhid Konusu*” isimli bir yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır.¹⁰ Giriş ve iki ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde ana hatlarıyla İslam inancında tevhid konusu ele alınmaktadır. “Bakara sûresinde Tevhid” başlığını taşıyan ikinci bölümde ise tevhide dair ayetler çerçevesinde akli deliller, enfüsî deliller, âfâkî deliller gibi çeşitli tasniflerle tevhid inancı incelenmektedir.

1.3.2. Makaleler

- Ahmet Çelik 2001 yılında “*Kur'an'da Tevhid Delalet Eden Semantik Alanlar*” isimli bir çalışma kaleme alarak tevhid inancına işaret eden, kelimetün tayyibe, el-kavlü's-sâbit, el-urvetu'l-vüskâ, kelimetullah gibi bazı Kur 'ani ifadelerin semantik incelemesini yapmıştır.¹¹

⁸ Eyyüp Tuncer, *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁹ Esmâ Korucu, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Tevhid Mücadelesi (Hz. Nuh Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹⁰ Taha Çakır, *Bakara Suresinde Tevhid Konusu* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹¹ Ahmet Çelik, “Kur'an'da Tevhid Delalet Eden Semantik Alanlar”, *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (Güz 2001), 121-137.

- Mahmut Aydın ve Merve Ar'ın 2016 yılında “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet” isimli bir çalışması bulunmaktadır.¹² Bu çalışmada Yahudilerde tevhid, Hristiyanlarda tevhid ve İslam’da tevhid inancı ele alınmış ve bu bağlamda genel bir mukâyese yapılmıştır.
- Fikrullah Çakmak’ın 2018 yılında kaleme aldığı “Kur’an’da Tevhid’in İnşa Süreci” isimli makale çalışmasında, genel manada Kur’an-ı Kerim’de şirkin iptali ve tevhidin inşası sürecinde izlenen metot, takip edilen yöntem incelenmiştir.¹³ Bu çalışmada Kur’an’ın tevhid inancını anlatmada kullandığı dilsel noktadaki ifade ve anlatım çeşitliliğinden ziyade izlediği yol ve takip ettiği yöntem genel prensipler halinde ele alınmaktadır.
- Fatih Tok 2019 yılında “Şirkin Tevhide Dönüştürülmesinde İlahi Metot” isimli bir çalışma kaleme almıştır.¹⁴ Bu çalışmada da yine bir önceki çalışmayla benzer şekilde, dilsel bakımdan Kur’an’ın tevhid inancını anlatmada başvurduğu ifade çeşitliliği ve anlatım sanatlarına dair özelliklerinden ziyade şirkin tevhide dönüştürülmesi sürecinde takip edilen ilahi yöntemin genel prensipler halinde ele alınmış olduğu söylenebilir.
- Hasan Yılmaz ve Nihat Demirkol 2021 yılında “Kur’an’ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid” isimli bir makale çalışması kaleme almıştır.¹⁵ Bu çalışmada, tevhidin Kur’an’a sistematik bir şekilde serpiştirildiğinden, nasların verdiği mesajların tevhid ilkesi çerçevesinde şekil aldığından, aynı zamanda tarih boyunca bütün peygamberlerin ümmetlerine yaptıkları ilk davetin tevhid ilkesi olmasından hareketle Kur’an’ın odak konusu ve kavramının tevhid inancı olduğu vurgulanmaktadır.

1.3.3. Diğer Müstakil Çalışmalar

Araştırmamızın doğrudan ele alınmadığı ancak muhtevasında konumuzla ilgili bilgi, tespit veya çıkarımların bulunduğu diğer bazı çalışmalar ise şunlardır:

1. İsmail R. Farûkî, *Tevhid*, çev. Dilaver Yardım - Latif Boyacı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006).
2. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016).

¹² Mahmut Aydın - Merve Ar, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/41 (Ocak 2017), 5-18.

¹³ Fikrullah Çakmak, “Kur’an’da Tevhidin İnşa Süreci”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* /49 (Haziran 2018), 83-103.

¹⁴ Fatih Tok, “Şirkin Tevhide Dönüştürülmesinde İlahi Metot”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos 2019), 713-733.

¹⁵ Hasan Yılmaz - Nihat Demirkol, “Kur’an’ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 661-689.

3. Seyyid Kutub, *Tevhid Bilinci*, çev. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2017).
4. Muhammed Kutub, *Tevhid*, çev. Süleyman Altay (İstanbul: Buruc Yayınları, 2020).
5. Ebu'l Âlâ Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmet Asrar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019).
6. Ebu'l A'lâ Mevdûdî, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev. Murat Hazine (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019).
7. Mehmet Kubat, *Kur'an'da Tevhid* (İstanbul: Şafak Yayınları, 1994).
8. Abdulmecid Zindânî, *Kur'an ve Kâinat Ayetleri Işığında Tevhid*, trc. Abdulhadi Timurtaş (İstanbul: Nida Yayınları, 2019).
9. Muhammed Ahmed Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı el-Fennu'l-Kasasi*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).
10. Ömer Faruk Yavuz, *Kur'an'da Sembolik Dil* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006).
11. Turan Koç, *Dilin Ötesi: Kur'an'ın Dil ve Üslubu Üzerine* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018).
12. Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebî Tasvir*, çev. Kamil M. Çetiner (İstanbul: Beka Yayınları, 2019).

1.4. Kur'an'ın Dil ve Üslubunun Temel Karakteristik Özellikleri

Yüce Allah'ın bütün insanlar için gönderdiği hidâyet rehberi, son ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim'dir. Her kitabın bir yazılış amacının olması, her yazarın bir gaye doğrultusunda eserini kaleme alması gibi Kur'an'ın da yüce Allah'ın iradesi ve takdiri doğrultusunda bir mesajı ve gönderiliş amacı vardır.¹⁶ Nüzul ortamı ve Cahiliye toplumunun inanç yapısı dikkate alındığında, Kur'an'ın gönderiliş amacı, tevhid akidesine bağlı ahlaklı bireyler yetiştirmek ve bu bireylerden meydana gelmiş ahlaklı toplumlar oluşturmaktır.¹⁷ Ancak insanlara kalıcı bir davranış değişikliği ve bir meleke kazandırmanın hedeflendiği durumlarda, “süreç” olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Nitekim bir insanı veya toplumu geçmişten beri süregelen inançlarından, yaşam tarzı ve alışkanlıklarından vazgeçirip bir anda dönüştürmek kolay bir durum değildir. Bu nedenle ki muhataplarının durumunu, seviyesini ve psikolojik ihtiyaçlarını gözetken ilahi vahyin, gönderiliş amacının bir gereği olarak sistemli bir süreç dahilinde gerçekleştiğini, başka bir deyişle ilkelerinin ve mesajlarının iletiminde tedrici bir yöntem takip ettiğini ifade etmek mümkündür.

¹⁶ Muhammed Mekkî en-Nâsırî, *et-Teysîr fî ehâdîsi't-tefsîr* (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1405/1985), 1/7.

¹⁷ Zülfikar Durmuş, *Kur'an'a Göre Kur'an* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 251; Ayrıca bkz. Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmed Dağ – Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 85-90.

Vahyin ilk muhatapları, Hz. Peygamber dönemindeki Mekke halkı ve çevresidir.¹⁸ Bu bakımdan Kur'an'da dönemin şartlarının, koşullarının, insanın ve toplumun genel anlamdaki maddi ve manevi özelliklerinin dikkate alınmasından daha doğal ve normal bir durum düşünülemez. Çünkü muhataplar için geçerli olan mevcut durum ve şartlar dikkate alınmadan geçmişten beri süregelen bütün hayat tarzını derinden etkileyecek bir davranış değiştirme stratejisinin muhataplarca içselleştirilmesi, kalıcı ve başarılı olması imkân dâhilinde değildir.¹⁹ Dolayısıyla insan kazanmayı hedefleyen, insanlarda kendi isteği doğrultusunda bir dönüşüm gerçekleştirmeyi gaye edinen Kur'an'da, bütün bu durumlar dikkate alınacak şekilde bir yöntem takip edilmiştir. Vahyin dil ve üslubu da bu doğrultuda şekillenmiş ve çeşitlenmiştir. Bu sebeple Kur'an'ın nüzul süreci boyunca takip ettiği yöntemin incelenmesi, araştırılması, kullandığı dil ve üslupla ilgili olarak temel karakteristik özelliklerinin ortaya konulması büyük önem arz etmektedir.

Her şeyden önce yüce Allah'ın gönderdiği son ilahi kitabın kendine has bir takım ifade özellikleri taşıdığı ve ister şiir, isterse nesir olsun bilindik anlamdaki kitaplardan yapısı itibarıyla farklı hususiyetlere sahip olduğu ifade edilebilir.²⁰ Bu mesele daha ilk dönemlerden itibaren klasik kaynaklarda da incelenmiş, Kur'an'ın kendisine özgü ifade üslubuna dikkat çekilerek ilahi kitabın diğer kitaplardan farklılık arz eden karakteristik özelliklerine vurgu yapılmıştır.²¹ Örneğin sıradan kitapların aksine Kur'an'daki konuların belirli bir tertip ve düzen içerisinde ele alınmadığı görülür. Onda ne kronolojik ne konularına göre ne de sistematik bir tertip ve düzen söz konusudur.²² Bunun yanında aynı konulara muhtelif kısımlarda yer verilmesi ve birçok konunun farklı şekillerde tekrar edilmesi ilahi kelimada sıkça rastlanılan bir durumdur. Bazen görünürde hiçbir ilgisi olmayan bir konu diğer bir konuyu takip eder, bazen de belli bir sebep yokken bir konunun ortasında başka bir konuya yer verilir, konuşmacı, hitaplar ve hitabın yönü sürekli değişir.²³ Bütün bu yönleriyle Kur'an-ı Kerim, diğer kitaplardan farklı olarak kendine has birtakım ifade ve üslup özelliklerine sahiptir.

¹⁸ *Kur'an Yolu Meali*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2018), el-En'am 6/92.

¹⁹ Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, çev. M. Emin Maşalı (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 83.

²⁰ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*, thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyf el-Kâdî (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekafiyye, 1419/1999), 1/79.

²¹ Bkz. Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısri el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşî vd. (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1410/1990), 2/480-514; Celaleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, trc. Sakıp Yıldız- Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 145-205.

²² Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 47.

²³ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 1/15-17.

Kur'an-ı Kerim'de, kendine özgü olan karakteristik özelliklerinin de etkisiyle çeşitli üsluplara, ifade şekillerine ve anlatım sanatlarına sıkça başvurulmuştur.²⁴ Bu doğrultuda yer yer belli bir anlatım tekniğine yer verilmekle birlikte genellikle tek çeşit bir anlatım şekli tercih edilmeyerek birçok anlatım tekniği kullanılmış ve böylece muhataplarının zihin ve ruh dünyasındaki çeşitliliğe hitap edilmiştir.²⁵ Aynı zamanda Kur'an'da genel anlamda kişi, zaman, mekân gibi ayrıntılara yer verilmemekte, felsefi ve bilimsel bir dil kullanılmamakta ve böylece bilgi seviyesi ne olursa olsun herkese ve her zamana hitap edilmektedir.²⁶ Kur'an'ın kendine has olan bütün bu üslup özellikleri ve takip ettiği yöntem sayesinde ise insanî ve toplumsal dönüşüm bakımından önemli bir başarı elde edilmiştir. Nitekim nüzul döneminin öncesi ve sonrasının mukâyesesiyle rahatlıkla görülebilecek bu başarıda Kur'an'ın ortaya koyduğu sağlam deliller, kullandığı ikna metotları ve farklı seviyelerdeki insanların anlamasını kolaylaştırıcı beyan çeşitliliği önemli rol oynamıştır.²⁷

Burada yeri gelmişken ifade edilmesi gereken bir mesele de Hz. Peygamber'in vahiy süreciyle beraber gerçekleşmeye başlayan bu değişim ve dönüşüm sürecindeki rolüdür. Nitekim bu muvaffakiyetin Hz. Peygamber'in şahsında, örnekliğinde ve önderliğinde gerçekleşmiş olduğu unutulmamalıdır. Çünkü Kur'an'ın nüzul amacı doğrultusunda takip ettiği usûl ve yöntemin yanında Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi dönemden beri özü sözü doğru olarak bilinmesi, güvenilir kişiliği, muhataplarına şefkat ve merhametle yaklaşması, peygamberlik misyonunu layıkıyla yerine getirmesi ve çeşitli zorluklarla karşılaşmasına rağmen davasında azim, cesaret ve kararlılık göstermesi²⁸ bu başarının gerçekleşmesinde ilahi vahyin etkin dil ve üslubu kadar önemli rol oynamıştır.

Kur'an dili, peygamber asrının ve çevresinin dilini temsil etmekte, kullanılan dil ve üslup ise o asırdaki Arap nüfusun çoğunluğuna hitap etmektedir.²⁹ Bu bakımdan Kur'an dili, miladi yedinci yüzyılın Hicaz bölgesindeki Arap toplumunun dilidir ve bu durum ilahi mazrufun, Arabi zarf içerisinde gönderildiği anlamına gelmektedir.³⁰ Bu sebeple Kur'an, Allah'ın kelamı olduğuna göre öncelikle dille alakalıdır, dilsel bir olgudur ve bu yüzden dil belki Kur'an'ın amacı değildir ama amacın ifadesi ve bu ifade

²⁴ Bkz. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Matbaatu İsâ el-bâbî el-halebî ve şürekâuhû, ts.), 2/309-330.

²⁵ Emine Gülpak, *Kur'an Üslubunda Nezaket ve Meallere Yansıması* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

²⁶ Fatih Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 136-138.

²⁷ Fatih Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 13.

²⁸ Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 1/49-236.

²⁹ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/252.

³⁰ Mustafa Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 181.

biçiminin kendisidir.³¹ Dolayısıyla Allah'ın insanlara gönderdiği son ilahi kitap olan Kur'an'ı doğru bir şekilde anlayabilmek için miladi yedinci yüzyılda nüzul ortamında konuşulan Arap toplumunun dilinin çok iyi bilinmesi gerekir. Bu olmadan onun doğru bir şekilde anlaşılması mümkün değildir.

Kuran dilinin Arapça olması ise vahiy sürecinde muhatapların durumunun ve nüzul ortamının dikkate alındığının en önemli göstergesidir. Çünkü söylenilen şey ne derece mükemmel olursa olsun muhataplar tarafından anlaşılmıyorsa hiçbir kıymet ifade etmeyecek, muhataplarda bir etki, duygu ve davranış değişikliği meydana getirmeyecektir.³² Dolayısıyla Kur'an, miladi yedinci yüzyılın Arabistan Yarımadası'nda yaşayan Kureyş ve çevresindeki insanlara Arapça hitap etmiş ve bu hitaba form kazandıran kelimelerin hemen hepsini bu kabilenin lügatçesinden seçmiştir.³³ Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim, hitap ettiği toplumun kelime ve kavramlarını kullandığı gibi yine o toplumun inançlarına, kabullerine, mitolojilerine de iletmek istediği mesaj doğrultusunda yer vermiştir.³⁴ Bir başka ifadeyle Hz. Peygamber'in yetiştiği toplumun inançları, fikirleri, alışkanlıkları, gelenek ve görenekleriyle Kur'an vahyi arasında güçlü bir bağ vardır.³⁵ Dolayısıyla ilahi vahyin mesajı nüzul sürecinin başlangıcından itibaren insanlar tarafından anlaşılmış, zihin ve ruh dünyalarında önemli etkiler uyandırmış, akıllarına hitap etmiş, duygularını harekete geçirmiş ve netice itibarıyla kendisine asla kayıtsız kalınamayan bir rol üstlenmiştir.

Vahyin doğrudan ve dolaylı muhatapları şeklinde bir tasnif yapacak olursak, doğrudan vahye muhatap olanlar için nazil olan ayetler apaçıktı.³⁶ Çünkü gerek lafız gerek mana gerekse üslup yönünden inen her bir ayet kendi bildikleri, konuştukları, günlük hayatta kullandıkları dilde nazil oluyordu. Böylelikle onlar vahyin doğrudan muhatapları oldukları için, ayetleri ekseriyetle herhangi bir çaba göstermelerine gerek kalmadan anlama ve kavrama imkânına sahiptiler. Nitekim *“Zaman ve mekândan münezzehe olanın kelamı, zaman ve mekâna bağımlı olana yönelikse, zaman ve mekân içerisinde anlamlıdır. Çünkü muhataplar için anlam, bir zaman ve mekân içindedir.”*³⁷ Dolayısıyla vahyin dili, Hz. Peygamber'in yaşadığı toplumun dili olduğu için, doğrudan muhataplar tarafından Kur'an'ın üslubu, içerdiği kavramlar, örnekler, deyimler, istiareli sözler, mecazi ifadeler ve daha birçok anlatım sanatı, kendileri için herhangi bir güçlüğe mahal vermeyecek şekilde tabii ve açıktır.³⁸ Vahye doğrudan muhatap olmayanların ise

³¹ Düccane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 5.

³² Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 217.

³³ Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 232.

³⁴ Bkz. Muhammed Ahmed Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı el-Fennu'l-Kasasi*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 286-326; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 39-44.

³⁵ İzzet Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usûl (el-Kur'anü'l-Mecid)*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin yayınları, 2017), 138.

³⁶ Yûsuf 12/1; el-Hicr 15/1; el-Kasas 28/2.

³⁷ Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*, 66.

³⁸ Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usul (el-Kur'an'u'l Mecid)*, 141-142.

doğru anlama ulaşabilmesi için bu zaman ve mekânı bilhassa dilsel açıdan iyi bilmesi, tanınması ve anlaması gerektiği ifade edilebilir. Çünkü o dönemde kullanılan deyimler, mecazlar, istiareler gibi çeşitli anlatım sanatları bu zaman ve mekâna inilmeden doğru bir şekilde tespit edilemez. Ayrıca bazı kelimelerin ve kavramların zaman içerisinde ilk halinde kullanıldığı anlamından uzaklaşıp başkalaşması, bazen farklı anlamlarda kullanılması sıkça görülebilen bir durumdur.³⁹ Bu bakımdan ilahi muradın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi, Kur'an'daki bazı kelime veya kavramların yıllar içerisinde geçirdiği anlam genişlemelerinin, anlam daralmalarının ve hatta anlam kaymalarının tespitiyle yani nüzul dönemine inilmesiyle mümkündür.⁴⁰

Kur'an'ın dil ve üslubuna dair değinilmesi gereken bir mesele de ilahi vahyin yazılı olarak değil, hitabî tarzda⁴¹ bir “söz”⁴² olarak nüzul keyfiyeti⁴³ izlemiş olmasıdır. Bu doğrultuda sözlü kültürün hâkim olduğu bir ortamda sözlü bir hitap olarak nazil olan Kur'an-ı Kerim'de; kalıplaşmış hitaplar, yeminli ifadeler, tekrarlar, diyalog üslubu, tehdidi olarak da ifade edilen muhaliflere yönelik meydan okumalar, teşbih, hazf ve te'kid edatları gibi sözlü geleneğe ait çeşitli motiflerin çok yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bütün bunlarla mesajın etkinliğini artırma, muhataplar tarafından pekiştirilmesini, benimsenmesini ve içselleştirilmesini sağlama, konunun önemini vurgulama, önceden bahsi geçen meselelerin unutulmasını önleme, dikkat çekme, hayret ve korku uyandırma gibi gayelerin amaçlanmakta olduğu ifade edilebilir.⁴⁴ Ayrıca sözlü kültür ortamında bilgilerin öğrenilmesi ve akılda tutulması için öğrenmeyi ve hatırlamayı kolaylaştıran sözlü geleneğe ait çeşitli formlara yer verilmesi, kayıttan çok hafızanın yani ezberlemenin önemli bir yer tuttuğu dönemde mühim bir husus olarak görülmelidir.⁴⁵ Dolayısıyla sözlü kültür ortamında hitabi olarak nazil olan Kur'an'da sözlü geleneğe ait bütün bu anlatım unsurlarından etkin ve verimli bir şekilde yararlanıldığı söylenebilir.

Bir hitap olarak nazil olmasından dolayı ilahi kelamın ne söylediği kadar, nasıl ve niçin söylediği de büyük önem arz etmektedir.⁴⁶ Nitekim Kur'an-ı Kerim, farklı zamanlar üzere ve çeşitli olaylar, olgular, problemler, sorular ve daha birçok etkenin

³⁹ Bkz. Düccane Cündioğlu, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2018), 32-33.

⁴⁰ Emîn el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Bayrak Matbaası, 1995), 84.

⁴¹ Kur'an-ı Kerim'in sözlü kültüre mensup bir toplumda hitabi tarzda bir nüzul keyfiyeti izlemesiyle ilgili olarak bkz. Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 74-79; Ayrıca bkz. Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 29-30.

⁴² Zekerîya Pak, *Tefsir Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 41.

⁴³ Vahyin nüzul keyfiyetiyle ilgili olarak İslam'daki hâkim anlayış ve inanışa göre Kur'an hem lafız hem de mana olarak Allah'a aittir. Ancak Cebrail'in Kur'an'ı yalnızca mana olarak inzal ettiği, Hz. Peygamber'in bunu Arapça lafızlar olarak ifade ettiği şeklinde ikinci bir görüş de bulunmaktadır. Yine Kur'an'ın Cebrail'e salt mana olarak ilga edildiği, Cebrail'in de bunu Arapçaya dönüştürerek Hz. Peygamber'e inzal ettiği şeklinde üçüncü bir görüş daha bulunur. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an, Vahiy ve Nüzul* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 193-203.

⁴⁴ Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 132.

⁴⁵ Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 142-143.

⁴⁶ Turan Koç, *Dilin Ötesi: Kur'an'ın Dil ve Üslubu Üzerine* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 63.

neticesinde aşama aşama⁴⁷ nazil olmuş olan ilahi bir hitaptır. Bu sebeple Kur'an'da, diğer kitaplardaki gibi bir üslup bütünlüğü olmaması, yani masa başında kaleme alınmış bir eserdeki gibi giriş, gelişme ve sonuçtan oluşan bir olay örgüsünün bulunmaması son derece doğal ve normaldir.⁴⁸ Aynı zamanda sözlü bir hitap olarak indirilmesinin gereği olarak Kur'an'da, insanın aklına olduğu kadar duygularına, his ve heyecanına da hitap eden etkin ve güdüleyici bir dil kullanılmaktadır. Kullanılan bu dil ise muhataplardan beklenen kalıcı bir davranış değişikliği noktasında büyük bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla ilahi hitabın eşsiz bir belagat ve fesahate sahip olması, onun dil ve üslubuna dair üzerinde durulması gereken bir meseledir. Nitekim Kur'an-ı Kerim, Arapların ilgi alanının odak noktasını edebiyatın teşkil ettiği, panayırlarda şair ve hatiplerin yarıştığı, beğenilen şiirlerin Kâbe'nin duvarına asıldığı, edebî üslubun zirvesi denilebilecek bir dönemde indirilmiş ve kullandığı edebî üslupla muhataplarını kendisine hayran bırakmıştır.⁴⁹ Hatta bu edebî üslup dönemin Arapları üzerinde öyle tesirli olmuştur ki Kur'an, kendisini dinleyen muhataplarının odak noktası haline gelmiş ve birçok kişinin iman etmesinde etkin bir rol oynamıştır.⁵⁰ Bununla birlikte Kur'an'da bilindik anlamda şiir olarak adlandırılabilir ölçülü ve kafiyeli bir söz yoksa da pek çok ayette ve hatta sûrelerde uyumlu, ahenkli ve kafiyeli bir üslubun kullanıldığı kuşku götürmez bir gerçektir.⁵¹ Öyle ki Kur'an'ın herhangi bir ayetinin söz diziminde, hatta takdim-tehir şeklinde bile olsa kelimelerinde yapılacak bir değişiklik, ondaki bütün anlam, işlev veya ulaşılabilecek güzelliğin bozulmasına sebebiyet verebilir.⁵² Bu bakımdan ilahi vahiy, nazil olduğu Arap toplumunun dilini eşsiz bir güzellikte kullanmış ve bu doğrultuda muhatapları üzerinde önemli bir etki uyandırmıştır.

Bireylerin ve toplulukların harekete geçirilmesinde edebî sanatların, lafız ve ifade gücünün fevkalade bir önemi ve cazibesi bulunmaktadır. Bu durum Mekke toplumunun Kur'an'ın bir sihir olduğunu söylemesinin altındaki neden olarak görülebilir.⁵³ Kur'an'ın dil ve üslubu, muhatap olduğu toplumu öylesine etkilemiş, onların yüreklerine öylesine dokunmuş ve gündemlerine öyle bir ölçüde girmiştir ki dönemin insanlarından hemen hiçbiri bu çağrı karşısında ilgisiz kalamamış, bu davet karşısında olumlu ya da olumsuz mutlaka bir tutum geliştirmiştir. Bu durum ise ilahi kelamın kullandığı dil ve üslup yönüyle muhatapların asla kayıtsız kalamadığı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bunun önemli ölçüdeki etkisiyle ilahi hitap, kısa

⁴⁷ el-Furkân 25/32.

⁴⁸ Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 16.

⁴⁹ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017), 114.

⁵⁰ Örneğin Hz. Ömer'in Müslüman oluşuyla ilgili bkz. Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye (Siretü İbn Hişâm)*, thk: Ömer Abdüsselam Tadmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988), 1/372-373.

⁵¹ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 260.

⁵² Koç, *Dilin Ötesi*, 65-66.

⁵³ Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, 314.

sayılabilecek bir süre içerisinde aşama aşama toplumsal hayatta varlığını kabul ettirme, yerini sağlamlaştırma ve gündem belirleme konumuna yükselmiştir.⁵⁴

Kur'an'ın kayıtsız kalınamayan, dikkatleri üstüne çeken ve vahiy süreci boyunca meydana gelen gelişmeler karşısında ne söyleyeceği merak edilen⁵⁵ bir rol üstlenmesinde sahip olduğu lafız ve ifade gücünün yanında muhataplarının akıllarına hitap etmesinin, onları sıklıkla düşünmeye ve ibret almaya yönlendirmesinin mühim bir etken olduğu söylenebilir. Nitekim onun muhtevası incelendiğinde bu durum daha ilk bakışta dikkatleri çeker ve çoğu kez ilahi kelamın önemli bir anlatım özelliği olarak görülür. Gerçekten de akla ve mantığa seslenen çeşitli deliller ve örnekler, insanların anlatılanlar karşısında etkilenmesini, verilmek istenen mesajı benimsemeyip kabul etmesini kolaylaştırır. Kur'an'da da benimsetilmek istenen ilkeler doğrultusunda sıklıkla muhkem delillere yer verilmiş, hemen arkasından muhataplar akletmeye, düşünmeye ve ibret almaya davet edilmiştir. Bu durum vahyin dil ve üslubunun önemli bir parçası olarak zikredilebilir.

Kur'an vahyinin öne çıkan önemli üslup özelliklerinden bir başkası da muhataplara sıklıkla cevap beklenmeyen sorular yöneltilmesidir. Nitekim ilahi kelimada, verilmek istenen mesajın iletiminde sadece bu böyledir ya da şu şöyledir şeklinde tekdüze bir anlatım tarzı tercih edilmemiş, farklı ifade yollarına başvurularak anlatım çeşitlendirilmiştir. Özellikle sözlü geleneğin hâkim olduğu bir ortamda hitabi tarzda bir nüzul keyfiyeti izleyen Kur'an için düşünüldüğünde, muhatapların akıllarına ve vicdanlarına hitap eden, verilmek istenen mesajı ikrar ettirmeye yönelik sorular sorulması, anlatımı güçlendiren ve hitap edilen kimselerin gerçeği kabul etmelerinin yolunu açan mühim bir unsur olarak görülebilir. Aynı zamanda bu anlatım yolu, söylenilen şeylerin muhataplar açısından daha etkileyici olmasına da katkı sağlar. Zira burada soru sormadaki amaç, benimsetilmek istenen ilkeyi muhataba ikrar ettirmek ve onu bir anlamda ikna etmeye dönüktür. Hatta Kur'an'da çok kere sorulan soruların hemen arkasından cevabın direkt verildiği gözlemlenir ki bu durum soru sormadaki amacın bilindik anlamda bir şeyin cevabını öğrenmek olmadığının göstergesidir.⁵⁶ Dolayısıyla Kur'an dili ve üslubunda cevap beklenmeyen soruların kıymetli bir yerinin olduğunu ifade etmek mümkündür.

İlahi vahyin dil ve üslubuyla ilgili olarak değinilmesi gereken ve Kur'an muhtevası içerisinde önem arz eden bir başka ifade yönteminin ise mukayeseli anlatım biçimi olduğu söylenebilir. Herhangi bir şeyin tam ve doğru bir biçimde anlaşılabilmesinde öncelikle o şeyin zıddının bilinmesi ehemmiyet arz etmektedir. Zira her şey zıddıyla kaimdir. Gece olmadan gündüz, karanlık olmadan aydınlık, soğuk olmadan sıcak veya güzel olmadan çirkin tam ve doğru bir şekilde idrak edilemez.

⁵⁴ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 13.

⁵⁵ Bkz. Ebu'l Âlâ Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmet Asrar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 1/88-89.

⁵⁶ Bkz. el-En'am 6/12; er-Ra'd 13/16; Sebe' 34/24.

Tamamiyle insani olan bu durum Kur'an-ı Kerim'de de dikkate alınmış, hak ile batıl, doğru ile yanlış, iyi ile kötü arasında kıyaslamalar yapılarak insanlar hakka, doğruya ve iyi olana yönlendirilmiştir. Bu anlamda Allah ile sahte ilahlar,⁵⁷ cennet ile cehennem,⁵⁸ hidayet ile dalalet,⁵⁹ mümin ile kafir⁶⁰ kıyaslamaları ilahi kelimada önemli bir yer tutar. Dolayısıyla ilahi kelimadaki mukayeseli anlatım üslubu vasıtasıyla iki zıt durum arasındaki bariz fark ortaya konulmuş, fıtratı ve vicdanı bozulmamış insanların bu tezati görerek hakikat yolunu tutmaları kolaylaştırılmıştır. Bu nedenle ki mukayeseli anlatım biçiminin Kur'an'ın dil ve üslubunda mühim bir kıymete sahip olduğu ifade edilebilir.

Bir hitap olan Kur'an'ı Kerim'i resûlüne vahyeden, başka ifadeyle sözün gerçek sahibi olan yegâne zat yüce Allah'tır. Bu yönden Kur'an-ı Kerim'de Allah-merkezli (Teosantrik)⁶¹ bir dil kullanılmaktadır. Dolayısıyla ilahi hitabın en temel unsurunun, Allah merkezli bir üslup olduğu ifade edilebilir. Konuyla ilgili olarak Ömer Özsoy'un tespitleri meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli bilgiler içermektedir:

“Kur'an'ın ifadelerine biçim kazandıran en önemli etkenlerden birisi, Mekke müşriklerinin dünya görüşleridir. Allah'sız olmayan ama Allah fikrinin hiçbir fonksiyon icra etmediği müşrik dünya-görüşü karşısında Kur'an'ın Allah fikrini çok yoğun bir biçimde vurguladığını görüyoruz. Kur'an'ın anlatılışında bütün olayların gerisinde mutlak irade ve güç sahibi Allah vardır. Makro ve mikro boyutuyla, fizik âlemin bütün olaylarında fail güç odur. Yıldızları sevk ve idare eden O olduğu gibi, spermanın teşekkülünden, yumurta hücresiyle birleşip yeni bir yaratığa dönüşmesine kadar geçen bütün safhalarda yine O vardır. Tarih alanında da durum bundan farklı değildir. Toplumları varlık sahnesine çıkaran, halden hale geçiren ve nihayet yok eden O'dur. Bu Allah merkezli üslub neticesinde, Kur'an'da Allah -ilk muhataplar nezdinde- iktidarın timsali olan bir krala (melik) benzetilmektedir... Kur'an'ı bütünüyle gözden geçirdiğimizde, onda bu benzetmenin bütün unsurlarını buluruz: O meliktir, tahtı vardır, mülkünde ortağı yoktur, kendisine mutlak itaat eden görevlileri vardır, evreni bu görevlileri aracılığıyla ve verdiği emirlerle yönetmektedir... Bütün kutsal kitaplara ve dinsel metinlere özgü bir ifade tarzı olarak kabul edilen bu ‘Tanrı-Merkezli’ üslub, Kur'an'ın en karakteristik ifade özelliğidir.”⁶²

Vahyin “tanrı-merkezli” bu üslubuyla muhataplara sürekli yüce Allah hatırlatılır. Kur'an'da sürekli Allah düşüncesinin vurgulanmasındaki temel amaç ise şirk hâkimiyeti içinde yaşayan muhataplara tevhid inancını benimsetmek olduğu için dış dünyadaki

⁵⁷ el-Bakara 2/165.

⁵⁸ el-Furkân 25/11-15.

⁵⁹ el-İsrâ 17/15.

⁶⁰ et-Tegâbün 64/2.

⁶¹ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 63.

⁶² Ömer Özsoy, “Dinsel Bir Metin Olarak Kur'an'ın Bazı İfade Özellikleri”, *I. Kur'an Sempozyumu Tebliğler- Müzakereler*, ed. Mehmet Akif Ersin vd. (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 182-183.

olaylar sıradan bir fizik hâdisesi olarak tasvir edilmemekte, mesela birçok ayete konu olan yağmurun nasıl oluştuğunu anlatmak yerine onun Allah tarafından gönderilen bir rahmet ve çok değerli bir armağan oluşuna dikkat çekilmektedir.”⁶³ Bu bakımdan Kur’an’ın yağmur olayına şahit olan muhataplarından asıl beklentisi, varlığı anlamlandırarak var edeni bulmaktır.⁶⁴ Dolayısıyla Kur’an’da çeşitli kozmik olayların, toplumsal yasaların, biyolojik vakaların ve daha birçok evrensel hadisenin anlatımında, bütün bu sebepleri var eden yüce kudretin üzerinde durulmak sûretiyle kâinatta cereyan eden her şey ile Allah arasında bir bağ kurulmuş ve bu doğrultuda Allah merkezli bir üslup kullanılmıştır.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka mesele ise Kur’an-ı Kerim’in yalnızca fizik âleminin gerçeklerini değil, metafizik alan olarak da ifade edilen gayb âlemine ilişkin hususları da ihtiva etmesidir. İnsanların içinde bulunduğu dünyayı dilin imkânları çerçevesinde algıladığı ve idrak ettiği düşünüldüğünde,⁶⁵ metafizik alanla ilgili gerçeklerin anlatılmasında sembolik ve çağrıştırmacı bir dilin kullanılması kaçınılmaz bir durumdur⁶⁶ ki bu zaruri anlatım Kur’an’da “müteşabih”⁶⁷ olarak dile getirilir.⁶⁸ Bu bakımdan Kur’an-ı Kerim’de gayb âlemiyle ilgili hususlara, beşer dilinin imkânları çerçevesinde, muhatapların duygu, düşünce ve idrak seviyesi de dikkate alınarak yer verilmiştir.⁶⁹ Bu durum “insan biçimci dil”⁷⁰ olarak da ifade edilmektedir. İlahi hitabın bu önemli özelliği neticesinde metafizik alana ilişkin kullanılan dil ile fiziki alana ilişkin kullanılan dil iç içe geçmiş ve bu sayede canlı ve dinamik bir üslup oluşmuştur.⁷¹

İnsan evrendeki olguları, sahip olduğu düşünce ve görüşlerle yorumlar, algıladıkları ile bildiklerini birbirine bağlar veya bilinmeyeni bilinenle irtibatlandırır.⁷² Dolayısıyla Kur’an’da gayb âlemiyle ilgili esaslar sunulurken insanın bu duygusal ve psikolojik ihtiyacı gözetilmiş, başta yüce Allah olmak üzere melekler, hesap, cennet ve cehennem gibi gayb ile ilgili meselelerde bilinen olgu ve kavramlardan hareketle bilinmeyen olgu ve kavramlar açıklanmıştır ki bu Kur’an’ın en önde gelen üslup

⁶³ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 19.

⁶⁴ Ekrem Bayat, *Kur’an’da Allah Merkezli Anlatımlar* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 101.

⁶⁵ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 15.

⁶⁶ Halefullah, *Kur’an’da Anlatım Sanatı*, 8.

⁶⁷ Bir söz fiziki alana ait bir olguyu, durumu ya da nesneyi anlatıyorsa muhkem; beşeri algı ve tasavvur alanının dışındaki bir olguyu anlatıyorsa müteşabih niteliklidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Pak, “‘Müteşabih’ Kavramının Semantik Alanı Üzerine Bir Değerlendirme”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* /15 (Haziran 2010), 1-28.

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/7.

⁶⁹ Bkz. Muhammed Esed, *Kur’ân Kavramları*, haz. Ömer Aydın - Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 242-249.

⁷⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. J.M.S. Baljon, “Kur’an’ın İnsan Biçimci Dili”, çev. Mevlüt Erten, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2004), 293-301. Ayrıca bkz. Nadim Macit, *Kur’an’ın İnsan Biçimci Dili* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 25-94.

⁷¹ Ömer Faruk Yavuz, *Kur’an’da Sembolik Dil* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 113.

⁷² Halefullah, *Kur’an’da Anlatım Sanatı*, 122.

özelliklerinden biridir. Bu anlamda mücerret meselelerin somutlaştırılması ve insanların anlayabileceği bir hale getirilmesi için örneklendirme yöntemine başvurulması da yine Kur'an'ın dil ve üslubuyla ilgili kayda değer bir husustur. Nitekim bilhassa soyut yönü ağır basan konuların açıklanmasında insanlara günlük hayatlarından bildikleri, bizzat yaşayıp tecrübe sahibi oldukları ve rahatlıkla anlayabilecekleri örnekler sunulması, ikna edilmeleri noktasında önemli bir işlevi yerine getirir. Bu doğrultuda ilahi kelimada da sık sık insanların kolaylıkla anlayabileceği somut örneklerle yer verilmiş ve ele alınan soyut meseleler böylece açıklığa kavuşturulmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in en önemli dil ve üslup özelliklerinden bir başkasının ise kıssalar yoluyla anlatım olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim onun muhtevasının önemli bir yekûnunu teşkil etmekte olan kıssalar muhataplardan beklenen davranış değişikliği noktasında çok önemli bir işlev ve fonksiyonu yerine getirmektedir. Bu bakımdan ilahi vahiy, bilhassa geçmiş toplum ve peygamberlerle ilgili kıssalar yoluyla muhataplarının his ve duygu dünyasına hitap etmiş, nüzul amacını gerçekleştirmek doğrultusunda bu anlatım şeklini etkin ve verimli bir şekilde kullanmıştır. Kıssaların anlatımında ise zaman, mekân ve olayların kronolojisi üzerinde durulmadan, mesaj, öğüt, ibret verme ve muhatapların hidâyeti esas alınmış, tarihsel bilgi verilmesi amaçlanmamıştır.⁷³ Çünkü Kur'an, kıssaları anlatırken tarihsel bir olayı dile getirmeyi hedeflememekte; aksine bu kıssalara evrensel bir anlam ve felsefi bir içerik kazandırmaktadır.⁷⁴ Bu sebeple Kur'an kıssalarındaki amacın verilmek istenen mesaj; bu doğrultuda kullanılan aracın ise tarihsel veriler olduğu ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle Kur'an-ı Kerim, vermek istediği mesaj doğrultusunda tarihsel bilgileri bir araç olarak kullanmıştır. Bu yolu kullanarak muhataplarında kendi istediği yönde bir davranış değişikliği ve dönüşüm gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla kıssalarla anlatım metodu, Kur'an'ın dil ve üslubunda mühim bir fonksiyonu yerine getirmektedir.

Netice itibariyle yer verilen bütün bu bilgilerin ışığında Kur'an'ın dil ve üslubunun bilindik anlamdaki birçok kitaptan yapı itibariyle farklı hususiyetlere sahip olduğunu, kendine münhasır bir ifade ve anlatım özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda onun daima insanı merkeze aldığı ve odak noktasının daima insan olduğunun belirtilmesi de elzemdir. Nitekim Kur'an'ın dil ve üslubunun insanların durumları, ihtiyaçları ve seviyeleri çerçevesinde şekillendiği kuşkusuz mühim bir hakikattir ki bu durum verdiğimiz bilgilerden rahatlıkla anlaşılabilir. Bu anlamda

⁷³ Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, 83. Halefullah, bu kitabında Kur'an'daki kıssa anlatım üslubunun "tarihi" değil, "edebî" olduğu görüşündedir. Ona göre Kur'an'da anlatılan kıssaların mutlaka anlatıldığı şekliyle vuku bulmuş olması gerekmemektedir, çünkü Kur'an'ın tarih bilgisi vermek gibi bir amacı yoktur. Halefullah, Kur'an'daki kıssaların anlatımında edebî/sanatsal bir yol izlendiğini; muhatapların inançlarının, kabullerinin, mitolojilerinin verilmek istenen mesaj doğrultusunda kullanıldığını savunmaktadır. Bu bakımdan Kur'an kıssalarının tarihsel temele göre değil, edebî/sanatsal metoda göre anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Halefullah, misyonerlerin ve oryantalistlerin Kur'an'da bazı tarihsel yanlışlıklar bulunduğu ithamlarına bu şekilde cevap vermiştir.

⁷⁴ Muhammed İktbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 98-99

insanları gözeten ve onları kazanmayı amaçlayan Kur'an'da, birbirinden farklı birçok anlatım yöntemine başvurulmuştur. Kur'an'ın dil ve üslubundaki bu zenginlik ise esasında insanların farklılık ve çeşitlilik arz etmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ilke ve mesajların tek bir anlatım biçimiyle değil birçok farklı ifade yöntemi vasıtasıyla sunulmasının, Kur'an'ın hedeflediği insanî ve toplumsal değişimin gerçekleşmesinde önemli bir işlevi yerine getirdiği söylenebilir.

1.5. Kur'an'da Cahiliye Araplarının Allah Tasavvuru

Cahiliye toplumunun dini noktadaki inanç, tutum ve davranışlarının bilinmesi, nüzul süreciyle birlikte gerçekleşmeye başlayan insanî ve toplumsal değişimin boyutlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda müşrik Arap toplumundaki Allah inancının nasıl bir muhtevaya sahip olduğunun ortaya konulması, Kur'an'ın şirk bağlamında onlara yönelttiği eleştirilerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.⁷⁵ Bu bakımdan İslam'ın en temel kaynağı olan ve muhtevadaki her bir bilginin güvenilirliği noktasında kuşku bulunmayan Kur'an-ı Kerim'de, Cahiliye Araplarının Allah inancına dair nazil olmuş olan her bir ayet, meselenin doğru bir şekilde tespitinde tarihî bir veri hüviyetindedir, aynı zamanda başvurulacak en temel kaynaktır. Ayrıca ilk muhatapların zihinlerindeki Allah tasavvurunun bilinmesi, tevhidin inşası sürecinde izlenen Kur 'ani metodun da daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Her şeyden önce Allah isminin, Cahiliye ve İslam döneminde kullanılan müşterek bir ad olduğu ifade edilebilir. Bir başka deyişle Kur'anî vahiy bu kelimeyi kullanmaya başladığında, o çağın Araplarını daha önce duymadıkları yeni ve yabancı bir isimle ilk defa tanıştırmış olmuyordu.⁷⁶ Ancak Allah lafzı her ne kadar Cahiliye döneminden beri kullanılan bir isim olsa da bu dönemin insanların zihinlerindeki Allah tasavvuru ile Kur'an'ın vahiyle beraber yerleştirdiği Allah inancı elbette ki birbirinin aynısı değildi. Nitekim Cahiliye Araplarının inanç yapısı incelendiğinde, onların en temel karakteristik özelliğinin Allah'a ortak koşmak olduğu açıkça görülecektir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de de *"Onların çoğu ortak koşmadan Allah'a iman etmezler"*⁷⁷ ayetiyle dile getirilmektedir.

Cahiliye dönemi Araplarının putperest bir toplum olduğu ve hemen hemen her kabilenin kendine ait bir puta sahip olduğu⁷⁸ tarihî verilerle sabittir.⁷⁹ Ancak onlar ilah olarak kabul ettikleri putlara tapmakla beraber bu putların üzerinde mutlak güç ve

⁷⁵ Zekeriya Pak, "Cahiliye Araplarındaki Allah İnancının Kur'ani Boyutu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 311.

⁷⁶ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 152.

⁷⁷ Yûsuf 12/106.

⁷⁸ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 153.

⁷⁹ Örneğin bkz. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, ed. Rüşdî es-Sâlih Malhas (Beyrut: Darü'l- Endülüs, ts.), 1/116-129.

kudret sahibi bir varlığa da inanıyorlar ve bu yüce varlığı “Allah” olarak isimlendiriyorlardı.⁸⁰ Bunu başka bir şekilde ifade etmek gerekirse onlar, inanç yapısının en tepesinde Allah’ın yer aldığı ancak bununla birlikte Allah’tan daha alt kademede bulunan ve muhtelif görevleri yerine getiren ikinci dereceden birçok tanrı ya da tanrıçanın bulunduğu bir tanrılar sistemine inanıyor, Allah’ı rablerin rabbi, ilahların ilahı olarak tasavvur ediyor ve kulluk noktasında bu ikinci dereceden tanrılara büyük önem atfediyorlardı.⁸¹ Kendilerini Allah’a yaklaştırmayı, dualarını O’na ulaştırması, aracılık yapması, şefaatte bulunması gibi nedenlerle bu düşük dereceden ilahlara tapmaları ise Cahiliye toplumunun Allah’ı çok uzaklarda tasavvur etmelerinin bir sonucu olarak görülebilir.⁸² Bütün bu bilgiler, Cahiliye toplumunun Allah’ı bilmelerine rağmen O’nu gerçek hüviyetinde tanıyıp kabul etmediklerini, bir başka ifadeyle Allah’ı, ulûhiyet noktasında paydaşları olan bir ilah olarak tasavvur ettiklerini göstermektedir.

Cahiliye toplumu, Allah’ın varlığını kabul etmekle beraber ibâdet, yöneliş, yardım ve şefaate dilemede, çeşitli kötülüklerden ve musibetlerden kendisine sığınmada bahsi geçen bu ikinci dereceden ilahlardan medet umuyor, onlardan bağımsız kalamıyor ve onları dini hayatlarının merkezinde bulunduruyordu.⁸³ Öyle ki her evde bile bir putun bulunduğu, insanların yolculuğa çıkarken ya da yolculuktan dönüşte evlerinde bulunan bu putları mesh etmeye önem verdiği bilinmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla ilah olarak kabul ettikleri ve derin bir sevgi besledikleri putlarının, yaşamlarının odak noktasını teşkil ettiği, pratik hayatlarında tarifsiz bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. Yine onlar, altından, gümüşten, değerli taşlardan veya tahtadan yaptıkları,⁸⁵ çeşitli suretlerdeki⁸⁶ bu putlara sadece bir taş olarak bakmıyor, bunların içinde ilahi bir gücün yaşadığına inanıyor ve bu gücün kendilerine maddi manevi birçok yardımda bulunduğunu düşünüyorlardı.⁸⁷ İbadet hayatlarının merkezinde putların bu denli mühim bir konuma sahip olmasında ise oldukça muğlak bir Allah inancına sahip olmalarının tesiriyle bu varlıkları Allah ile aralarında aracı olarak görmelerinin büyük bir etkisi bulunmaktadır.⁸⁸ Netice itibarıyla inandıkları ve değer atfettikleri bu putlar onların hayatlarında öyle bir konuma ve mertebeye sahiptir ki nübüvvetle beraber kendilerinden tevhidi tasdik etmeleri istendiğinde “İlahları tek bir ilah mı yaptı? Doğrusu bu

⁸⁰ Suat Aygür, *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 55.

⁸¹ Resul Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam’ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 152.

⁸² Ekrem Sarıkçıoğlu, “Kur’an’a Göre Müşrikler ve Putperestler”, *İslâmî Araştırmalar* 1/1 (1986), 27.

⁸³ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, 405.

⁸⁴ Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, ed. Ahmet Zeki Paşa (Kahire: Darü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2000), 33.

⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-‘Arab kable’l-İslâm* (b.y.: Darü’s-sâkî, 2001), 11/61.

⁸⁶ Putların şekilleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, “Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri”, *Milî ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2014), 24-27.

⁸⁷ Sarıkçıoğlu, “Kur’an’a Göre Müşrikler ve Putperestler”, 30.

⁸⁸ Âdem Apak, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 279; Ayrıca bkz. Emrah Dindi, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültür -Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 119- 653.

şaşılabak bir şeydir."⁸⁹ diyerek hayretlerini dile getirmişlerdir.⁹⁰ Bununla müşrikler esasında yüce bir Allah inancına sahip olmakla birlikte ilahların teke indirilmesine karşı çıkmışlardır.⁹¹

Cahiliye Araplarında putlara kurban kesme⁹², putlar adına yemin etme,⁹³ melekleri cinsiyet bakımından dişi kabul etme,⁹⁴ onları Allah'ın kızları olarak görme,⁹⁵ dolayısıyla Allah'a çocuk isnat etme,⁹⁶ Allah ile cin benzeri bazı metafizik varlıklar arasında akrabalık bağı olduğunu ileri sürme⁹⁷ gibi içerisinde şirk unsuru barından çeşitli inanışlara da rastlanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bütün bu sebeplerden dolayı Allah'ın varlığı konusu değil, O'nun bir ve tek olması ve kendisinden başka hiçbir ilahın bulunmaması konu edilmektedir.⁹⁸ Bu bakımdan Kur'an'da Allah isminin kullanılmasıyla birlikte Müslümanlar ile Mekke Arapları arasında bu Tanrı'nın mahiyeti üzerine şiddetli tartışmalar yaşanmıştır.⁹⁹ Mekke müşrikleri, İslam'ın getirdiği bir ve tek ilah olan Allah inancını reddeden muhalif bir tavır içerisine girmiştir. Kur'an-ı Kerim ise bu süreçte, zihinlerinin bir köşesinde bulunmakla beraber, dini hayatlarında ve pratik yaşamlarında Allah düşüncesinin önemli bir etkisinin görülmediği muhataplarına, yüce Allah'ın gerçek mahiyetini tanıtmaya ve hatırlatmaya yolunu izlemiştir. Gerçek rab olarak yalnızca onun tanınması gerektiği, bunun dışındaki inançların sapkınlıktan ibaret olduğu vurgulanmıştır. Bu doğrultuda muhataplarının akıllarına hitap edilmiş, fıtrat ve vicdanlarına seslenilmiştir:

*"De ki: 'Biliyorsanız söyleyin, dünya ve onda bulunanlar kime aittir?' 'Allah'a.' diyecekler. 'O halde düşünmez misiniz?' de. 'Peki, yedi göğün rabbi, yüce arşın rabbi kimdir?' diye sor. 'Bunların Rabbi Allah'tır' diyecekler. 'O halde Allah'a saygınız yok mu?' de."*¹⁰⁰

"Gerçek şu ki onlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye soracak olsan, tereddüt etmeden 'Allah' derler. De ki: 'O halde söyler misiniz, Allah'ı bırakıp da taptığınız şu şeyler, Allah bana bir zarar vermek istese, O'nun vereceği zararı önleyebilirler mi?'

⁸⁹ Sâd 38/4-5.

⁹⁰ Muhammet Ali Asar, "Kur'an ve Hadislere Göre Cahiliye Dönemindeki Arapların Allah İnancı", *Edebi İslamiyat Dergisi* 4/1 (Mayıs 2020), 124.

⁹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 113.

⁹² Hişâm b. Muhammed el-Kelbi, *el-Asnâm*, thk. Ahmed Muhammed Abîd (b.y.: el-Mecmau's-sekâfi, 1424/2003), 39-68.

⁹³ Kelbi, *el-Asnâm*, 75-82.

⁹⁴ es-Sâffât 37/150.

⁹⁵ el-İsrâ 17/40.

⁹⁶ Yûnus 10/68.

⁹⁷ es-Sâffât 37/158.

⁹⁸ Dücane Cündioğlu, *Söz'ün Özü* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 18-19.

⁹⁹ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 152.

¹⁰⁰ el-Mü'minûn 23/84-87.

Yahut O bana bir rahmet dilese, O'nun rahmetini durdurabilirler mi?" De ki: 'Allah bana yeter! Hakıyla tevekkül edenler yalnız O'na güvenip dayanırlar. '"¹⁰¹

"Eğer sen onlara, 'Kendilerini kim yarattı' diye sarsan, elbette 'Allah' derler. O halde (Allah'a kulluktan) nasıl çevriliyorlar?"¹⁰²

"De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? Ya da işitme ve görme yeteneklerini hükmü altında kim tutuyor? Ölüden diriye çıkaran, diriden de ölüyü çıkaran kim? Her türlü işi kim yürütüyor? 'Allah' diye cevap verecekler. 'Öyleyse (O'na ortak koşmaktan) sakınmıyor musunuz' de. '"¹⁰³

Ayetlerde geçen ifadelerle dikkat edilecek olursa, "Onların, Allah' ı yaratıcı ve diğer sayılan özelliklere sahip olarak itiraf edeceklerini bildiren bu ayetler, yukarıda da geçtiği üzere, "Eğer sorarsan... 'Allah' derler, diyecekler." şeklindedir. Yani durup dururken, böyle bir inancı ikrar ve ifade etmiyorlardı. Bunlar da gösteriyor ki, onlar ancak bir sıkıştırma halinde, akıl ve fitratlarının bir gereği olarak ikrara mecbur kaldıklarında veya sadece denizde boğulma¹⁰⁴ gibi bir ölüm kalım durumunda O'nu hatırlıyorlardı."¹⁰⁵ Bunun dışında günlük hayatlarında ve ibâdetlerinde ise Allah inancının davranışlarına yansıyan etkilerinden söz etmek pek mümkün değildi. Dolayısıyla bu ve benzer ayetler vasıtasıyla muhatapların içinde bulundukları şirk inancının anlamsız ve beyhude bir inanç olduğu ifade edilmiştir. Yine onların Allah ile ilgili inançları ve söylemleriyle pratik yaşamlarındaki açık çelişki ele alınmış; putlara tapılıp sempati duyulma nedenlerinin hiçbir temele dayanmadığı ortaya konulmuş ve muhataplara putların iç yüzüne dair hususlar açıklanarak onların gerçek bir ilahta olması gereken vasıflara sahip olmadıkları vurgulanmıştır.¹⁰⁶ Bu doğrultuda Cahiliye toplumu, içinde bulundukları genel anlamdaki bu olumsuz durumlar dikkate alınarak aşama aşama vahyin eğitiminden geçirilmiş ve sonuç itibarıyla bu toplumun içerisinde "asr-ı saadet" toplumu çıkarılmıştır.¹⁰⁷ Böylelikle Kur'an'ın en temel nüzul amacı gerçekleşmiş ve şirk inancının hâkimiyeti içerisinde yaşayan muhataplarından tevhid akidesine bağlı bireyler inşa edilmiştir.

Cahiliye Araplarının zihinlerindeki Allah tasavvurunun genel anlamda bu şekilde olduğu ifade edilebilir. Çeşitli sebeplerle şirk hâkimiyetinin etkisi altında bir yaşam süren Mekke toplumuyla Kuran-ı Kerim'de, nüzul sürecinin başlangıcından itibaren şiddetli bir mücadeleye girilmiştir. Yüce Allah'ın gerçek mahiyetini tanıtmak, hatırlatmak ve tevhid inancının hâkim kılınması doğrultusunda inatçı ve muhalif bir tavır gösteren muhatapların akıl, fitrat ve vicdanlarına hitap edilmiş ve bu cihette çeşitli

¹⁰¹ ez-Zümer 39/38.

¹⁰² ez-Zuhruf 43/87.

¹⁰³ Yûnus 10/31.

¹⁰⁴ Bkz. el-İsrâ 17/67; el-Ankebût 29/65; Lokmân 31/32.

¹⁰⁵ Pak, *Cahiliye Araplarındaki Allah İnancının Kur'anî Boyutu*, 317.

¹⁰⁶ Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, 152-154.

¹⁰⁷ Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 161; 180.

üsluplara, ifade şekillerine ve anlatım sanatlarına başvurulmuştur. Bu doğrultuda akletme, düşünme ve ibret almaya davet, soru-cevap, mukâyeseli anlatım, temsili anlatım, kıssalar, edebî tasvir, meydan okuma, münacat ve daha birçok üslup ve ifade şekillerine yer verilmiştir.

İnsan, yaratılışı gereği farklı seviye, anlayış kabiliyeti ve beklentilere sahip olan bir varlıktır. Bu bakımdan benimsetilmek istenen bir ilkenin tek bir anlatım şekliyle ifade edilmesi, muhataptan beklenen bir davranış değişikliğinin gerçekleşmesi noktasında yetersiz kalabilir. Aynı zamanda tekdüze bir anlatım dolayısıyla tekrara düşülmesi kaçınılmaz bir olgudur. Çünkü insanın zihin, fikir ve ruh dünyası farklılık ve zenginlik arz etmekte, çeşitli olayların ve olguların algılanıp benimsenmesi insandan insana değişiklik göstermektedir. Bu sebeple kalıcı bir davranış değişikliği için muhatapın bu zihin ve ruh dünyasının dikkate alınması şarttır. Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının hâkimiyeti bakımından insanın bu ihtiyaçları gözetilerek, bu doğrultuda bir üslup ve yöntem tercih edilmiştir. Bu bakımdan vahiy sürecinde tevhid melekesini inşa etmek için oldukça renkli, eşsiz ve zengin bir görünüm arz eden farklı üsluplarla, ifadelerle, sorularla, örneklerle, maddi ve manevi delillerle, farklı anlam ve sözlerle iç içe geçen bir tevhid dili kullanılmıştır.¹⁰⁸ Bunun ise şirk inancının hâkimiyetindeki muhatapların, tevhid ilkesini benimsemesinde üstlendiği rol ciddi anlamda önem arz etmektedir.¹⁰⁹ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu çalışmamızda, Kur'an'ın tevhid inancını anlatmada kullandığı dil ve üslup çeşitliliği incelenecek, bunun muhataplar tarafından tevhid ilkesinin benimsenmesine olan etkisine dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Bunun için ise öncelikle tevhidin kavramsal çerçevesinin doğru bir şekilde tespit ve analiz edilmesi gerekmektedir.

¹⁰⁸ Tuncer, *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*, 63.

¹⁰⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2015), 133-134.

2. TEVHİDİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE KUR'AN-I KERİM'DE KULLANIMI

2.1. Tevhidin Önemi

Tevhid inancı, İslam dininin özü, ruhu ve aslıdır.¹¹⁰ Birçok Müslüman âlim, İslam dininin, aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in en temel ilkesinin “tevhid” olduğu hususunda ittifak halindedir.¹¹¹ Nitekim şirkin egemen olduğu bir toplumda nazil olan Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancı, evrensel İslam öğretisinin ve vahiy geleneğinin temelini oluşturmaktadır.¹¹² Bu doğrultuda İslam'daki bütün hükümlerin, esasların, emirlerin, yasakların ve daha birçok kaidenin temelini tevhid ilkesine dayanmakta olduğu ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle İslam'daki hiçbir dini hüküm ve kaide tevhid inancına aykırı bir hususiyet taşımaz, onunla çelişmez. Çünkü İslamiyet'teki her şey tevhid inancı üzerine bina edilmiş ve diğer bütün kural ve kaideler bu temel esas üzere şekillenmiştir.¹¹³ Tevhid ilkesinin bir an için olmadığı düşünülürse imanî ve amelî diğer bütün meselelerin gerçek anlamda bir işlev ve fonksiyonunun kalmayacağı açıktır. Dolayısıyla İslam dini aynı zamanda “tevhid dini”¹¹⁴ olarak da ifade edilir. Bu durum Müslüman oluşun ilk aşamasında kelime-i tevhid¹¹⁵ formatında dile getirilmektedir.

İnsanoğlunun yaratılış gayesi olan tevhid,¹¹⁶ İslam akidesinin ana unsurunu teşkil eden mihenk taşıdır. Dinin insanlık tarihi kadar eski olduğu düşünüldüğünde, tarih boyunca gönderilen bütün peygamberlerin muhataplarını davet ettikleri en temel esas daima tevhid olmuştur. Kur'an-ı Kerim'deki “*Oysa, Biz senden önce de peygamberleri yalnızca: ‘Benden başka tanrı yok, öyleyse [yalnızca] Bana kulluk edin!’ diye vahyederek gönderdik.*”¹¹⁷ ayeti bu duruma işaret etmektedir. Yine “*Andolsun ki biz her ümmete, ‘Allah’a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun’ diyen bir elçi gönderdik.*”¹¹⁸ ayetinde de aynı durum vurgulanmaktadır. Bu açıdan tarih boyunca

¹¹⁰ Ramazan Altıntaş, “İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /1 (Eylül 1996), 111.

¹¹¹ Örneğin bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1422), 1/412; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr fî't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999), 3/68.

¹¹² Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 179.

¹¹³ Mehmet Kubat, *Kur'an'da Tevhid* (İstanbul: Şafak Yayınları, 1994), 15.

¹¹⁴ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsir* (b.y.: Dâr-ül-fikri'l-Arabi, ts.), 2/1088.

¹¹⁵ Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatu İsâ el-bâbî el-halebî ve şürekâuhû, 1955/1374), “İman”, 21; Kelime-i Tevhid'in mertebeleri için bkz. Ebu Hamid Gazâlî, *İhya*, çev. Mustafa Çağrı (İzmir: D.İ.B. Yayınları, 2020), 4/353-358.

¹¹⁶ Hamide Ulupınar, “İlk Dönem Sufilerinde Tevhid Anlayışı”, *Tasavvuf İlmi ve Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 236.

¹¹⁷ *Kur'an Mesajı: Meal - Tefsir*, çev. Muhammed Esed, Türkçeye çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (Ankara: İşaret Yayınları, 2002), el-Enbiyâ 21/25.

¹¹⁸ en-Nahl 16/36.

gönderilen bütün ilahi dinlerin hepsinin özü itibariyle tevhid inancı ekseninde şekillenmiş olduğu ifade edilebilir.¹¹⁹ Çünkü insan, fitratı itibariyle tevhid inancını kabul etmeye yatkın bir şekilde yaratılmıştır¹²⁰ ve insanın bu fitri ihtiyacı gözetilerek, tarih boyunca üzerinde durulan en temel mesele daima tevhid olmuştur.

İslam dininin en temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in odak noktası tevhittir. Dolayısıyla İslam akidesine hâkim olan ilkelerin başında tevhidin gelmesi tabii bir durumdur. Nitekim Kur'an-ı Kerim incelendiği zaman ilahi vahyin ana eksenini ve en temel öğretisini tevhid ilkesinin teşkil etmekte olduğu açıktır. Bu minvalde Kur'an-ı Kerim'in bütününde tevhid inancı çok yoğun bir şekilde yer almakla birlikte, tevhide yer vermesi bakımından ilahi vahyin muhtevasında önemli bir yeri olan İhlâs sûresini zikretmek yerinde olacaktır. Zira 4 ayetten oluşan bu sûrenin bütününde tevhid ilkesi anlatılır. İhlâs sûresinde yüce Allah'ın zatı ve sıfatları veciz bir şekilde ifade edilip tevhid inancının önemine dikkat çekilmektedir.¹²¹ Bu sebeple ki İhlâs sûresi aynı zamanda "Tevhid sûresi" olarak da isimlendirilmiştir.¹²² Nitekim bu sûrede halis bir şekilde tevhid beyan edilmektedir.¹²³ Buna ilaveten Kur'an-ı Kerim'de tevhidi anlatması yönüyle meşhur olan "ayet-ül kürsi" yi de zikretmek gerekir. "Ayat-ül kürsi" başından sonuna kadar Allah'ın zatı ve sıfatlarından bahseden bir ayet olmasından dolayı tevhid ilkesinin Kur'an'daki en nadide yansımalarından biri olarak dikkat çekmektedir. Kelime-i tevhid ve İhlâs sûresi nasıl ki İslam inancının özünü ihtiva ediyor ve insanlara Allah'ı tanıtıyorsa Bakara sûresinin 255. ayeti olan ve içinde geçen kürsi kelimesinden dolayı "ayet-ül kürsi" olarak anılan bu ayet de Allah Teâlâ'yı geniş ve detaylı bir şekilde tanıtmaya meşhur olmuş, faziletine dair hakkında birçok hadis varid olmuştur.¹²⁴

Hz. Peygamber'in hayatına ve sözlerine bakıldığı zaman da benzer şekilde Allah'ın elçisinin en temel mücadelesinin tevhid ilkesini hâkim kılmak olduğu açıktır. Esasında Kur'an'da böylesine üzerinde durulan bir meselenin, onu tebliğ etmekle görevlendirilmiş olan¹²⁵ Hz. Peygamber'in davetinin odak noktasını teşkil etmesi tabii bir durumdur. Örneğin Hz. Peygamber, İslam'ın beş temel esas üzere kurulduğunu ifade ettiği meşhur bir hadisinde ilk önce "Allah'tan başka bir ilah olmadığına şahadet etmek"¹²⁶ gerektiğini zikretmiştir. Yine bir başka hadisinde "Kim kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şahadet

¹¹⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2007), 3/673.

¹²⁰ er-Rûm 30/30.

¹²¹ Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1986), 4/817-819.

¹²² Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı: Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, trc. Ahmed Naim - Kamil Miras (İstanbul: D.İ.B. Yayınları, 2019), 630.

¹²³ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 7/301.

¹²⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1/398-401.

¹²⁵ el-Mâide 5/67.

¹²⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Âdil Mürşîd vd. (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2001/1421), 31/555, (No. 19226).

ederse Allah ona cehennemi haram kılar.”¹²⁷ buyurmaktadır. Bir gün sahabeden birinin kendisine Allah katındaki en büyük günahın ne olduğunu sorması üzerine “Seni yarattığı halde Allah’ın bir dengi olduğunu iddia etmendir.”¹²⁸ şeklinde cevap vermiştir. Konumuzun kapsamını aşmaması bakımından bu kadarını zikretmekle yetineceğimiz bütün bu hadisler, Allah resûlünün davetinde tevhid ilkesinin ne derece ehemmiyet arz ettiğinin bir göstergesidir.

Tevhid inancı, İslam’ın en temel iki kaynağı olan Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünnetindeki yerinden ve öneminden dolayı Allah ile samimi bir bağ kurmak isteyen bütün müminlerin duygu ve düşüncelerine yön verip anlam kazandıran yegâne husus olmuştur.¹²⁹ Aynı zamanda İslam’daki kıymet ve ehemmiyetinden dolayı tarih boyunca başta tefsir, hadis, kelam, tasavvuf ve felsefe olmak üzere bütün İslamî ilimler içerisinde bu inancın çok önemli bir yeri bulunur. Nitekim tevhidi anlama yolundaki gayret ve çabalarından dolayı kelam ‘tevhid ilmi’ olarak, tasavvuf ‘marifet ilmi’ olarak ve felsefe ise ‘hikmet ilmi’ olarak da ifade edilmektedir.¹³⁰ Bu yönüyle İslam düşüncesindeki beşerî disiplinlerin birçoğu kendilerine ait tevhidi anlama ve anlatma metotları geliştirerek¹³¹ İslam’ın en temel ilkesi olan tevhide gereken önemi vermiş ve ilmî olarak bu inancı çok yoğun bir şekilde işlemişlerdir.

Kur’an, sünnet ve İslamî ilimlerde tevhidin önemi ve kıymetiyle ilgili olarak yer verdiğimiz bütün bu bilgilerden hareketle, semâdan arza iletilen temel ilke ve öğreti nedir sorusunu bir tek kelime ile yanıtlamak gerekseydi hiç şüphesiz ki bu soruya "tevhîd" şeklinde bir cevap verilebilirdi.¹³² Çünkü gerçekten de temel ilkelerine, öğretilerine, mesajlarına ve kabullerine bakıldığı zaman İslam’daki dini yaşantının özünün tevhide dayanmakta olduğu açıktır.¹³³ Dolayısıyla Müslümanların her şeyden önce bilmesi gereken konuların başında tevhid gelir.¹³⁴ Çünkü tevhidi bilmek; birliğe, hakikate, özgürlüğe kavuşmak ve layık olana ibâdet ve itaat etmek gerektiğini anlamaktır.¹³⁵ Kula kul olmaktan mutlak anlamda kurtuluştur.¹³⁶ Bu bakımdan İslamiyet’in, bütün muhataplarından esas beklentisi öncelikle tevhidi içtenlikle kabul etmeleri ve bu inançlarını yaşamlarına yansıtarak istikrarlı ve kararlı bir duruş

¹²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “İlim”, 49 (No. 128).

¹²⁸ el-Buhârî, “Tefsir”, (Furkan) 2 (No. 4761).

¹²⁹ Beylû Dikeçligil, "Bilimsel Bilgi Üretme Sürecinde Kelime-i Tevhid", *I. Uluslararası Harakanî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Kars: Seyyid Ebu’l Hasan Harakanî Vakfı, 2012), 274.

¹³⁰ Tuncer, *Kur’an’da Tevhid Melekesinin İnşası*, 4.

¹³¹ İslam düşüncesindeki beşerî disiplinlerin tevhidi anlama ve anlatma metotlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer, *Kur’an’da Tevhid Melekesinin İnşası*, 117-151.

¹³² Tuncer, *Kur’an’da Tevhid Melekesinin İnşası*, s. 3.

¹³³ İsmail R. Farûkî, *Tevhid*, çev. Dilaver Yardım - Latif Boyacı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 172-173.

¹³⁴ Bkz. Abdulmecid Zindânî, *Kur’an ve Kâinat Ayetleri Işığında Tevhid*, trc. Abdulhadi Timurtaş (İstanbul: Nida Yayınları, 2019), 23-26.

¹³⁵ Aydın Mülâyim, *Tevhid ve Tağut* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2019), 13.

¹³⁶ Seyyid Kutub, *Tevhid Bilinci*, çev. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2017), 146.

göstermeleridir. Netice itibariyle tevhid olmadan sahih bir dinî akidenin inşası mümkün değildir. Dolayısıyla İslam'da böyle önem arz eden bir kavramın bilinmesinin ve doğru bir şekilde anlaşılmasının önemi büyüktür. Bu sebeple İslam dininin en mühim kavramlarından biri olan tevhidin daha iyi anlaşılabilmesi noktasında sözlük ve terim anlamları üzerinde durulacak, çeşitlerine değinilecek ve Kur'an'da bu kavramla yakın anlamlı ve karşıt anlamlı bazı kavramlar incelenecektir.

2.2. Sözlük ve Terim Anlamı

Arapça kökeni “وحد” olan ve kip olarak tef'îl vezninde bir mastar olan tevhid Türkçe'de genel itibariyle birlemek, bir kılmak, bir şeyi diğerinden ayırarak tek kabul etmek anlamlarına gelmektedir.¹³⁷ Tek ve bir olmak anlamındaki *vahd* (*vahdet*) kökünden türemiştir.¹³⁸ Bu anlamda bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmeye tevhid denir.¹³⁹ Nitekim Klasik dönem müfessirlerinden Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) tevhidi “*bir şeyin tek olduğuna hükmetmek, onu bir olarak bilmek*”¹⁴⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Meşhur dilbilimci Fîrûzâbâdî (ö. 817/1495) de tevhid ile ilgili olarak yine benzer şekilde “*bir şeyi birlemek*”¹⁴¹ şeklinde bir tanım yapmaktadır. Bütün bu tanımlamalar doğrultusunda tevhidin sözlükte; bir şeyi birlemek, tek olduğunu kabul etmek, o şeyi diğerlerinden ayırarak biricik kılmak, birliğine ve tekliğine hükmetmek gibi anlamlara gelmekte olduğu söylenebilir.

Terim olarak ise tevhid; yüce Allah'ın mutlak anlamda bir ve tek olduğunu kabul etmek ve kendisinden başka bir ilah olmadığına, hükümranlığında ortağının bulunmadığına iman etmek anlamında kullanılmaktadır.¹⁴² Bir başka ifadeyle yüce Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir ve tek olduğunu, eşinin ve benzerinin bulunmadığını kabul ederek onu birlemeye tevhid denilmektedir.¹⁴³ Nasıl ki ta'zim kavramı Allah'ın azametini bildirmek, tekbir kavramı Allah'ın yüceliğini bildirmek anlamına geliyorsa, tevhîd kavramı da benzer şekilde Allah'ın vahdaniyetini bildirmeyi ifade etmektedir.¹⁴⁴ Yani tevhid ile Allah'ı birlemek ve onu tek ilah olarak kabul etmek,¹⁴⁵ aynı zamanda Allah'ın yanı sıra başka herhangi bir egemen güç kabul

¹³⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), “vhd”, 3/446-450.

¹³⁸ Ebu Nasr İsmail bin Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-luğa ve sıhâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), “vhd”, 2/547-548.

¹³⁹ Mevlüt Özler, “Tevhîd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18-20.

¹⁴⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu levâmiu'l-beyyinât şerhu esmâillâhi teâlâ ve's-sifât*, tsh. Seyyid Muhammed Bedreddîn (Mısır: et-Matbaatu'l-Şerefiyye, h. 1905/1323), 230.

¹⁴¹ Mecduddîn Ebü't-Tâhir Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhît* (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2005/1426), “vhd”, 324.

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “vhd”, 3/451.

¹⁴³ Özler, “Tevhîd”, 41/19-20.

¹⁴⁴ Tuncer, *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*, 12.

¹⁴⁵ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2015), 43.

etmeyerek ilahlık noktasında Allah'ın dışındaki diğer bütün varlıkları dışlamak anlamı kastedilmektedir.¹⁴⁶

Burada dikkat edilmesi gereken husus tevhitin maksadın Allah'ın sayı olarak değil dengi ve ortağı bulunmaması yönüyle tek olmasıdır.¹⁴⁷ Çünkü sayı yönünden bir olmak yalnızca Allah'a has bir durum değildir ve bu anlamda benzeri bulunmayan her şeye birdir denilebilir.¹⁴⁸ Dolayısıyla Allah'ın bir olması sayı yönüyle kastedilirse, onun mahiyeti tam ve doğru bir şekilde ifade edilemez. Çünkü yüce Allah öyle bir "birdir" ki kendisinden başka ilah yoktur.¹⁴⁹ Sonsuz ilim ve irade sahibidir.¹⁵⁰ Var olan her şeyin mutlak manada mülkü kendisine aittir.¹⁵¹ Her şeyin mülkü kendisine ait olduğu için egemenlik onundur.¹⁵² Hâkimiyet, otorite ve yetkide dengi ya da ortağı yoktur.¹⁵³ Bütün mahlûkatı yaratan,¹⁵⁴ yaşatan,¹⁵⁵ yöneten,¹⁵⁶ rızkını veren,¹⁵⁷ her şeye gücü yeten¹⁵⁸ yegâne varlıktır. Dolayısıyla onun bir eşi, dengi ya da benzerinin bulunması söz konusu değildir.¹⁵⁹ İşte bu bakımdan tevhid, Allah'ın mevki, konum, yetki ve otorite bakımından bir ve tek olduğunun, asla bir denginin ve ortağının bulunmadığının dile getirilişidir.

Kur'an'da tevhid kelimesi ise doğrudan geçmemektedir. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'deki birçok yerde Allah'ın birliği anlatılırken, tıpkı tevhid gibi "v-h-d" kökünden türemiş olan "vahid", "ahad"¹⁶⁰ ve "vahdet" kelimeleri kullanılmaktadır.¹⁶¹ Allah hakkında el-Vâhid "şeriki olmayan" el-Ahad ise "şebîh ve nazîri", bir başka deyişle eşi ve benzeri olmayan demektir.¹⁶² Yani "vâhid" ve "ahad" kavramları Allah hakkında kullanıldığında bölünmesi ve sayısının artması mümkün olmayan bir, tek, yegâne varlık anlamını ifade eder.¹⁶³ Ancak bu iki kavram arasında şöyle bir fark vardır ki "vahid" Allah'tan başka diğer varlıklar için de kullanılabilirken, "ahad" ise bazı

¹⁴⁶ Farûkî, *Tevhid*, 64.

¹⁴⁷ Numan bin Sabit Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, çev. Hamza Yaman (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 21.

¹⁴⁸ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 48.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/163.

¹⁵⁰ Yâsîn 36/81-82.

¹⁵¹ el-Fetih 48/14.

¹⁵² Âl-i İmrân 3/189.

¹⁵³ el-Furkân 25/2.

¹⁵⁴ el-En'âm 6/101.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/255.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 3/2.

¹⁵⁷ Hûd 11/6.

¹⁵⁸ el-Mâide 5/120.

¹⁵⁹ el-İhlâs 112/1-4; eş-Şûrâ 42/11.

¹⁶⁰ "Ahad" kelimesinin vahd veya vahde kökünden türetilen, vav harfinin hemzeye çevrilmesiyle ortaya çıkmış bir isim olduğu kabul edilmektedir.

¹⁶¹ Mülâyim, *Tevhid ve Tağut*, 15.

¹⁶² Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Sâmî b. Muhammed b. es-Selâme (b.y.: Dâr-u Tayyibe, 1420/1999), 8/527-528.

¹⁶³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Beyrut: Dârü'l-kalem, 1412), "vhd", 857-858.

istisnalar dışında yalnızca Allah'ın birliğini belirtmek için kullanılmaktadır.¹⁶⁴ Tevhidin köken itibarıyla daha iyi anlaşılması noktasında yer verdiğimiz “vahid” “vahdet” ve “ahad” kavramlarının dışında, Allah'ın birliğini ifade etmek için başka kelimeler de Kur'an'da kullanılmaktadır. Bu mesele çalışmamızın “Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle İlişkili Bazı Kavramlar” kısmında daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Tevhidin sözlük ve terim anlamı, aynı zamanda kökeniyle ilgili olarak verdiğimiz bütün bu bilgilerden hareketle “vahid”, “ahad” ve “vahdet” kelimeleri Allah'ın bir ve tek olmasını ifade etmek; tevhid ise Allah'ı birlemek, eşi, benzeri ve ortağının bulunmadığını kabul etmek demektir. Bir diğer ifadeyle “وحد” kökünün türevi olan bu kavramlarla yüce Allah'ın bir dengi ve benzeri olmaması anlatılırken; tevhid ile insanların bunu onaylaması ifade edilmektedir. Bu bakımdan birisi Allah'ın zatıyla ilgili bir gerçek, durum ve olgunun ifade edilmesi, diğeri yani tevhid ise bunun insanlar tarafından kabul, tasdik ve ikrar edilmesidir.

2.3. Tevhidin Çeşitleri

Tevhidin hem inançla ilgili hem de davranışlarla ilgili olmak üzere iki yönü bulunur. İnanca yönelik boyutu itikadî tevhid, davranışlara yönelik boyutu ise amelî tevhid olarak nitelendirilmektedir.¹⁶⁵

2.3.1. İtikadî Tevhid

Tevhidin inançla ilgili boyutu genellikle itikadî tevhid olarak ifade edilmektedir. Bunun “red” ve “tasdik” olmak üzere biri olumsuz diğeri ise olumlu iki yönü bulunur.¹⁶⁶ Red, ulûhiyeti ve ulûhiyete ait özellikleri Allah'tan başka varlıklardan soyutlamak; tasdik ise söz konusu hususları yalnızca Allah'a isnat etmektir.¹⁶⁷ Bir diğer ifadeyle Allah'ın dışındaki hiçbir varlığın ilahlığını kabul etmemek ve uluhiyeti yalnızca Allah'a has kılmak tevhidin red ve tasdik boyutunu oluşturur. Red olmadan yani sahte tanrılar reddedilmeden tevhidin gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü ulûhiyetin kaynağı otoritedir ve bu otoritenin bölünmesi, parçalanması veya paylaştırılması mümkün değildir.¹⁶⁸ Dolayısıyla bütün sıfat ve fiillerinde mükemmel olan Allah'ın bir denginin bulunması düşünülemez.¹⁶⁹ Bu sebeple öncelikle sahte

¹⁶⁴ Bekir Topaloğlu, "Ahad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/483-484; “Ahad” ve “Vahid” kavramlarının lügat açısından kullanım farklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, 57-59.

¹⁶⁵ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdi (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1422), 3/12.

¹⁶⁶ Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *Ma'nâ Lâ İlâhe İllallâh*, thk. Ali Muhyiddin (Kahire: Dar-ül i'tisam, 1985/1405), 89.

¹⁶⁷ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 45.

¹⁶⁸ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev. Murat Hazine (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019), 24-25.

¹⁶⁹ Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemîr vd. (b.y: Dâru taybe li'n-neşri ve't-tevzî, 1997/1417), 8/588.

ilahların reddedilmesi ve arkasından ulûhiyetin yalnızca yüce Allah’a has kılınması sahih tevhid akidesi için bir zorunluluktur. Nitekim İslam’ın şiarı olan “La İlahe İllallah”¹⁷⁰ ifadesi bunun en sade ve en öz ifadesidir.

2.3.2. Amelî Tevhid

Tevhidin davranışlarla ilgili boyutu olan amelî tevhid, kulluğun ve kulluğa dair eylemlerin yalnızca yüce Allah’a yöneltilmesi ve sadece onun rızası için yapılması demektir.¹⁷¹ Amelî tevhid, itikadî tevhidin bir sonucudur. Nitekim Allah’ın varlığına ve birliğine iman eden, onun bir dengi, eşi veya benzerinin bulunmadığını ikrar eden bir kimse, bu inancını davranışlarına yansıtmak durumundadır.¹⁷² Çünkü inanç ispat gerektirir. Bu sebeple pratik hayatta eylem ve davranışlara yansımayan bir inanç, esasında samimiyezsiz bir iddia olmaktan öteye geçmeyecektir.¹⁷³ İtikadî anlamda Allah’ın tevhidine iman eden bir insanın, inancını amellerine de yansıtmaması ve bu anlamda istikrarlı ve kararlı bir duruş göstermesi gerekir. Bu bakımdan tevhidin inanç ve amel ile ilgili olan iki yönünü birbirinden ayırmak mümkün değildir.

İslam’ın tevhid anlayışının temeli hem ilmî hem de amelî olarak Allah’ı birlemektir.¹⁷⁴ Bu yönüyle tevhide iman eden insan, hayatının her alanında Allah’ın bu hâkimiyet ve otoritesini unutmamak ve yaşamını buna göre düzenlemek durumundadır. Çünkü tevhid; insanın aklen, kalben ve zihnen Allah’ın mutlak otoritesine dayanan birliğini kabul ettikten sonra fiillerini buna uygun olarak düzenlemesini gerektirir. Bir başka ifadeyle Müslüman, ferdi ve sosyal nitelikli her türlü işinde Allah’ı merkeze yerleştirmeli, yaşamını buna uygun olarak devam ettirmeli ve mülkün gerçek sahibi olan Allah’ın,¹⁷⁵ hayatının her alanında tek hâkim güç olduğunu unutmamalıdır.¹⁷⁶ Çünkü bütün kâinatı yoktan var eden, mahlûkatın gerçek anlamda sahibi, idarecisi ve koruyucusu olan yüce varlık, emir ve isteklerin yerine getirilmesi noktasında başka varlıklara göre yegâne hak ve söz sahibidir. Esasında tevhidin gereği olan bu hakikatin kabul edilmesi aynı zamanda aklî bir zarurettir.¹⁷⁷ Nitekim Allah’ın belirtilen bütün bu niteliklere sahip olduğunu söylemek, ancak yaşamında onun isteklerini dikkate almaksızın başka varlıkların talep ve beklentilerine göre bir hayat sürmek esasında büyük bir çelişkidir.¹⁷⁸ Bu durum Allah’ın dışındaki varlıkları otorite kabul etmek

¹⁷⁰ Muhammed 47/19.

¹⁷¹ Demirci, *Kur’an’ın Ana Konuları*, 45-46.

¹⁷² Ebû’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevî, *Fethu’l-beyân fî makâşidi l-Kur’ân*, tsh. İbrahim el-Ensârî (Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 1992/1412), 15/421.

¹⁷³ Kutup, *Tevhid Bilinci*, 64.

¹⁷⁴ Şenocak, *Fahreddin Razi’nin Tefsir-i Kebir’inde Allah’ın Birliği (Tevhid)*, 15.

¹⁷⁵ Âl-i İmrân 3/26.

¹⁷⁶ Demirci, *Kur’an’ın Ana Konuları*, 44.

¹⁷⁷ Muhammed Kutub, *Tevhid*, çev. Süleyman Altay (İstanbul: Buruc Yayınları, 2020), 74.

¹⁷⁸ Mevdûdî, *Kur’an’a Göre Dört Terim*, 12-14.

anlamına gelir ki böyle bir durumun tevhid ile bağdaştırılması mümkün görülemez.¹⁷⁹ Bu sebeple tevhidin etkisi düşünce ve duygulara yansıdığı gibi tutum ve davranışlara da yansımalıdır.¹⁸⁰ Buna dikkat edilmediği takdirde insanların sözleriyle eylemleri bütünleşmemiş, dilleriyle ifade ettikleri davranışlarıyla uyuşmamış olacaktır ki böyle bir durumun İslam'da kabul edilmesi asla söz konusu değildir.

Kur'an-ı Kerim'de tevhidin inanç ve amel ile ilgili olan iki boyutunun, birbirinden ayrılması mümkün olmayan ve biri diğerini tamamlayan bir bütün olduğu açıkça görülecektir. Nitekim ilahi kelimada sürekli olarak *الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* şeklinde kullanılan ve “*İman edip salih ameller işleyenler*” anlamına gelen ayetler,¹⁸¹ iman ile amelin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğuna işaret etmektedir. Yine “*İşte bu Allah sizin Rabbinizdir. O'ndan başka tanrı yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk edin, O her şeye vekildir.*”¹⁸² ayetinde de insanlar tevhide iman etmeye çağrılmakta ve aynı zamanda yalnızca yüce Allah'a kulluk etmeleri istenmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki bu ve benzer ayetler, tevhidin inanç ile amel boyutunun bir bütün olduğunu gösterir. İbn-i Abbas'tan rivayet edilen “Kur'an'daki her ibâdet sözcüğü tevhitir”¹⁸³ sözü de bu bağlamda düşünüldüğünde ilahi vahiyde tevhidin amelî boyutunun ne derece ehemmiyetli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Bütün bu sebepler dolayısıyla tevhid inancı ile kulluk arasında çok yakın bir ilişki olduğu ifade edilebilir.

Amelî tevhide bozan bir olgu olarak “riya/gösteriş” meselesi de konuyla yakından ilgili olması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim riya/gösteriş, bazı kaynaklarda gizli şirk¹⁸⁴ olarak da isimlendirilmekle birlikte ibâdetde tevhide zedeleyen mühim ve dikkat edilmesi gereken bir meseledir.¹⁸⁵ İbadetlerin başka hiçbir varlık için değil, yalnızca Allah'ın rızası için yapılması amelî tevhide bir gereğidir. Ancak bir insanın Allah'a kulluk görevi gereği yapması gereken işleri gösteriş için yapması, kişinin yaptığı amellerin boşa gitmesine sebebiyet verebilir. Nitekim Hz. Peygamber, Allah'ın gösteriş için yapılan amelleri kabul etmeyeceğini haber vermektedir.¹⁸⁶ Bu yüzden ibâdetlerde ihlâslı olmak, yani kulluk görevini her türlü gösteriş, menfaat ve çeşitli çıkar kaygılarından arındırıp yalnızca yüce Allah'ın rızası doğrultusunda yerine getirmek, tevhidin amelî yönünün sahih bir şekilde gerçekleşmesi noktasında önem arz etmektedir.

¹⁷⁹ Mevdûdî, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, 29-32.

¹⁸⁰ Kutup, *Tevhid Bilinci*, 88-89.

¹⁸¹ Örneğin bkz. el-Bakara 2/25; er-Ra'd 13/29; el-Ankebût 29/58.

¹⁸² el-En'âm 6/102.

¹⁸³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005, 1/363).

¹⁸⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abi'l-İmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 3/144.

¹⁸⁵ Rıza Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Alanı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Mart 2020), 77.

¹⁸⁶ Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, “İmâre”, 152.

2.4. Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle İlişkili Bazı Kavramlar

İslam dini, tevhidî düşünceyi esas alan bir dindir.¹⁸⁷ Bu sebeple İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancı, üzerinde en çok durulan meselelerin başında gelmektedir. Kur'an'da tevhid ile ilişkisi bulunan birçok kavram bulunmaktadır. Tevhid ile ilişkili bu kavramlar tarih boyunca birçok müfessirin de odak noktasını teşkil etmiştir. Ayetlerin açıklanması ve değerlendirilmesinde tevhid ile bu kavramlar arasında önemli bağlantılar kurulmuştur. Bu doğrultuda tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kavramlar, “Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Yakın Anlamli Bazı Kavramlar” ve “Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Karşıt Anlamli Bazı Kavramlar” şeklinde iki kısımda ele alınacaktır.

2.4.1. Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Yakın Anlamli Bazı Kavramlar

2.4.1.1. İhlâs (الإخلاص)

Sözlükte “arınmak, saflaşmak, kurtulmak” mânâsındaki hulûs/halâs kökünden¹⁸⁸ türetilen, “bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak” anlamına gelen ihlâs kelimesi, terim olarak “ibâdet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak” demektir.¹⁸⁹ İhlâsın yeri kalptir ve bu yönüyle ihlâs, gönüllerdeki her şeyi bilen¹⁹⁰ rab ile kul arasındaki samimi ilişkiye dayanır.¹⁹¹ İbadetleri yalnızca Allah için yapmak, O'na hiçbir şeyi ortak koşmadan kulluk görevini yerine getirmek ihlâsın bir gereğidir.¹⁹² O halde ihlâsın hakikati, kişinin kendisini Cenâb-ı Hakk'tan başka her şeyden arındırmasıdır.¹⁹³ Çünkü ihlâs, inançta samimi olmayı, yani kullukta Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamayı gerektirir.¹⁹⁴ Dolayısıyla ihlâs olmadan hem itikadî hem de amelî noktada sahih bir tevhidin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu bakımdan Allah'ın vahdaniyetine iman eden bir Müslümanın sahip olması gereken en önemli vasıflardan birisinin ihlâs olduğu söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de farklı türevleri ve anlamları da olmakla birlikte ihlâs kavramı, “Muhlis” şeklinde kullanıldığında; müşrik, kâfir, nankör insanların zıddı

¹⁸⁷ Çelik, “Kur'an'da Tevhid Delalet Eden Semantik Alanlar”, 122.

¹⁸⁸ Bkz. el-Fîrûzâbâdî, *Kamûsü'l Muhît*, “hls”, 617-618.

¹⁸⁹ Süleyman Ateş, “İhlâs”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/535-536.

¹⁹⁰ Fâtır 35/38.

¹⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berduni - İbrahim Etfiş (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/269.

¹⁹² Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Daru İhyai't-Türasil, h. 1423), 1/371.

¹⁹³ el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġaribi'l-Kur'an*, “hls”, 293.

¹⁹⁴ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 3/139.

manasında, iman edip salih ameller işleyenler anlamına gelmektedir.¹⁹⁵ Örneğin Mümin sûresinde, Allah'ın birliğini inkar edip de şirk inancına sapan kimselerin ahiretteki kötü akıbetine¹⁹⁶ değinildikten sonra O'nun ayetlerinden ancak şirki terk edip tevhide dönen kimselerin hisse çıkaracağı, çünkü inatçı kimselerin bunlar üzerinde kafa yormasının, düşünüp ders çıkarmasının mümkün olmayacağı belirtilmiştir.¹⁹⁷ Hemen ardından ise *“Fَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ”* *“Haydi, inkarcıların hoşlarına gitmese de içten bir dindarlıkla yalnızca Allah'a bağlanarak O'na dua edin.”*¹⁹⁸ ayetine yer verilerek iman edenlere kendi dinlerinden olmayanları öfkelenirse bile kulluğu ve kulluğa dair eylemleri başka varlıklara değil yalnızca Allah'a has kılmalarının gerekliliği hatırlatılmıştır. Bu bakımdan ayetteki *لَهُ الدِّينَ مُخْلِصِينَ* ifadesine şirkin zıddı bir anlam yüklenmiş ve insanlar tevhid inancını kabul etmeye davet edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de dini yalnızca Allah Teâlâ'ya has kılmanın ve O'ndan başkasına kulluk etmemenin üzerinde daima durulmuş ve bunun çok önemli bir husus olduğu yer yer vurgulanmıştır. Örneğin *لَهُ الدِّينَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ* *“Biz bu kitabı sana gerçeğin bilgisi olarak indirdik; öyleyse içten bir inanç ve bağlılık göstererek sadece Allah'a ibadet et.”*¹⁹⁹ hitabında da yine muvahhid olmanın ve şirkten yüz çevirmenin önemine bir atıf yapıldığı gözlemlenebilir.²⁰⁰ Çünkü yegâne hak din tevhid inancıdır; kurtuluşu hak edenler de melekler veya cinler gibi görünmez varlıklara, güneş vb. gök cisimlerine, Hz. İsa veya başka bir beşere, ata ruhlarına veya bu sayılanların sembollerine/heykellerine tapanlar, bunlardan medet umanlar değil; sadece muvahhid olup tek bir Allah'a iman eden müminlerdir.²⁰¹ *أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ* *“Bilinmelidir ki halis dindarlık yalnızca Allah için olanıdır.”*²⁰² ilahi hitabında da benzer şekilde bu gerçek dile getirilir. Böylece ibadetlerde ve niyetlerde Allah'tan başkasını kastetmemenin ve sadece O'na yönelmenin ne derece mühim bir husus olduğu “ihlas” kavramı vasıtasıyla belirtilmiştir.²⁰³

*“Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla Allah'a yakarırlar; fakat onları sağ salim karaya çıkardığında bakarsın ki yine Allah'a ortak koşuyorlar.”*²⁰⁴ ayetinde de aynı durumu görmek mümkündür. Nitekim bu ayette daha önce bahsi geçtiği üzere esasında yüce bir Allah inancına sahip olmakla birlikte

¹⁹⁵ İsmail Karagöz, “Kur'an'da İhlas Kavramı ve Muhlis İnsanın Vasıfları”, *Diyanet İlmi Dergi* 33/4 (Güz 1997), 78.

¹⁹⁶ Bkz. el-Mü'min 40/10-13.

¹⁹⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/156.

¹⁹⁸ el-Mü'min 40/14.

¹⁹⁹ ez-Zümer 39/2.

²⁰⁰ Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî - Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 606.

²⁰¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/598-599.

²⁰² ez-Zümer 39/3.

²⁰³ Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Kahire: Daru's-Sâbûnî, 1997/1417), 3/64.

²⁰⁴ el-Ankebût 29/65.

ilah olduğuna inandıkları ikinci dereceden bazı varlıklara da tapmaktan geri durmayan Mekke müşriklerinin dini hayatlarındaki çelişkiye bir atıf yapıldığı müşahade edilebilir. Öyle ki pratik yaşamlarında şirk egemenliğinin açıkça görülebileceği inkarcıların, bir felaketle karşılaştıklarında içten bir inanç ve dindarlıkla Allah'a yakardıkları, başlarına gelen sıkıntıdan kurtulup normal yaşamlarına geri döndüklerinde ise Allah'ı bırakıp alelade şeylere kulluk etmeye devam ettikleri, dolayısıyla inançlarında samimiyetsiz ve tutarsız oldukları vurgulanmaktadır.²⁰⁵ Bu sebeple ki bir musibet anında dini tamamen Allah'a özgü kıldıklarını belirten *مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ* ifadesinde onlarla bir çeşit alay etme durumu da söz konusudur.²⁰⁶ Zira bolluk ve rahatlık zamanlarında O'na şirk koşan, gemide boğulmakla yüz yüze oldukları ve ölüm korkusunun kendilerini çepeçevre kuşattığı bir zamanda ise sıkıntıları Allah'tan başka kimsenin gideremeyeceğini anlayarak ihlasla O'na yalvaran müşriklerin samimi olmayan bu tutumları ayette geçen "مُخْلِصِينَ" kelimesiyle iğnelenmektedir.²⁰⁷ Bunu başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, samimiyetle dini yalnızca Allah'a has kılmak manasına gelen bu ifadenin, müşriklerin içinde bulunduğu bu çelişkili durum üzerine kullanılmasıyla onların samimiyetsizlikleri adeta yüzlerine vurulmaktadır. Böylelikle şirk hususunda inatçı ve katı bir şekilde direten muhatapların içinde bulundukları tezatlık açıkça gözler önüne serilmiştir. Hasılı müşriklerin denizde boğulma gibi zor bir durumla karşılaştıklarında, daha önce tapmakta oldukları ilahlarını bir kenara bırakarak dini yalnızca Allah'a has kılmaları ihlas/muhlis kavramıyla ifade edilmiştir ki bu durum Kur'an-ı Kerim'de ihlas ile tevhidin yakın bir anlamda kullanıldığının tezahürü olarak kabul edilebilir.

Bütün bu bilgilerden hareketle Allah'ın birliğine iman eden bir Müslümanda bulunması gereken en önemli özellik; dini yalnızca Allah'a has kılmak, içtenlik ve bağlılıkla yalnızca Rabbine kulluk etmektir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de ihlas kavramıyla ifade edilmektedir.²⁰⁸ Bütün bu yönleriyle ihlas, Allah'a samimiyetle ve gönülden bağlanmanın, kulluk noktasında O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanın adı olmuştur. Bu bakımdan Kur'an muhtevası içerisinde ihlâs kavramıyla tevhidin çok yakın bir ilişki içerisinde olduğu, bir başka ifadeyle tevhidin anlatımında ihlas kavramına önemli ölçüde yer verildiği söylenebilir.

2.4.1.2. Hanîf (حنيف)

Hanîf, sözlük anlamı itibariyle yanlışlardan uzaklaşarak dosdoğru bir yol tutmak anlamına gelmektedir.²⁰⁹ Terim olarak ise yüce Allah'ın emrine teslim olup, Allah'ın dininden olan hiçbir hususta caymayan ihlâslı kimse anlamında kullanılan hanîf,

²⁰⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/286.

²⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/464.

²⁰⁷ es-Sâbüni, *Safvetü'l-Tefâsîr*, 2/430.

²⁰⁸ Konuyla ilgili diğer bazı ayetler için bkz. el-Bakara 2/165; ez-Zümer 39/11; el-Mü'min 40/65; el-Beyyine 98/5.

²⁰⁹ el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġaribi'l-Kur'ân*, "hnf", 260.

Kur'an'ı Kerim'de on yerde, çoğulu olan “hunefâ” ise iki yerde geçmektedir.²¹⁰ Kur'an'da tevhid inancının anlatımı doğrultusunda bu kavram, etkin bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “Hanîf” kavramı; putlara tapmayan, Yahudi ve Hristiyan olmayan, bir olan Allah'a inanan ve yalnızca O'na kulluk eden kimselere işaret etmektedir.²¹¹ Bu yönüyle ilahi kelimada “Hanîf” kelimesiyle birlikte çokça kez anılan Hz. İbrahim dikkat çeker. Çünkü Hz. İbrahim gerek Yahudi ve Hristiyan olmaması gerekse de şirkin karşısında durarak kulluğu yalnızca Allah'a has kılması sebebiyle hanîf kavramının ifade ettiği hemen hemen bütün anlamları üzerinde taşımaktadır. *“İbrahim ne Yahudi ne de Hristiyan idi; bilakis o, tek Allah'a inanıp boyun eğmiş birisiydi, müşriklerden de değildi.”*²¹² ayeti bu duruma ışık tutan mühim bir hususiyete sahiptir. Görüleceği üzere Hz. İbrahim'in Allah'ın vahdaniyetine inanıp yalnızca O'nun emirlerine teslim olan bir kimse olduğu, bu nedenle ne Yahudi ne Hristiyan ne de müşriklerden olamayacağı belirtilirken “Hanîf” kelimesine yer verilmiştir. Dolayısıyla tevhid inancıyla bu kavramın yakın bir ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Hristiyanlar ve Yahudiler Hz. İbrahim'in kendi dinleri üzerinde olduğunu ve bu anlamda Hz. İbrahim ile aralarında bir yakınlık bulunduğunu iddia ediyorlardı.²¹³ Benzer şekilde Mekke müşriklerinin de ataları olarak telakki etmeleri hasebiyle kendilerini Hz. İbrahim'in varisleri olarak gördükleri, ona muhabbet besledikleri ve dolayısıyla onunla bir yakınlık iddiasında bulundukları tarihi anlamda bilinen bir hakikattir. Bu durum ise Kur'an-ı Kerim'de reddedilerek Hz. İbrahim'e en yakın olan kimselerin ona tabi olan Hz. Peygamber ve müminler olduğu bildirilmiştir.²¹⁴ Çünkü *“Sonra sana, ‘Tevhid önderi olan ve putperestler arasında yer almamış bulunan İbrahim'in dinine uy’ diye vahyettik.”*²¹⁵ ayetinde de belirtildiği üzere Hz. Muhammed (s.a.v), putperest bir toplum içerisinde Hz. İbrahim'in tevhid geleneğini ihya etmek öğretisi üzerine görevlendirilmiştir.²¹⁶ Böyle bir misyonla görevlendiren Hz. Peygamber ve onunla birlikte bu öğretiye iman eden müminlerin, tevhidin öncüsü konumunda olan Hz. İbrahim'e, tevhide aykırı inanışlara sahip olan kimselerden daha yakın bir konumda olmaları tabii olarak karşılanmalıdır. Dolayısıyla tevhid mücadelesindeki yerinden ve öneminden dolayı Hz. İbrahim, Kur'an-ı Kerimde adeta “Hanîf” kelimesiyle özdeşleştirilmiş ve ismi birçok kez bu kelimeyle birlikte zikredilmiştir.

²¹⁰ Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati: İlâvelerle Mu'cemü'l Müfrehes* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), “Hnf”, 169.

²¹¹ Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1997), 16/36.

²¹² Âl-i İmrân 3/67. Hz. İbrahim ile ilgili benzer ayetler için ayrıca bkz. el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/95; el-En'âm 6/79.

²¹³ el-Kurtubî, *el-Câmi ' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 4/107.

²¹⁴ Âl-i İmrân 3/68.

²¹⁵ en-Nahl 16/123.

²¹⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/452.

Netice itibariyle Hanîf ismi, Kur'an dilinde her şeyden önce tevhid inancını kapsamakta, şirk kuşkusu taşıyan her türlü sapkın görüşten uzaklaşıp Allah'ın birliği inancına yönelen ve ihlâslı bir şekilde yalnız O'na kulluk eden anlamına gelmektedir.²¹⁷ Bu yönüyle Hanîf kavramı, müşrik olmayan ve tevhid inancını benimseyen müslümanlar için kullanılmaktadır.²¹⁸ Tarih boyunca insanlardan daima “Hanîf” kimseler olmaları, aynı zamanda buna bağlı olarak Allah'ın kendilerinden istediği kulluk görevlerini yerine getirmeleri istenmiştir. Bu durum Beyyine sûresindeki وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ “Halbuki onlara, Allah’a kulluk etmeleri, Hanîfler olarak O’na yürekten inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmiştir. Doğru din de işte budur.”²¹⁹ ayetiyle ifade edilmektedir. Örneğin meşhur İslam âlimi İbn-i Kesir (ö. 774/1273) buradaki Hanîf’in çoğulu olan حُنَفَاءَ kelimesini, şirkten uzaklaşıp tevhide yönelmek şeklinde açıklamaktadır²²⁰ ki bu da yine Kur'an'da “Hanîf” kavramının tevhid ile yakın bir anlam muhtevasına sahip olduğunun göstergesi olarak kayda değer bir husustur. Sonuç olarak Hanif olmanın tevhidin bir gereği olduğunu ve Kur'an-ı Kerim’de de bu kavramın tevhidin anlatımı doğrultusunda önemli ölçüde kullanıldığını söylemek mümkündür.

2.4.1.3. Sırât-ı Müstakîm (الصراط المستقيم)

Sözlükte doğru ve apaçık yol manalarına gelen sırât²²¹ ile hak ve dosdoğru anlamındaki müstakîm²²² kelimelerinden oluşan sırât-ı müstakîm; “apaçık, dosdoğru ve hak yol” demektir.²²³ “İstikamet” kelimesinin genellikle düz bir çizgi gibi doğru olan yol hakkında kullanılmasından dolayı bu kavram, hakikat yolu anlamında da kullanılmaktadır.²²⁴ Kur'an-ı Kerim’i baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil bin Süleyman (ö. 150/767) başta olmak üzere birçok tefsir âlimi tarafından sırât-ı müstakîm kavramı, “tevhid” ve “İslam” şeklinde yorumlanmıştır.²²⁵ Tevhidi görmezden gelerek şirk içerisinde bulunan bir kimse için dosdoğru bir yoldan bahsedilemez.²²⁶ Bu yüzden Kur'an'da tevhid ile sırât-ı müstakîm kavramı arasında çok yakın bir ilişkinin söz konusu olduğunu ifade etmek mümkündür. قُلْ إِنِّي هَدَيْتَنِي رَبِّيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قَبِيماً مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ “De ki: ‘Şüphesiz rabbim beni doğru yola, sapasağlam bir dine, Allah’ı bir bilen İbrahim’in dinine iletti.’ O, ortak

²¹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/664-665.

²¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/780.

²¹⁹ el-Beyyine 98/5.

²²⁰ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 8/457.

²²¹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, “srt”, 3/1139.

²²² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “emr”, 2/580.

²²³ Hülya Alper, “Sırât-ı Müstakîm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/119.

²²⁴ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi'l-Kur'ân*, “kvm”, 692.

²²⁵ Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/278; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, 3/528.

²²⁶ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîrü'l-Menâr* (b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1410/1990), 7/356.

koşanlardan değildi."²²⁷ ayetinde sırât-ı müstakîm ifadesinin adeta şirkin zıddı manasında kullanıldığı görülür. Nitekim ayetteki dosdoğru yolun, Allah'ı birlemesi ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmaması sebebiyle "Hanîf" olarak nitelendirilen Hz. İbrahim'in yolu ile özdeşleştirilmesi kayda değer bir husustur. Ayrıca bu durum müfessirlerin sırât-ı müstakîm ifadesini neden tevhid şeklinde yorumladıklarını göstermesi açısından da anlamlı bir örnek olarak kabul edilebilir. Sırât-ı müstakîm üzere olmanın Hanîf olmaktan geçtiğini başka bir ifadeyle Hanîf olmadıkça sırât-ı müstakîm üzere olunamayacağını vurgulayan bu ayet, tevhid inancının Kur'an'daki en nadide yansımalarından biri olarak görülebilir.

Kur'an muhtevası içerisinde tevhid inancıyla sırât-ı müstakîm arasındaki bu yakın ilişki sıkça gözlenebilir bir husustur. Örneğin En'âm sûresinin 151-152. ayetlerinde İslam dininin temel ilkeleri belirtilip bu dinin temel kaideleri ortaya konulmuştur. Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, anne babaya iyilik etmek, fakirlik korkusuyla çocukları öldürmemek gibi İslam'ın dokuz temel esasının sıralandığı bu ayetlerin hemen akabinde *وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ* *وَصَلَّيْتُ بِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ* *"Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Bana uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte günden gün korunmanız için Allah size bunları emretti."*²²⁸ buyrulurken Allah'ın dosdoğru yolu olan "الصراط المستقيم" in adeta sınırları çizilmiştir. Bu minvalde Allah'ın temel emirlerinin ve yasaklarının sıralandığı bu ayetlerde ilk olarak *أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا* ifadesiyle insanlardan Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamalarının istenmesi, sonrasında ise Allah'ın dosdoğru yolunun ancak bu ilkelere uymaktan geçtiğinin hatırlatılması tevhide verilen önemin bir tezahürü niteliğindedir. Zira buradan الصراط المستقيم yani dosdoğru yol üzere olmanın tevhidi benimseyip kabul etmekten ve tevhidin gerekleri doğrultusunda amel etmekten geçtiği sonucuna ulaşılabilir.

"EY *أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يُبْنَىٰ عَادَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ وَأَنْ أَعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ* *Âdemoğulları! Size 'Şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır; bana kulluk edin, doğru yol budur' dememiş miydim?"*²²⁹ ayet-i celilesinde de yine tevhid ile sırât-ı müstakîm arasındaki yakın münasebeti müşahade etmek mümkündür. Zira ayette dosdoğru yol yani sırât-ı müstakîm üzere olmak, Allah'a kulluk edip şeytana kulluk etmemeye bağlı kılınmaktadır. Şeytana kulluk etmekten maksat ise onun kışkırtmalarına kapılarak Allah'a isyan içeren buyruklarını yerine getirmektir²³⁰ ki bu durum görüldüğü üzere ayette açıkça yasaklanmıştır. Dolayısıyla şeytanın mâsiyet içerikli telkinlerinden yüz çevirerek yalnızca Allah'a kulluk etmek dosdoğru yol üzere

²²⁷ el-En'âm 6/161.

²²⁸ el-En'âm 6/153.

²²⁹ Yâsîn 36/61-62.

²³⁰ Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 4/506.

olmanın bir gereğidir.²³¹ Tıpkı bir doktorun hastasına yapması ve yapmaması gereken şeyleri söyleyip doğru olanı göstermesi gibi Allah Teâlâ da kullarına şeytana itaat etmeyip sadece kendisine kulluk ederek sırât-ı müstakîm olan dosdoğru yol üzere olabileceklerini bildirmiştir.²³² Muhakkak ki zikredilen bütün bu örnekler tevhid ile sırât-ı müstakîm arasında çok yakın bir ilişki bulunduğuna delâlet eder. Kur'an-ı Kerim'de bu doğrultuda daha birçok örneğe de rastlanabilir.²³³ Sonuç itibariyle tevhid inancını gönülden benimseyip bu inancın gerekleri doğrultusunda sağlam bir irade ve kararlılıkla amel etmedikçe sırât-ı müstakîm yani dosdoğru bir yol üzerinde bulunmanın mümkün olmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle ki ilahi kelimada tevhid inancının anlatımı doğrultusunda sırât-ı müstakîm kavramından önemli boyutta istifade edilmiştir.

2.4.1.4. Hidâyet (الهداية)

Doğru yola girmek, doğru yolu göstermek, rehberlik ve kılavuzluk etmek mânalarına gelen hidâyet (hüdâ, hedy),²³⁴ amaca ulaştırarak yolu gösterme, bu yol için kılavuzluk etme şeklinde tanımlanabilir.²³⁵ Kur'an-ı Kerim'de hidâyet kelimesi doğrudan yer almamakla birlikte bu kavram, “hüdâ” “hâdî” ve “mühtedi” gibi çeşitli türevleri ile birlikte üç yüzden fazla yerde tekrarlanmakta ve büyük çoğunlukla Allah'a izafe edilmektedir.²³⁶ Nitekim tevhid inancını kabul etmeyip Allah'a ortak koşmakta olan bir kimse için hidâyetten söz edilemez. Bu sebeple birçok müfessir tarafından hidâyet kavramı “tevhid” şeklinde yorumlanmıştır.²³⁷ Kur'an-ı Kerim'de müfessirlerin bu yorumunu destekler mahiyette birçok delilin bulunduğunu söylemek mümkündür. Burada tevhidin sembol ismi olan Hz. İbrahim üzerinden bir örnek vermek yerinde olacaktır. Zira Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in sırasıyla yıldız, ay ve güneşi gözlemlediği ve bütün bunların geçici, kaybolan şeyler olmasından dolayı kavminin Allah'a ortak koştukları şeylerden uzak olduğunu belirterek Allah'ın birliğine iman ettiğini söylediği pasaj hemen herkesce bilinen meşhur bir olay olarak kabul edilebilir.²³⁸ Allah'ın birer âyeti olan tabii varlıklardan istidlâlle Hz. İbrahim'in tevhid inancına ulaşmasından sonra kavmi, kendi inançlarının doğruluğunu kanıtlamak için onunla tartışmaya, deliller sürmeye ve hatta tanrılarının öfkelenerek onu

²³¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camiü'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420/2000), 20/542.

²³² Ebû Abdillâh Fahrreddîn er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr* (Beyrut: Dâr İhyau't-Turâsi'l-Arabî, h. 1420), 26/300.

²³³ Örneğin bkz. Âl-i İmrân 3/51; Âl-i İmrân 3/101; en-Nisâ 4/175.

²³⁴ Bkz. el-Cevherî, *es-Sihâh*, “hdy”, 6/2533-2534.

²³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Hidâyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/473-474.

²³⁶ Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati*, “hdy”, 533-536.

²³⁷ Örneğin bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 2/601; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 4/577; el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 3/163.

²³⁸ Bkz. el-En'âm 6/76-79.

cezalandıracakları noktasında tehditler savurmaya kalkışmışlardır.²³⁹ Bütün bu olanlar karşısında ise Hz. İbrahim: *أَتُحْجَرُونَ فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ* “Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O’na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak rabbimin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz?”²⁴⁰ şeklinde bir cevap vermiştir. Görüleceği üzere Hz. İbrahim, tevhid inancına ulaşmasını *وَقَدْ هَدَانِ* yani Allah’ın kendisine olan hidayeti şeklinde ifade etmektedir. Yine o bu olay üzerine kavmine, *الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ* “İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”²⁴¹ diye bir hatırlatmada bulunarak doğru yol yani hidayet üzere olanların Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan iman edenler olduğunu belirtmiştir. Hz. İbrahim ile ilgili olarak zikredilen bu örneklerin tevhid ile hidayet arasındaki yakın ilişkiye delaleti açıktır.

Tarih boyunca gönderilen bütün peygamberlerin, peygamber olarak görevlendirildikleri topluma İslam’ın evrensel ilkelerini tebliğ ettikleri, bu evrensel ilkeler arasında en öne çıkan hususun ise tevhid inancı olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin *وَأَلَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ* “O, Nûh’a buyurduklarını, sana vahyettiklerimizi, İbrâhim’e, Mûsâ’ya ve İsâ’ya buyurduklarımızı size din kıldı ki o dini ayakta tutasınız, o konuda ayrılığa düşmeyesiniz. Kendilerini davet ettiğin bu din müşriklere ağır geldi. Allah (dini tebliğ için) dilediğini seçer ve kendisine yöneleni doğruya iletir.”²⁴² ayetinde bütün ilahi dinlerdeki müşterek hükümlere bir atıf yapılmakta, daha açıkçası tarih boyunca görevlendirilen bütün peygamberlere başta tevhid inancı olmak üzere nübüvvet, ahiret ve temel ahlak ilkeleri gibi İslam dininin evrensel yasalarının vahyedildiği haber verilmektedir.²⁴³ Başka bir ifadeyle ayetteki “din” kelimesiyle bir kişinin tam olarak yerine getirdiği takdirde Müslüman olacağı Allah’ı birlemek, O’na itaat etmek, peygamberlerine, kitaplarına ve ahiret gününe iman etmek gibi dinin temel ilkelerinin kastedilmiş olduğunu ifade etmek mümkündür.²⁴⁴ Mücahid’in bu ayet hakkında, Hz. Muhammed’e (s.a.v) ve diğer bütün peygamberlere tek din olan İslam’ın emredildiği şeklinde bir yorumda bulunmasına da bu minvalde bakmak gerekir.²⁴⁵ İslam’ın bu evrensel ilkelerinin sonradan türedi olmayıp uzun bir geçmişe dayandığı ifade

²³⁹ Bkz. Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/432-433.

²⁴⁰ el-En’âm 6/80.

²⁴¹ el-En’âm 6/82.

²⁴² eş-Şûrâ 42/13.

²⁴³ Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmî-l-Kur’ân*, 16/10; Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/736-737.

²⁴⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/215.

²⁴⁵ Ebû’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebunneyl (Mısır: Dâru’l-fikri’l-İslâmî, 1410/1989), 588.

edildikten sonra dikkat edilirse ayette, *عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ* ifadesiyle Hz. Peygamber'e hitaben “Kendilerini davet ettiğin din müşriklere ağır geldi” buyrulmuştur. Burada müşriklerin içinde bulunduğu durum üzerinden bütün bu evrensel ilkeler arasında en ön plana çıkan tevhid inancına bir atıf durumu söz konusudur. Nitekim bu ifadeyle müşriklerin en çok karşı çıkıp tepki gösterdikleri mesele olan Allah'ın birliğinin ve O'nun tek ilah oluşunun kendilerine çok ağır geldiği,²⁴⁶ bunun onlar için dayanılmaz ve sıkıntı verici bir durum olduğu dile getirilmektedir.²⁴⁷ Öyle ki onlar tevhide yönelik bu düşmanca tavır ve tutumları sebebiyle Allah'ın hidayetinden mahrum bırakılmışlardır. Çünkü tarih boyunca peygamberler aracılığıyla gönderilen bütün dinlerin ana eksenini tevhid inancı teşkil etmesine rağmen müşriklerin bu inanca muhalefet etmesi, bu uğurda iman edenlerle mücadeleye girişmeleri hidayetden mahrum olmalarını gerektirir. Bu sebeple ki ayetin sonunda yüce Allah ancak iman eden, tevhidi seçen ve kendisine itaate dönen kullarına hidayet edip onları doğruya ileteceğini *وَيَهْدِي* ifadesiyle bildirmektedir.²⁴⁸ Dolayısıyla tevhid inancını kabul etmemenin ciddi bir vebal olduğu, böyle kimselerin Allah'ın hidayetinden uzak bırakıldığı, tam tersi Allah'ın vahdaniyetine iman edip bunun gerekleri doğrultusunda bir hayat yaşayanların ise O'nun hidayetine mazhar oldukları ayette vurgulanan mühim bir husus olarak gözlemlenebilir.

إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ “Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidayete erdirir ve hidayete erecek olanları en iyi O bilir.”²⁴⁹ ayeti de meseleyle ilgili olarak gerek anlamı gerekse de nüzul sebebi bakımından mühim bir hususiyet içerir. Zira bu ayetin Ebû Tâlib hakkında, Hz. Peygamber'in kendisinden *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ* “Allah'tan başka ilah yoktur” demesini istemesi, onun ise bunu çeşitli endişeleri sebebiyle reddetmesi üzerine Allah resulünü teselli amacıyla nazil olduğu rivayet edilmektedir.²⁵⁰ Ayetin sebep-i nüzulü de göz önünde bulundurulduğunda, “Allah dilediğini hidayete erdirir” şeklinde çevrilen cümlelerin “Allah dileyeni hidayete erdirir” şeklinde tercüme edilebileceği de kayda değer bir husus olarak zikredilebilir.²⁵¹ Nitekim ilgili rivayette ayetin iniş sebebine konu olan şahsın kendi iradesiyle tevhid inancını kabul etmeye yanaşmadığı görülür. Dolayısıyla bu ayette de tıpkı bahsi geçen diğer ayetlerdeki gibi tevhid inancını kabul etmeyenlerin Allah'ın hidayetine mazhar olamayacakları vurgulanmaktadır. Kur'an'da bu durumun benzer başka örneklerine de rastlamak mümkündür.²⁵² Yer verilen bütün bu örneklerden tevhid inancı ile hidayet arasındaki güçlü münasebet rahatlıkla gözlemlenebilir.

²⁴⁶ es-Sâbûnî, *Safvetü 't-Tefâsîr*, 3/125.

²⁴⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/215.

²⁴⁸ es-Sâbûnî, *Safvetü 't-Tefâsîr*, 3/125.

²⁴⁹ el-Kasas 28/56.

²⁵⁰ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 2/601.

²⁵¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/236-237.

²⁵² Örneğin bkz. Yûnus 10/108; en-Neml 27/92; Sebe' 34/50.

2.4.1.5. İbâdet (العبادة)

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma”²⁵³ anlamlarına gelen ibâdet dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve davranışlar şeklinde tanımlanmaktadır.²⁵⁴ İslamda ibâdete layık olan yegâne varlık yüce Allah’tır. Bu sebeple ibâdetle tevhid arasında çok yakın bir ilişki olduğu ifade edilebilir. Nitekim İbn-i Abbas’tan (ö. 68/687) rivayet edilen *كُلُّ عِبَادَةٍ فِي الْقُرْآنِ فَهُوَ تَوْحِيدٌ* “Kur’an’daki her ibâdet sözcüğü tevhihtir” sözü konuyla ilgili kayda değer bir hususiyet taşımaktadır.²⁵⁵ Yine onun başka bir rivayette *اعْبُدُوا رَبَّكُمْ* “Rabbimize kulluk edin” ifadelerini *وَحَدُوا رَبَّكُمْ* “Rabbinizi birleyin” şeklinde tefsir ettiği kaynaklarda geçen bir husustur.²⁵⁶ Aynı şekilde Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) da *اعْبُدُوا اللَّهَ يَعْنِي وَحَدُوا اللَّهَ* şeklinde “Allah’a kulluk edin” ifadesinin “Allah’ı birleyin” anlamına geldiğini ifade ettiği sözlerine, içerisinde ibadet kavramının geçtiği muhtelif ayetlerin tefsirlerinde rastlanabilir.²⁵⁷ Kur’an-ı Kerim’de ibâdet kavramının diğer birçok müfessir tarafından da tevhid olarak anlaşıp bu doğrultuda tefsir edildiğini söylemek mümkündür.²⁵⁸ Bütün bunlar bir ibâdetin kabul olmasının ön şartının tevhid olduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle tevhid olmaksızın geçerli ve makbul bir ibâdetten söz etmek mümkün değildir. Kur’an’da tevhid ilkesinin anlatımında ibâdet kavramına sıkça yer verilmiştir. Bu aşamada meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için konuya örnek teşkil eden bazı ayetlerin zikredilmesi yerinde olacaktır.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ “Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbimize kulluk edin ki takvâya eresiniz.”²⁵⁹ ayetinde insanlardan Allah’a kulluk etmeleri istenmektedir. Önemli İslam müfessirlerinden Zemahşerî (ö. 538/1144) Kur’an içerisinde *يَا أَيُّهَا النَّاسُ* “Ey insanlar!” bulunan her sûrenin Mekke, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* “Ey iman edenler” bulunan her sûrenin ise Medenî olduğunu belirtmekte, bu hitabın Mekke döneminde hem müminlere hem de müşriklere yönelik iki vechesinin olduğu görüşünü savunmaktadır.²⁶⁰ Müminlerin kulluk etmelerinden maksat, kullukta derecelerinin artması, onda sebat etmeleri; Mekke müşriklerinin kulluk etmelerinden maksat ise varlığını bilmekte oldukları Allah’ı gerçek mahiyetinde kabul ve tasdik ederek O’na ortak koşmaktan vazgeçmeleridir.²⁶¹ Yine Klasik dönemin önemli

²⁵³ Bkz. el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi l-Kur’ân*, “abd”, 542-543.

²⁵⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1999), 19/233.

²⁵⁵ el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, 1/363.

²⁵⁶ et-Taberî, *Camiü’l-Beyan an Te’vîli Ayi’l-Kur’an*, 1/362.

²⁵⁷ Örneğin bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 1/93; 1/371; 1/494; 1/519; 2/43.

²⁵⁸ Bkz. Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Durru’l-mensûr fî t-tefsir bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dâru’l-fikr, ts.), 3/485; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîd*, 1/44.

²⁵⁹ el-Bakara 2/21.

²⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/89.

²⁶¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/90-91.

müfessirlerinden Kurtubî (ö. 671/1273) de *يَا أَيُّهَا النَّاسُ* “Ey insanlar!” ifadesinden dolayı ayetin Mekki olduğuna dikkat çektikten sonra buradaki *رَبُّكُمْ* “Rabbinize kulluk edin” ifadesinin Allah’ın vahdaniyetine yani tevhide, aynı zamanda dinin kanunlarına bağlı olmaya işaret ettiğini dile getirmektedir.²⁶² Zira Mekke müşriklerinin tevhid inancına ve dolayısıyla İslam’a yönelik itirazları dikkate alındığında bu hitap şüphesiz daha iyi anlaşılır. Bununla birlikte ayetin hem müminlere hem de Mekke müşriklerine yönelik iki boyutu söz konusu olsa da her halükârda “rabbinize kulluk edin” ifadesiyle tevhide iman etmenin ve bu inanç üzerinde sebat etmenin emredilmekte olduğunu söylemek mümkündür.

Kur’an-ı Kerim’de müşriklerin, tevhid inancına aykırı düşen ve Allah’ın uluhiyeti hakkında söz konusu olamayacak olan sözleri açıkça reddedilmiştir. Allah’ın göklerin ve yeryüzünün eşsiz yaratıcısı, her şeyi var eden, yaşatan, yöneten ve rızkını veren bir ilah olması gibi nedenlerle O’nun herhangi bir ortağının bulunamayacağı ilahi kelimada sürekli vurgulanan hususlar arasında zikredilebilir. Bu anlamda insanlardan, *ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَأَعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ* “İşte bu Allah sizin rabbinizdir. O’ndan başka tanrı yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O’na kulluk edin, O her şeye vekildir.”²⁶³ ayetinde olduğu gibi yalnızca O’na ibadet etmeleri istenmektedir. Zira burada hem insanların kendisini hem de bütün mahlukatı yaratması, aynı zamanda onların dünya ve ahiret işlerini kendi menfaatleri doğrultusunda idare etmesi sebebiyle ibadet edilmeye ve şükre layık olanın başka varlıklar değil yalnızca Allah olduğu vurgulanmaktadır.²⁶⁴ *وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ* “Göklerin ve yerin gizlisi yalnız Allah’a aittir. Her iş O’na döndürülür. Öyleyse O’na kulluk et ve O’na güvenip dayan. Rabbin yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir.”²⁶⁵ ayetinde de benzer bir durum söz konusudur. Göklerde ve yerde insanların bilmedikleri gizli gerçekleri yalnızca Allah’ın bildiği, zira burada olup biten her şeyi kendisinin yaratmasından dolayı yaratanın yarattığından habersiz olmasının mümkün olmadığı, bu nedenle ki ibadet edilmeye layık olanın da yalnızca Allah olduğu belirtilmektedir.²⁶⁶ *رَبُّ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ* “O göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin rabbidir. Şu hâlde O’na sabır ve sebatla kulluk et. O’nun adını almaya layık başka birini biliyor musun?”²⁶⁷ ayetinde de yine aynı şekilde Allah Teâlâ’nın eşsiz yaratıcılığı ön plana çıkarılarak kulluk edilmeye layık yegâne varlığın Allah olduğu vurgulanmıştır. Ayetin sonunda ise Allah isminin mahlukattan hiç kimsenin kullanmadığı bir isim olmasına dikkat çekilmiştir.²⁶⁸ Çünkü Mekke müşrikleri bile Allah’ın dışında taptıkları putlara Allah değil ilah

²⁶² el-Kurtubî, *el-Câmi ‘li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/225.

²⁶³ el-En’âm 6/102.

²⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, 6/7.

²⁶⁵ Hûd 11/123.

²⁶⁶ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/208.

²⁶⁷ Meryem 19/65.

²⁶⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/234

demişlerdir.²⁶⁹ Dolayısıyla her şeyi yaratan ve bütün bu nimetleri kullarına bahşeden yegâne varlık olması sebebiyle ibadet/kulluk edilmeye layık olanın yalnızca Allah olduğunun, bu nedenle de kulluğun O'ndan başkasına yapılamayacağını altı çizilmiştir.

Yer verilen bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim'de ibadet kavramı tevhid ile aynı eksende kullanılmaktadır.²⁷⁰ Zira tevhid olmaksızın bir ibadetin geçerli olabilmesi mümkün değildir. Bu sebeple ki makbul bir ibadetin ön şartının tevhid olduğu belirtilmesi gereken mühim bir husustur. Nitekim Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu kabul etmek, kullarını her an görüp gözetip koruduğunu ikrar etmek, yaratılmış olan bütün varlıkları sayısız nimetlerle rızıklandıran yegâne kudret olduğuna iman etmek zorunlu olarak ibadeti/kulluğu ve ibadete/kulluğa dair eylemleri yalnızca O'na has kılmayı gerektirir. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim'de tevhidin anlatımı noktasında ibadet kavramından önemli ölçüde yararlanıldığı söylenilir.

2.4.1.6. Hak (الحق)

Sözlükte, gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan şey gibi anlamlara gelmekte olan “hak” kelimesi,²⁷¹ genellikle bâtılın zıddını ifade etmek için kullanılmaktadır.²⁷² Bu kâinattaki en büyük hakikatin tevhid olmasından hareketle birçok müfessir, Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı “hak” kelimelerini tevhid olarak anlamış ve yorumlamıştır.²⁷³ Kur'an-ı Kerim'de bu kavramın daha ilk bakışta göze çarpan çeşitli örneklerine rastlanabilir. Örneğin Muhammed sûresinin 3. ayetinde, inkarcıların boş şeylerin peşine düştüğü belirtildikten sonra *وَأَنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ* buyrulurak iman edenlerinse rablerinden gelen gerçeğe (hakka) tabi oldukları ifade edilmiştir. Burada geçen “Hak” ifadesi söz gelimi Kurtubî tarafından tevhid ve iman şeklinde anlaşılmış ve yorumlanmıştır.²⁷⁴ Mukatîl b. Süleyman ise bunu tevhide tasdik eden kimselerin rableri tarafından gönderilen Kur'an-ı Kerim şeklinde yorumlamıştır ki bu da Hakk'ın tevhide işaret eden boyutuyla ilgilidir.²⁷⁵ Zira Kur'an-ı Kerim'i doğrulayan ve ona iman eden kimselerin Allah'a ortak koşan kimseler değil ancak tevhide iman eden kimseler olması gerektiği kuşku götürmez bir hakikattir. Bu bakımdan her halükârda ayette geçen “Hak” ile diğer birçok ayette de olduğu gibi tevhidin kastedilmekte olduğu söylenebilir.

Ulûhiyetin yegâne sahibi olması ve kendisinden başka tanrı olarak tapılan varlıkların gerçek değil sahte ilahlar olmasından dolayı Kur'an'da Allah Teâlâ da “Hak” olarak takdim edilmektedir. *ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ*

²⁶⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/611.

²⁷⁰ Diğer bazı ayetler için bkz. Yûnus 10/3; et-Tevbe 9/31; el-Mâide 5/72.

²⁷¹ Bkz. el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, “hkk”, 246.

²⁷² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “hkk”, 10/49; Ayrıca Bkz. Mustafa Çağrıçı, “Hak”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/137.

²⁷³ Örneğin bkz. Mukatîl b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtîl b. Süleyman*, 1/182; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/376.

²⁷⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi ' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/225.

²⁷⁵ Mukatîl b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtîl b. Süleyman*, 4/44.

الْكَبِيرُ “Böyledir; çünkü Allah hakkın ta kendisidir, O’nun dışında yalvarıp taptıkları ise bâtlın ta kendisidir. Ve şüphe yok ki yüce olan, ulu olan yalnız Allah’tır.”²⁷⁶ ayeti bunun en dikkat çeken örneklerinden birisidir. لِّذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَطْلُ “Bu böyledir, zira Allah hakikatin ta kendisidir; O’nun dışındaki taptıkları şeyler ise asılsızdır ve Allah, yalnızca O, çok yücedir, çok büyüktür.”²⁷⁷ ayetinde de yine aynı durum vurgulanmaktadır. Görüldüğü üzere “Hak” ile Allah’ın doğru, gerçek, her zaman sabit ve daimî olan yegâne ilah olması ifade edilmektedir. Bu yönüyle الحق “el-Hak”, aynı zamanda Allah’ın isimlerinden bir isimdir.²⁷⁸ Dolayısıyla Hak kavramının Allah için kullanımında tevhide işaret eden bir boyuttan söz edilebilir.

Kur’an-ı Kerim’de, Allah’ın Hz. Muhammed (s.a.v) aracılığıyla gönderdiği son din olan İslâm da hak din olarak nitelendirilmiştir. هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ “Müşrikler istemese de, bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol ve hak din ile gönderen O’dur.”²⁷⁹ ayetinde bu durum görülür. Buradaki “hak din” ifadesiyle ise “Hanîf din” yani saf bir tevhid inancı kastedilmektedir.²⁸⁰ Ayette geçen “müşrikler istemese de” ifadesi göz önünde bulundurulduğunda bunun isabetli bir yorum olduğunu söylemek kaçınılmazdır. Yine وَقَدْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا “De ki: ‘Hak geldi bâtl yıkılıp gitti! Zaten bâtl yıkılıp gitmeye mahkûmdur.’”²⁸¹ ayetinde de “Hak” ile yine saf/katışıksız bir tevhid inancını ihtiva eden İslâm dini²⁸² kastedilmektedir. Nitekim Mekke’nin fethi sırasında, Hz. Peygamber’in Kâbe’yi putlardan temizlerken bu ayeti okuduğunun rivayet edilmesi Hakk’ın bu manada kullanıldığının önemli bir göstergesidir.²⁸³ İslâm dininin en öne çıkan ilkesinin tevhid inancı olması ve tarih boyunca İslâm dininin aynı zamanda tevhid dini olarak nitelendirilmesi²⁸⁴ de bu yorumları destekler mahiyettedir. Dolayısıyla “Hak din” ifadesiyle tevhid inancını ihtiva edecek şekilde İslâm dininin kastedilmekte olduğunu söylemek mümkündür.

Bütün bu bilgilerin ışığında Kur’an-ı Kerim’de Hak kavramının ekseriyetle tevhide işaret edecek tarzda kullanıldığı söylenebilir. Gerek doğrudan gerek Allah’ın ulûhiyet noktasında tek gerçek ilah oluşuna vurgu yapılarak gerekse de İslâm’ın tevhid dini olması üzerinden Hak kelimesiyle tevhid inancına dikkat çekilmiş ve bu inancın önemi vurgulanmıştır. Bu nedenle “Hak” ile tevhid inancı arasında çok yakın bir ilişki olduğu ve Kur’an-ı Kerim’de çokça kez bu minvalde kullanıldığı ifade edilebilir.

²⁷⁶ el-Hac 22/62.

²⁷⁷ Lokmân 31/30.

²⁷⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/386.

²⁷⁹ es-Saff 61/9.

²⁸⁰ Nâsirüddîn Ebû Saîd Ebû Muhammed Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Abdurrahman el-Mera’selî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, h. 1418), 5/209.

²⁸¹ el-İsrâ 17/81.

²⁸² Bkz. el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, 375.

²⁸³ Bkz. ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf*, 2/688-689.

²⁸⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsir*, 2/1088.

2.4.2. Kur'an-ı Kerim'de Tevhid İle Karşıt Anlamli Bazı Kavramlar

2.4.2.1. Şirk (الشرك)

Sözlükte ortak olmak, ortaklık, ortak koşma gibi anlamlara gelen şirk,²⁸⁵ terim olarak Allah'ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibâdet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma demektir.²⁸⁶ Allah'a ortak koşana “müşrik”, bu inanç sistemine de müşriklik denir.²⁸⁷ Bu bakımdan şirk, tevhidin zıddı ve aynı zamanda tevhidi bozan bir olgudur.²⁸⁸ Örneğin “Filan Allah'a şirk koştu” denildiğinde, o kişinin Allah'ın birliğini inkâr ettiği anlamı çıkar.²⁸⁹ Dolayısıyla tevhid ile şirkin bağdaştırılması, başka bir ifadeyle şirkin bulunduğu yerde tevhidin ya da tevhidin bulunduğu yerde şirkin olması mümkün değildir.

İslam'ın tevhid akîdesi ister çok tanrıcılığı kabul etmekle ortaya çıkan şirk olsun isterse Allah'la insan arasında aracılar kabul etmeye dayalı şirk olsun tüm şirk çeşitlerini reddetmektedir.²⁹⁰ İsfahânî dinde şirki büyük şirk ve küçük şirk şeklinde ikiye ayırır. Büyük şirk yüce Allah'a yaratmasında, kullukta ve verdiği nimetler noktasında ortak koşmak; ikincisi yani küçük şirk ise riya ve nifak yaparak Allah'tan başkasının hatrını, hoşnutluğunu ve rızasını gözetmek yoluyla yapılan şirktir.²⁹¹ Her ikisi de dini anlamda büyük bir günah ve sahibini vebal altında bırakacak kötü bir davranıştır. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde insanlar şirkten uzak durmaları noktasında sıkça uyarılmıştır.

Tevhidi bozan bir olgu olan şirkin üzerinde çokça durulması, muhatapların bu konuda doğrudan veya dolaylı olarak uyarılması, şirkin sürekli olarak en büyük günahlar arasında olduğunun belirtilmesi, mefhumu muhalif nazarıyla bakıldığı zaman ilahi vahiydeki tevhid ilkesine verilen önemin ve kıymetin en önemli tezahürlerinden biridir. Temel ilkesi ve öğretisi tevhid olan bir kitapta, her şeyin zıddıyla kaim olduğu düşünüldüğünde, şirk inancına da yer verilip bunun ciddi bir yanlış olduğu vurgulanarak esasında Allah'ın birliği inancı ikame edilmiştir. Örneğin *إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونِ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا* “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”²⁹² ayetinde şirkin Allah'ın asla bağışlamayacağı büyük bir yanlış olduğu dile getirilerek insanların şirkten kaçınmaları istenmektedir. *قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْأَلْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا*

²⁸⁵ Bkz. el-Fîrûzâbâdî, *Kamûsü'l Muhît*, “şrk”, 944.

²⁸⁶ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39/193.

²⁸⁷ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 29.

²⁸⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2021), 111.

²⁸⁹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, “şrk”, 4/1593-1594.

²⁹⁰ Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Alanı”, 75.

²⁹¹ el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġaribi'l-Kur'an*, “şrk”, 452.

²⁹² en-Nisâ 4/48.

لَمْ يُزَلَّ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ “De ki: ‘Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmedeği bir şeyi Allah’a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.’”²⁹³ ayetinde de şirkin haram kılınan kötü amellerden biri olduğuna değinilmektedir. Kur’an’da muhatapları tevhide davet eden ayetlerin yanında şirkin ciddi bir hata olduğunu belirten bütün bu ayetler vasıtasıyla da esasında tevhidin önemine vurgu yapılmaktadır.

Hac sûresinde Allah Teâlâ’nın birtakım emir ve buyruklarına yer verildikten sonra حُنَفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ أَلْرِيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ “Bunları, Allah’ın birliğine –şirke sapmadan- iman etmiş olarak yapın. Allah’a ortak koşan kişi, gökten düşüp parçalanan ve kuşların kapıştığı yahut rüzgârın ücra bir yere sürüklediği nesnelerden farksızdır.”²⁹⁴ ayetiyle öncelikle Allah’ın bütün bu isteklerinin şirkten uzak bir şekilde yani ihlâsla yapılması istenmektedir. Hemen arkasından ise Allah’a ortak koşmanın büyük bir günah olduğunu belirtmek için şirke saplanıp kalmış kimselerin kötü durumuyla ilgili bir tasvire yer verilmiştir. Öyle ki ayette, şirke ısrarcı olmanın insanı bir süre ortalıkta bırakıp bocalatmasının sonrasında ise helake sürüklemesinin kaçınılmaz olduğu, bu nedenle ki Allah’a ortak koşanların seçkin konumunu yitirip bayağılaştığı vurgulanmış, böylece şirkten uzak durmanın ve ibadetlere şirk bulaştırmamanın gerekliliği veciz bir tasvir vasıtasıyla dile getirilmiştir.²⁹⁵

Allah’a ortak koşmanın vebali ve büyük günahlardan oluşuyla ilgili olarak Hz. Lokmân’ın, oğluna hitaben, şirke dikkat etmesi noktasındaki nasihatlerini içeren ayet de yine kayda değer bir husus olarak zikredilebilir. وَإِذْ قَالَ لُقْمَنُ لَابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَبْنِي لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ “Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: ‘Sevgili oğlum! Allah’a ortak koşma; çünkü O’na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır.’”²⁹⁶ ifadeleriyle Hz. Lokmân’ın dilinden şirkin büyük bir zulüm/haksızlık oluşuna dikkat çekilmiştir. Nitekim Allah, yarattığı her bir varlığı kendi birliğinin ve rabliğinin işareti kıldığı halde yarattığı varlıkları O’na ortak koşmanın çirkin bir haksızlık olacağı aşikardır.²⁹⁷ Çünkü kendisinden hiçbir nimet gelmemiş olan hatta gelmesinin tasavvur dahi edilemeyeceği varlıkları, bütün nimetlerin kendisinden geldiği zâta ortak koşmak, gerçekten künhüne vâkıf olunamayacak derecede büyük bir zulümdür.²⁹⁸ Dolayısıyla ulûhiyetinde birtakım paydaşlar isnad ederek her şeyi yoktan var eden, sadece var etmekle de kalmayıp onları her an her dakika çeşitli nimetlerle rızıklandıran Allah’a,

²⁹³ el-A’râf 7/33.

²⁹⁴ el-Hac 22/31.

²⁹⁵ Karaman vd., Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 3/733.

²⁹⁶ Lokmân 31/13.

²⁹⁷ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü ehli’s-sünne, 8/302.

²⁹⁸ Bkz. ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, 3/493-494.

bütün bunların hiçbirini yapmamış ve yapmasının da asla mümkün olmayacağı varlıkları ortak koşmak, ilahi kelimada büyük bir haksızlık olarak nitelendirilmektedir.

Sonuç olarak en temel ilkesi ve öğretisi tevhid olan Kur'an-ı Kerim'de, bu öğretinin tamamen zıddı olan şirk inancı üzerinden, Allah'ın vahdaniyetine inanıp O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanın önemi, kıymeti ve gerekliliği sıklıkla vurgulanagelen bir husus olmuştur. Bazen şirkin en büyük haramlardan biri olduğuna bazen bu inanç üzere olmanın insanları dünyada ve ahirette sürükleyeceği muhtelif kötü akıbetlere bazen de şirkin her şeyi var edip rızıklandıran yüce Allah'a karşı büyük bir haksızlık olduğuna dikkat çekilmiştir. Böylelikle mefhum-u muhalif nazarıyla, nüzul süreci boyunca insanlar, şirkin yanlışlığı üzerinden tevhidi kabul etmeye davet edilmiştir. Dolayısıyla tevhid ile şirkin Kur'an-ı Kerim'de birbiriyle karşıt anlamda kullanılan iki kavram olduğunu, muhteva itibarıyla birbiriyle tamamen zıt anlamlar içerdiklerini ve birinin gerçek anlamda varlığının ötekini yokluğunu gerektirdiğini ifade etmek mümkündür.

2.4.2.2. Tağut (الطاغوت)

Sözlükte “azmak, sınırı aşmak” anlamındaki tuğvân (tuğyân)²⁹⁹ kökünden türeyen bir isim/sıfat olan tağut, Allah'ın dışında tapınılan ve yoldan saptıran her şey için kullanılır.³⁰⁰ Allah'a karşı haddini aşmış, âsî, yoldan sapmış her şey ya da herkes; canlı, cansız, insan, şeytan, put, taş vb. bütün varlıklar tağuttur.³⁰¹ Bu yönden Kur'an'da tağut bir kötülük simgesi olarak da kullanılmaktadır.³⁰² Allah'a eş ve ortak koşulan her şey anlamına gelen tağut reddedilmeden hakiki ve sahih bir tevhid inancına sahip olunması mümkün değildir. Bir diğer ifadeyle sahih bir tevhid akidesinin inşa edilmesinin ön koşulu “tağut” un reddedilmesinden geçer. Bu sebeple ki tağut tam ve doğru bir şekilde bilinip anlaşılmadan gerek itikadî gerekse de amelî tevhidin gereklerinin yerine getirilmesi söz konusu olamaz.

Kur'an-ı Kerim'de de bu kavrama birçok kez yer verilmiş ve insanlardan sahte tanrıları, Allah'a isyan etmelerine sebep olan, görünen veya görünmeyen, canlı veya cansız bütün varlıkları ilahlıktan dışlayarak dini yalnızca Allah'a has kılmaları istenmiştir. *”وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فَبَشِّرْ عِبَادَ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ عَنْ تُحُلِّيقِ الْبَشَرِ الْأَمْثَلِ وَأَنْتُمْ بِاللَّهِ وَاعْتَصِمُوا بِالْحَبْلِ الْعَظِيمِ ۚ هُوَ الَّذِي يَصْلُحُ الْبَشَرَ ۖ فَبِذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ ۚ وَاللَّهُ عَلِيمٌ خَبِيرٌ”* *Sahte tanrılara kulluk etmekten kaçınan, yüzünü ve özünü Allah'a çevirenlere müjdeler olsun! O halde kullarımı müjdele!*³⁰³ ayeti bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Görüldüğü üzere ayette, tağuta/sahte tanrılara kulluk etmekten kaçınıp Allah'a yönelen yani tevhid

²⁹⁹ Bkz. İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, yayına haz. İsmail Karagöz (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2017), “tuğyan”, 662.

³⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “tağa”, 15/8-9; Ayrıca bkz. Metin Yurdağur, “Tağut”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39/372.

³⁰¹ Şeyhmus Nebati, *Kur'an'da Tağut Kavramı* (İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 17.

³⁰² Bkz. Ahmet Abay, *Nüzul Sürecinde Kur'an'a Karşı Algı Yönetimi* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016), 41.

³⁰³ ez-Zümer 39/17.

inancını kabul eden kullar müjdelenmektedir. Bir ilkeyi ya da olguyu onun zıddı üzerinden anlatmak ise mesajın doğru bir şekilde anlaşılması noktasında ehemmiyet arz etmektedir. Zira böylece muhatabın yapması ve yapmaması gereken şeyleri çok daha iyi anlayıp kavrayacağı açıktır. İlahi kelimada da bu doğrultuda birçok kez insanlardan sahte tanrılara kulluk etmekten kaçınmaları istenerek tek gerçek rab olan Allah'a kulluk etmenin önemi vurgulanmıştır. Bu anlamda sahte tanrıları ifade etmek için kullanılan tağut kavramı kıymetli bir işlevi yerine getirmektedir.

Tağuta kulluk etmekten kaçınıp dini Allah'a has kılarak yalnızca O'na kulluk etmenin yeni bir şey değil tarih boyunca bütün peygamberlere vahyedilen bir gerçek olduğu da yine Kur'an'da üzerinde durulan bir meseledir. *وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطُّغُوتَ فَمِنْهُمْ مَن هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَن حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ* *“Andolsun ki biz her ümmete, ‘Allah’a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun’ diyen bir elçi gönderdik. Onlardan kimini Allah doğru yola iletti, kimileri de sapıtılmayı hak ettiler.”*³⁰⁴ ayetinde bu durum dile getirilmektedir. Nitekim ayette, geçmişten bu yana insanlara putlar, kahinler veya şeytan gibi kendilerini hakikat yolundan sapmaya yönelten her şeyi (tağutu) bırakıp yalnızca Allah'a kulluk etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaları için elçiler gönderildiği haber verilmektedir.³⁰⁵ Bu şekilde Mekke putperestlerine, Allah'ın peygamber gönderdiği toplumlardan kiminin bu ilahi hakikatler karşısında iyi niyetli ve önyargısız tutumları sebebiyle hidayete mazhar oldukları kiminin de -kendilerinin yaptığı gibi- gönderilmelerinin ana gayesi tevhidi tebliğ etmek olan peygamberlere karşı inatçı ve inkârcı bir tutum göstererek yanlış yolda kalmaya müstehak oldukları hatırlatılmıştır.³⁰⁶ Böylelikle Mekke müşriklerinin içinde bulundukları yanlışla dikkat çekilmiştir.

Kur'an'da tevhid üzere olmak ya da tağuta kulluk etmek gibi birbirine zıt iki yol net bir şekilde gösterilip sınırları çizilmekle birlikte insanlar bir tercih yapmak noktasında zorlanmamış, ortaya konulan bu hakikate iman etmeleri ya da bunu inkar etmeleri kendi irade ve tercihlerine bırakılmıştır. *لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَن يَكْفُرْ* *“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”*³⁰⁷ ayetinde bu durum dile getirilmektedir. Çünkü iman meselesi bir muhakeme ve tercih ile gerçekleşir ki buradaki “dinde zorlama yoktur” ifadesiyle bir bakıma tevhidi kabul etmekte zorlama yoktur anlamının kastedilmekte olduğu da söylenebilir.³⁰⁸ Nitekim Allah Teâlâ'nın Kur'an'da çeşitli anlatım yöntemleriyle tevhidin delillerini açıklaması, O'nun iman

³⁰⁴ en-Nahl 16/36

³⁰⁵ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/117.

³⁰⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/396.

³⁰⁷ el-Bakara 2/256.

³⁰⁸ Bkz. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984), 3/26-28.

meselesini cebr ve zorlama üzerine değil, irade ve tercih üzerine kurduğunun bir tezahürü olarak kabul edilebilir.³⁰⁹ Dolayısıyla hakikat çeşitli delillerle ortaya konulduktan sonra insanlardan iki zıt yol arasında kendi iradeleriyle iyiyi, doğruyu ve güzel olanı tercih etmeleri istenmiştir. Zira diğer yol insanlar için kötü, sıkıntılı, dünyevî ve uhrevî çeşitli tehlikelerle doludur. Bu durum ise Kur'an vahyinde, *اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ* "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte tanrılardır; onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateşliklerdir, bunlar orada devamlı kalıcıdırlar."³¹⁰ ayetiyle dile getirilmektedir. Görüldüğü üzere ayette, tevhidi inkâr ederek tağuta/sahte tanrılara yönelen kimselerin hakikatten saparak kötü bir yola sürüklenmiş oldukları bildirilmektedir.

Netice itibariyle Allah'ın yegâne gerçek ilah olması, kendisinden başka tapılan veya ilahlık taslayan diğer bütün varlıkların ise ulûhiyet bakımından herhangi bir temelinin, dayanağının ve aslının olmaması sebebiyle Kur'an-ı Kerim'de tağut kavramının çoğunlukla "sahte ilahlar" anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu açıdan tağut kavramı üzerinden, ulûhiyet noktasında Allah'a eş ve ortak koşulan diğer bütün varlıkların gerçek ilah olmadıkları, çünkü onların gerçek bir ilahta bulunması gereken vasıflara sahip olmadıkları belirtilerek ilahlıkları reddedilmiştir. Aynı zamanda bütün bu sebepler nedeniyle insanlardan da tağutu reddetmeleri ve yalnızca Allah'a yönelmeleri istenmiştir. Bu istenirken muhataplara karşı herhangi bir cebr ve zorlamaya başvurulmamış; Allah ve sahte ilahlar arasındaki bariz fark ortaya konularak fıtratı ve vicdanı bozulmamış insanların akıllarını kullanarak kendi irade ve seçimleri doğrultusunda hakikat yolunu tutmaları amaçlanmıştır. Dolayısıyla yer verilen bütün bu malumatlar doğrultusunda "Tağut" kavramının, her şeyin zıddıyla kaim olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, tevhidin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve tevhidin gereklerinin hayata tatbik edilebilmesi bakımından önemli bir fonksiyonu yerine getirdiği ifade edilebilir.

2.4.2.3. Dalâlet (الضلالة)

Dalâl veya dalâlet masdarları sözlükte "kaybolmak, telef olmak, şaşırarak ve yanılmak"³¹¹ gibi anlamlara gelmekle beraber esas itibariyle "bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve sapmak demektir."³¹² Bu yönüyle dalâlet, dosdoğru yoldan yüz çevirmek anlamına gelir ve hidâyetin zıddı olarak kullanılır.³¹³

³⁰⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 7/15.

³¹⁰ el-Bakara 2/257.

³¹¹ Bkz. el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi'l-Kur'ân*, "dII", 509-510.

³¹² Ömer Faruk Harman, "Dalâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1993), 8/427.

³¹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "dII", 11/391-393.

Esasında hakikatin ve doğru yolun dışında kalan her şey dalâlettir.³¹⁴ Dalâlet içerisinde olan birinin tevhid üzere olması, tevhidin gereklerini yerine getirmesi ise imkân dâhilinde değildir. Bu noktada Allah’a eş ve ortaklar koşanların, O’na itaat etmekten yüz çevirenlerin, Hz. Peygamber’i yalanlayanların ve vahyi inkâr edenlerin dini anlamda dalâlet içerisinde bulundukları ifade edilebilir.

Kur’an-ı Kerim’de bu kavrama çeşitli türevleriyle birlikte iki yüzden fazla ayette yer verilmiştir.³¹⁵ Bunların birçoğunda hak din olan İslâm’a, Allah’ın bir ve tek ilah olduğunu kabul etmeye ve O’na ortak koşmaktan vazgeçmeye davet edildikleri halde bundan yüz çevirip bu davete icabet etmeyen kimselerin dalâlet içerisinde bulundukları bildirilmiştir. Zira onlar, kendilerine tevhide dair onca delil sunulmasına, Allah’ın peşi sıra tapmakta oldukları birtakım varlıkların ise acziyetinin, temelsiz ve asılsız olduklarının defaatle dile getirilmesine rağmen hala bilgisizce içinde bulundukları şirk inancında direterek dalâlet içerisinde kalmaya müstehak olmuşlardır. Onların bu durumu Kur’an-ı Kerim’de *بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ* “Gel gör ki zulme saplanmış olanlar bir bilgiye dayanmadan kişisel arzu ve heveslerinin peşinden gitmektedirler. Allah’ın şaşırttığını artık kim doğru yola iletebilir! Böylelerinin yardımcıları da yoktur.”³¹⁶ ayetiyle eleştirilmektedir. Nitekim Klasik dönem müfessirlerinden Beydâvî (ö. 685/1286), âlimler kişisel arzu ve heveslerine uydukları zaman belki ilimlerinin onları caydırabileceğini, cahillerinse bu noktada hiçbir sınıra sahip olmadığını belirterek bilgisizce Allah’a şirk koşmanın büyük bir kabahat olduğuna dikkat çekmektedir.³¹⁷ Çünkü Mekke putperestleri, elle tutulur hiçbir argümanları olmadığı halde sırf kişisel arzularının etkisiyle putları ibadete ve şükre layık görerek Allah’ı ulûhiyet bakımından olması gereken konumunda görmediklerinden dolayı hem Allah’a hem de O’nun ayetlerine ve delillerine karşı büyük bir haksızlık etmektedir.³¹⁸ Dolayısıyla onların içinde bulunduğu bu yanlış durum dalâlet kavramıyla nitelendirilmiştir.

Mekke müşrikleri sadece Allah Teâlâ’ya ortak koşmakla kalmıyor aynı zamanda kendilerine tevhide anlatıp İslâm’a davet eden Hz. Peygamber’e de düşmanca söylemlerde bulunarak tapmakta oldukları putların, Allah resulüne musallat olacağı ve onu çarpacağı yönünde tehditler savuruyorlardı.³¹⁹ Bunun üzerine Allah Teâlâ, *أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ* “Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”³²⁰ buyurarak her türlü kötülükten korumak noktasında elçisine yeteceğini bildirmektedir. Aynı zamanda böyle bir inanca sahip

³¹⁴ Cihat Tunç, “Dalâlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1993), 8/428-429.

³¹⁵ Çanga, *Kur’an-ı Kerim Lügati*, “dll”, 313-314.

³¹⁶ er-Rûm 30/29.

³¹⁷ el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, 4/206.

³¹⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü ehli’s-sünne*, 8/270.

³¹⁹ Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 3/678.

³²⁰ ez-Zümer 39/36.

olmanın bir sapkınlık/dalâlet belirtisi olduğu da yine ayette vurgulanan bir başka husustur.³²¹ Zira hiçbir fayda ve zarar vermeye muktedir olmayan birtakım putlar üzerinden³²² Allah'ın emrini yerine getirmek suretiyle tevhide davet etmekte olan birisine gözdağı vermeye kalkışmak ancak bir sapkınlığın tezahürüdür. Dolayısıyla ayette, müşriklerin tevhide yönelik bu düşmanca tutumlarının yine bir dalâlet göstergesi olduğu belirtilmektedir.

فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ اللَّهِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ

“O, bir grubu doğru yola iletti, bir grup da sapkınlığa müstahak oldu. Çünkü onlar Allah'ı bırakıp şeytanları kendilerine dost edindiler. Böyle iken kendilerinin doğru yolda olduklarını sanıyorlar.”³²³ ayeti de yine Kur'an'da dalâletin nasıl bir muhtevaya sahip olduğuyla ilgili güzel bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim ayette iki gruptan bahsedilmekte, Allah'ın indirdiği gerçeklere uyan ve O'nun birliğini tanıyıp ihlâsla kulluk görevini yerine getirenlerin hidayet üzere oldukları; buna mukabil Allah'ın gönderdiği vahye uymayan, Allah'ı ve müminleri bırakarak şeytanı kendilerine dost edinen ve böylece onun tuzağına düşen kimselerin ise dalâlet içinde bulundukları bildirilmektedir.³²⁴ Ayetteki “şeytanlar” ifadesiyle kastedilenin müşriklerin en azılı ve en ileri gelenleri olduğu da söylenir.³²⁵ Dolayısıyla burada bahsi geçen iki topluluk; Allah'ın tevhid yolunu tercih edenlerin bulunduğu topluluk ile şirke saplanıp kalan kimselerin oluşturduğu topluluk şeklinde de ifade edilebilir.³²⁶ Şirk üzere olan toplulukla ilgili dikkat çeken nokta ise onların kendilerini hak ve doğru yolda olan taraf olarak telakki etmeleridir ki³²⁷ bu da onların dalâlette olmalarının ayrı bir gerekçesi olarak kabul edilebilir. Görüldüğü üzere müşrik kimselerin dalâlet içerisinde bulunan tarafta zikredilmelerinin sebebi, tamamen kendi irade ve tercihleriyle³²⁸ Allah'ı bırakıp da kendilerini kötü yola sürükleyenleri dost edinmeleridir. Bu durumsa yine Kur'an muhtevasında dalâletin tevhid ile karşıt manada kullanımıyla ilgili önemli bir fikir vermektedir.

Bütün bunlara ilaveten esas konumuz olmamakla birlikte önemine binaen kısaca değinilmesi gereken bir mesele de insanların fiillerinde ve tercihlerinde özgür olup olmadığı durumudur. Nitekim zikredilen ayetlerde hidâyeti ve dalâleti Allah'ın dilemesinden hareketle insanın bu noktadaki konumunun ne olduğuna, fiil ve eylemlerinde cebr altında olup olmadığına dair sorular akla gelebilir. Burada öncelikli olarak ifade etmek gerekir ki hidâyet etme veya dalâlette bırakmada yegâne merci yüce

³²¹ Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 4/617.

³²² es-Sâbûnî, Safvetü't-Tefâsîr, 3/74.

³²³ A'râf 7/30.

³²⁴ Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2/517.

³²⁵ Ebû Hayyân, el-Bahrü'l-Muhîr, 5/39.

³²⁶ İbn Âşûr, et-tahrîr ve't-tenvîr, 8/90.

³²⁷ Taberî, Camiü'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an, 12/388.

³²⁸ ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/100.

Allah'tır.³²⁹ Allah'tan başka veya Allah'a rağmen hiç kimse kulları hidâyete erdirmeye veya dalâlet içerisinde bırakma noktasında güç ve iktidar sahibi değildir. Bir diğer ifadeyle “kim” hidâyet eder veya “kim” dalâlette bırakır sorusunun cevabı yüce Allah'tır. Ancak meselenin ikinci bir boyutu da vardır ki o da Allah “kimi” hidâyete erdirir ya da “kimi” dalâlette bırakır sorusunun cevabıyla ilgilidir. Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili ayetler bir bütün halinde incelendiği zaman açıkça görülecektir ki Allah'ın kimi hidâyet yoluna ileteceğinin veya kimi dalâlet içerisinde bırakacağına cevabı kulların istek, seçim ve davranışlarıyla ilgilidir.³³⁰ Nitekim kul kendi iradesi ve davranışlarıyla gideceği yolu belirler, Allah da kulun iradesi doğrultusunda onu hidâyet yoluna ulaştırır ya da dalâlet içerisinde bırakır. Bu bakımından Allah'ın hidâyete erdirmesinin veya dalâlette bırakmasının, kulların irade ve davranışlarından bağımsız olmadığı ifade edilebilir. *قُلْ يَٰٓأَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ* “De ki: ‘Ey insanlar! İşte size rabbinizden gerçek gelmiştir. Artık kim doğru yolu tutarsa kendi lehine bu yolu seçmiş, kim de saparsa kendi aleyhine sapmış olur. Ben sizin adınıza hareket edecek değilim.’”³³¹ ilahi mesajında bunun bir tezahürünü görmek mümkündür.

Hidayet ve dalâlet kavramlarıyla ilgili yer verilen bütün bu bilgilerin ışığında genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Kur'an'da insanlar hidayet üzere olanlar ve dalâlet üzere olanlar şeklinde iki zümreye ayrılmakta, başta tevhid inancı olmak üzere Allah'ın elçilerine gönderdiği her bir mesaja tabi olanlar hidayet üzere olan zümreyi; şirk içerisinde bocalayıp duran ve Allah'ın elçilerine gönderdiği her bir mesaja karşıt cephe alanlar ise dalâlet üzere olan zümreyi temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle ilahi kelimada, tevhide iman edenler hidayet kavramıyla; tevhiden yüz çevirerek Allah'a ulûhiyeti noktasında birtakım paydaşlar isnat eden kimseler ise dalâlet kavramıyla ifade edilmektedir. Hasılı Kur'an'da tevhid ile dalâlet kavramına taban tabana karşıt bir mana ve işlev yüklenmektedir. Bu durum daha önceki başlıklarda hidayetle ilgili olarak aktarılan bilgiler doğrultusunda, yani tevhid ile hidayetle birbiriyle yakın kullanımı da göz önünde bulundurulduğu takdirde muhakkak ki daha iyi anlaşılır.

³²⁹ Bkz. İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “Hidâyet”, 256-257.

³³⁰ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 395.

³³¹ Yûnus 10/108. Kur'an'da sıklıkla geçen ve muhteva içerisinde aşına olunan “*Şüphesiz ki Allah zalimler topluluğunu hidâyete erdirmez*”, “*Muhakkak ki Allah fasıklar topluluğunu hidâyete erdirmez*”, “*Şüphesiz Allah, aşırılığa sapmış, yalancı kimseyi doğru yola ulaştırmaz*” ve benzer biçimdeki ayetler, hidâyet ve dalâlet meselesinde insanın konumunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu ayetlerde yüce Allah; zalimlik, fasıklık, haddi aşma vb. gibi kötü hasletler doğrultusunda iradesini kullanan, tercihini bu yönde yapan kimseleri hidâyete erdirmeyeceğini başka bir ifadeyle dalâlette bırakacağını haber vermektedir. Dolayısıyla kişinin hidayete ermesi ya da dalâlette kalması kendi istek, seçim ve davranışlarından bağımsız olarak görülemez.

2.4.2.4. Bâtıl (الباطل)

Hakkın zıddı anlamında gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceleri ifade etmek için kullanılan bâtlı,³³² boşa gitmek, temelsiz ve devamsız olmak anlamındaki butlân kökünden türemiştir.³³³ Kur'an'ın kendi ifadesiyle hakikatin ta kendisi olan yüce Allah'ı³³⁴ doğru bir şekilde tanıyabilmek ve O'na olan kulluk görevlerini hakkıyla yerine getirebilmek için bütün bâtlı tanrıların, inançların, sistemlerin ve düşüncelerin de bilinmesi, tespit edilmesi ve ilahlıktan dışlanması gerekir. Zira bu durum hem itikadî hem de amelî tevhidin bir gereğidir. Nitekim İslâm dininde bâtlı tanrılar reddedilip ilahlık yalnızca Allah Teâlâ'ya özgü kılınmadığı takdirde tevhid ekseninde doğru bir inanç ve yaşama sahip olunması söz konusu olamaz. Bu anlamda bir gerçeğin tam ve hakiki manada anlaşılabilmesinde, o şeyin zıddının da bilinmesinin çok mühim bir fonksiyona sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla mefhum-u muhalif yönüyle düşünüldüğü zaman bâtlı kavramı, hakikatin doğru bir şekilde bilinmesi ve anlaşılmasında ehemmiyet arz eden bir kavramdır.

Kur'an-ı Kerim'de bâtlı kavramına etkin bir şekilde yer verilmiş, çeşitli türevleriyle birlikte bu kavram; Allah'ın dışında ilah diye anılan put, hakkı örten perde, hakkın zıddı, gerçek bilgiye dayanmayan delil gibi birçok farklı anlamda kullanılmıştır.³³⁵ Şüphesiz bunların en dikkat çekeni kanaatimizce Allah'ın yegâne gerçek ilah olduğunu belirtip O'nun dışında ilah diye tapılan başta putlar olmak üzere diğer bütün varlıkların bâtlı yani asılsız olduğunun altını çizen ayetlerdir. Örneğin “Hak” kavramının tevhid ile yakın ilişkisini ele aldığımız başlıkta da değinildiği üzere *“Böyledir; çünkü Allah hakkın ta kendisidir, O'nun dışında yalvarıp taptıkları ise bâtlının ta kendisidir. Ve şüphe yok ki yüce olan, ulu olan yalnız Allah'tır.”*³³⁶ ayeti, bu durumu ifade etmesi bakımından önem arz etmektedir. Çünkü görüleceği üzere ayette, Allah'ın dışında ibadet edilen diğer bütün varlıklar, doğrudan ve net bir şekilde, “bâtlı” olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de bâtlı kavramının, Allah'ın dışında ulûhiyet isnat edilen diğer bütün varlıkların ilahlıklarını reddetmek, onların boş/asılsız olup hiçbir temele dayanmadığını belirtmek ve böylece tevhid inancının gerekliliğini vurgulamak amacıyla kullanımına rastlamak mümkündür.

Kur'an-ı Kerim'de “hak” ile “bâtlı” kavramlarına tamamen karşıt ve birinin varlığı ötekinin yokluğunu gerektirecek bir misyon yüklenmiştir. Örneğin Enbiyâ sûresindeki *“Bilâkis biz, hakkı bâtlının başına çarparız da onun işini bitirir; bir de bakarsınız ki bâtlı yok olup gitmiştir.”*

³³² el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'an*, “btl”, 129-130.

³³³ Fahrettin Olguner, “Bâtlı”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1992), 5/147.

³³⁴ Lokmân 31/30.

³³⁵ Olguner, “Bâtlı”, 5/147.

³³⁶ el-Hac 22/62.

(Allah'a) yakıştırdığınız sıfatlardan dolayı yazıklar olsun size!"³³⁷ ilahi mesajında Allah Teâlâ, hakkın bulunduğu yerde bâtılın barınamayacağını, yok olup gideceğini mecazi bir anlatımla ifade ederek kendisi hakkında asılsız ithamlarda bulunanların büyük bir cürüm işlediklerini belirtmektedir.³³⁸ Ayette geçen bâtılın ise şirk anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.³³⁹ Çünkü burada Mekke müşriklerinin Allah hakkında caiz olmayan, O'nun hikmetine yaraşmayan şeyler söylemeleri kınanmaktadır ki³⁴⁰ bu noktada onların, Allah'a eş ve çocuk isnat etmek gibi tevhid inancına aykırı ve şirk mahiyetli sözleriyle ön plana çıktıkları bilinen bir gerçekliktir.³⁴¹ Dolayısıyla bu ayette, gerçeklerin ortaya konulması suretiyle Mekke müşriklerinin şirk mahiyetli bâtıl sözlerinin çürütülerek tevhidin hâkim kılınacağı veciz bir şekilde bildirilmektedir. Dikkat edilirse ayetteki bâtıl kelimesine tevhidin karşıtı bir mana yüklenmiş, şirkin ve şirke dair sözlerin temelsiz, asılsız ve boş şeyler olduğu vurgulanarak bunların yok olup gitmeye mahkûm olduğu ifade edilmiştir.

A'râf sûresinin 173. ayetinde de yine bâtıl kavramının tevhid ile karşıt anlamda kullanımına yönelik bir örnek bulunmaktadır. Bu ayetin, bir önceki ayetin devamı olması nedeniyle bâtıl kavramının kullanıldığı bağlamı, öncesinden itibaren dikkate almak meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Nitekim öncesinde, insanın doğasındaki iman kabiliyeti, yani her insanın iman etmek için gerekli zihnî ve psikolojik donanıma sahip olması temsili bir anlatım yoluyla ele alındıktan sonra³⁴² "Böyle yaptık ki kıyamet gününde bundan haberimiz yoktu demeyesiniz" ilahi hitabına yer verilmektedir.³⁴³ Daha sonra ise bir önceki ayetin devamı mahiyetinde *أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ* "Yahut, 'Önce atalarımız Allah'a ortak koştı. Biz de nihayet onların ardından gelen bir nesiliz. Şimdi bâtıla saplanıp kalanların yüzünden bizi helâk mi edeceksin!' demeye kalkışmayasınız." buyrulmuştur. Görüleceği üzere müşriklerin geçmişte şirk inancı üzere olan ataları kastedilirken "bâtıla saplanıp kalanlar" ifadesine yer verilmiştir. Zira onlar, tevhide şahitlik etmelerine rağmen şirki tesis etmek suretiyle kendi aleyhlerine davranmışlardır.³⁴⁴ Bu sebeple ki onların bu durumu *الْمُبْطِلُونَ* "bâtıla saplanıp kalmak" şeklinde dile getirilmiştir. Ayette aynı zamanda, müşriklerin de tevhide şahit oldukları, bu nedenle bâtıl bir yol üzere olan atalarını takip ettikleri takdirde böyle bahanelerin kendilerinden asla kabul görmeyeceğinin de altı çizilmiştir.³⁴⁵ Dolayısıyla bu ayette de bâtıl kavramının tevhidin aksi ve şirk ile özdeş bir manada kullanıldığı gözlemlenebilir.

³³⁷ el-Enbiyâ 21/18.

³³⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/670.

³³⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/303.

³⁴⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/107.

³⁴¹ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 421.

³⁴² Bkz. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/624.

³⁴³ Bkz. el-A'râf 7/172.

³⁴⁴ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 220.

³⁴⁵ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 3/300.

قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ بَيِّنًا وَبَيِّنَاتٍ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ “De ki: ‘Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. O, göklerde ve yerde ne varsa bilir.’ Bâtıla inanan ve Allah’ı inkâr edenlere gelince, işte hüsrana uğrayacak olanlar onlardır.” ayetinde de benzer şekilde bâtıl kavramının şirk ile özdeş kullanıldığını müşahede etmek mümkündür. Zira buradaki بِالْبَاطِلِ “bâtıla inananlar” ifadesi birçok müfessir tarafından da bu şekilde anlaşıp yorumlanmıştır. Örneğin Mukâtil bin Süleyman bu ifadeyi şeytanın kötü telkinlerine uyup Allah’ın vahdaniyetini inkâr edenler şeklinde açıklamıştır.³⁴⁶ Yine Celâleyn tefsirinde de وَالَّذِينَ } وَهُوَ مَا يَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ “Kim Allah’tan başkasına inanırsa bâtıla inanmış olur” demektedir.³⁴⁷ Fahreddin Râzî de bu ayetle ilgili olarak فَمَنْ قُلْ هَٰذَا بَاطِلٌ “Kim Allah’tan başkasına inanırsa bâtıla inanmış olur” demektedir, bunu ise Allah’tan başka her şeyin yok olacağını³⁴⁸ dolayısıyla da فَمَنْ قُلْ هَٰذَا بَاطِلٌ “yok olan her şeyin bâtıl olduğunu” belirterek açıklamaktadır.³⁴⁹ Aynı zamanda o, bütün bu anlattıkları doğrultusunda بِاللَّهِ فَقَدْ كَفَرَ بِاللَّهِ “Bâtıla inanan herkes Allah’ı inkâr etmiş olur” demektedir ve O’ndan başkasına kulluk etmenin büyük bir vebal olduğuna dikkat çekmektedir.³⁵⁰ Dolayısıyla tevhid inancına iman etmeyen, bununla birlikte Allah’ın dışında birtakım varlıklara kulluk ederek O’na ulûhiyetinde çeşitli ortaklar isnat eden kimselerin بِالْبَاطِلِ “bâtıla inanan kimseler” olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç itibarıyla Kur’an-ı Kerim’de bâtıl kavramının, tevhid ile tamamen karşıt manada kullanımlarına çoğu kez şahit olmak mümkündür.³⁵¹ Nitekim doğru olanın bilinip anlaşılmasının en güzel yollarından biri, yanlış olanın tespit edilip sınırlarının çizilmesinden geçer. Bu anlamda hakikatin taban tabana zıttı olan bu kavram üzerinden gerek ulûhiyet bakımından gerekse de takip edilen yol bakımından yanlış olanın ortaya konulması kıymetli bir husus olarak görülmelidir. Çünkü böylece sahte tanrılara inanmanın ve şirk üzere bir hayat yaşamanın anlamsızlığı ve beyhudeliği etkin bir şekilde dile getirilmiştir. Aynı zamanda bu dile getirişin, tevhidin ehemmiyetinin ve gerekliliğinin vurgulanmasına da önemli ölçüde katkı sağlayacağı açıktır. Dolayısıyla Kur’an muhtevasında yer verilen bâtıl kavramının bu minvalde mühim bir işlevi yerine getirdiği söylenebilir.

³⁴⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/387.

³⁴⁷ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru l-Celâleyn*, 528.

³⁴⁸ el-Kasas 28/88.

³⁴⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrü l-Kebîr*, 25/66.

³⁵⁰ er-Râzî, *et-Tefsîrü l-Kebîr*, 25/67.

³⁵¹ Konuyla ilgili diğer bazı ayetler için bkz. el-Enfâl 8/7-8; Sebe’ 34/49; eş-Şûrâ 42/24.

2.4.2.5. Küfür (الكفر)

Sözlükte “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” gibi mânâlara gelen küfür,³⁵² terim olarak Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberleri tasdik etmemek, onlara inanmamak şeklinde tanımlanmaktadır.³⁵³ Küfür, inkâr anlamında kullanıldığı zaman imanın, nankörlük anlamında kullanıldığı zaman şükrün zıddını ifade eder.³⁵⁴ Her iki anlamda da yaygın bir şekilde kullanımının bulunduğu ifade edilebilir. Kur’an-ı Kerim’de küfür kavramı çeşitli türevleriyle birlikte yaklaşık 467 yerde geçmekte olup ilahi kelimadaki en sık kullanılan kavramlar arasında yer almaktadır.³⁵⁵ Kâfirlerin Allah’ı inkâr etmeleri, O’na oğul isnat etmeleri, Allah’ın yolundan yüz çevirmeleri, O’nun ulûhiyyetinde ortak tanıyarak şirk düşmeleri, peygamberleri, Hz. Peygamber’in tebliğ ettiklerini, öldükten sonra dirilmeyi ve ahireti reddettikleri belirtilmek suretiyle Kur’an’da kişiyi küfre götüren çeşitli inançlara yer verilmiştir.³⁵⁶ Bunun yanında en büyük nimet olan tevhid akidesini örtmek, örtbas etmek, üstünü kapatmak anlamı, Kur’an’ın küfür kelimesine yüklediği temel mânâdır.³⁵⁷ Bu anlamda ilahi vahiyde küfür kavramının, diğer yanlış inançlara sahip olan kimselerle birlikte, tevhid inancını reddededip yüz çeviren kimseleri de belirtmek için kullanıldığını söylemek mümkündür.

Kur’an’ın ilk muhatapları olan ve şirk hakimiyeti üzere bir yaşam süren Mekke toplumu, kendilerinden önceki toplumların akıbetlerine bakmaları ve bundan ibret almaları noktasında birçok kez ikaz edilmiş, aynı zamanda bu toplumların çoğunun yine kendileri gibi şirk sapmış kimseler oldukları belirtilmiştir.³⁵⁸ Tevhidi inkâr ederek bu hakikatin üzerini örtbas etmelerinin faydalarına olmadığı *مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ* “Kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhine olacaktır”³⁵⁹ şeklinde dile getirilmiştir. Zira ayetin siyak ve sibakına dikkat edilirse burada yer verilen “küfür” kavramıyla şirk inancında direktip tevhidi reddeden kimselere hitap edildiği görülür. Öyle ki bu kimselerin, kendilerine sunulan onca tevhid deliline rağmen şirk inancında ısrar ederek hakikati gizlemeleri/örtmeleri, kuvvetle muhtemeldir ki -sözlük anlamı da gözetildiğinde- küfür kavramıyla nitelendirilmelerinin temel sebebi olabilir. Muhataplara sunulan bütün bu kanıtlara ve uyarıcı açıklamalara rağmen hala Allah’a gereği gibi iman etmemekte direnenlerin bu tutumlarıyla sadece kendilerine zarar verdikleri; zira Allah’ın hiçbir şeye hatta insanların kendisine inanmalarına bile ihtiyacının olmadığı da yine ayette

³⁵² el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, “kfr”, 714-715.

³⁵³ Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2002), 26/533-534.

³⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “kfr”, 5/144-145.

³⁵⁵ Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lüğati*, “kfr”, 436-439.

³⁵⁶ Sinanoğlu, “Küfür”, 26/534-535.

³⁵⁷ Mecit Amil, *Kur'an'da Küfür Kavramı ve Boyutları* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1.

³⁵⁸ Bkz. er-Rûm 30/42.

³⁵⁹ er-Rûm 30/44.

vurgulanan bir başka husustur.³⁶⁰ Dolayısıyla şirkte ısrarcı olan ve tevhide karşıt bir cephe alan kimselerin hakikatin üzerini örtüp reddetmeye, aynı zamanda kendilerine verilen nimetlere karşı nankörlük etmeye yönelik bu tutumlarıyla ancak kendilerine zarar verdikleri bildirilmiştir.

Nüzul süreci boyunca insanları tevhid dini olan İslam'a davet eden Hz. Peygamber, muhataplarının katı tutumları ve kendi şirkte dayalı inançlarında diretmeleri sebebiyle ilahi vahiy aracılığıyla birçok kez teselli edilmiştir. Örneğin Mekke müşriklerinin küfürde ısrar etmeleri ve muhtelif olumsuz faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle üzülmekte olan Hz. Peygamber'i teselli etmek için nazil olan ayetler konuyla ilgili kayda değer bir hususiyete sahiptir.³⁶¹ Bu meseleyle ilgili olarak farklı rivayetler de olmakla birlikte Kurtubî kendi tefsir kitabında, İslam'a giren ama müşriklerin korkusundan dolayı dinden dönen bir topluluğun, Allah resulünün bu üzüntüsünün sebebi olabileceğine dair bir rivayet aktarmaktadır.³⁶² Allah Teâlâ ise yaşanan bu olumsuz durum üzerine elçisini *وَلَا يَحْزَنكَ الَّذِينَ يُسْرِغُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَن يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا* "(Resulüm!) İnkârda yarışanlar seni üzmesin; Onlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir."³⁶³ buyruğuyla teselli etmektedir. Buradaki "inkârda yarışanlardan" maksat ise küfre iyice dalanlar, küfrünü açığa vurmakta tereddüt etmeyenler, fırsat düştüğünde küfrün gereklerini yerine getirenler, her fırsatta İslam'a ve müminlere saldırmayı, zarar vermeyi, onları üzmeyi bir yarış konusu haline getirenler, diğer insanların da inkârcı olmaları için gayret gösterenlerdir.³⁶⁴ Bu durum zikredilen rivayetle birlikte düşünüldüğünde, müşriklerin çeşitli yıldırma politikalarına başvurarak öncesinde inanmış olan insanları İslam'dan ve İslam'ın en temel rüknü olan tevhid inancından geri döndürmeleri ayette, "küfürde/inkarda yarışma" şeklinde beyan edilmiştir. Daha sonra müşriklerin bu aldatmalarına kanarak imanlarından geri dönen kimseler de hedef alınmış, onların da yine aynı şekilde bu yaptıklarıyla yalnızca kendilerine zarar vermiş oldukları, *إِنَّ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَن يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ* "İmanı küfürle değiştirenler, şüphesiz Allah'a bir zarar veremeyeceklerdir. Onlar için elem verici bir azap vardır."³⁶⁵ ayetiyle belirtilmiştir. Dolayısıyla gerek başkalarını doğru yoldan saptırmak suretiyle inkârda yarışan müşriklerin gerekse de onların bu istekleri doğrultusunda hareket ederek imanını inkârla değiştiren kimselerin küfür kavramıyla nitelendirildikleri gözlemlenebilir. Bu durum ayetin nuzul sebebi de göz önünde bulundurulduğunda şirkin küfür kavramıyla eş güdümlü bir anlamda kullanıldığını göstermektedir.

³⁶⁰ Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 4/601.

³⁶¹ Bkz. el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 92.

³⁶² el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 4/284.

³⁶³ Âl-i İmrân 3/176.

³⁶⁴ Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 1/720-721.

³⁶⁵ Âl-i İmrân 3/177.

وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ “Ve o peygamberin size melekleri ve peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de düşünülemez. Müslüman olmanızdan sonra size inkârcılığı emreder mi hiç?”³⁶⁶ ayetinde de şirk ile küfrün birbiriyle yakın kullanımını müşahade etmek mümkündür. Konunun amacını ve kapsamını aşmamak için ayetin çeşitlilik arz eden nüzul sebeplerine değinmeyecek olmakla birlikte, Arap müşriklerinin melekleri Allah’ın kızları olarak gördükleri ve onlara ibadetlerinde yer verdikleri, aynı zamanda bazı Yahudiler’in Üzeyir’i, Hristiyanlar’ın ise İsa’yı Allah’ın oğlu şeklinde telakki ederek onlara kutsiyet atfettikleri bilinmektedir.³⁶⁷ Bu durum göz önünde bulundurulduğunda ayette, ihlâsla Allah’a kulluk etmeye davet etmekle görevlendirilmiş olan peygamberlerin, insanları Allah’tan başkalarına kulluk etmeye çağırımlarının, üstelik bizzat kendileri Allah’a yönelip teslim oldukları halde insanlara küfrü ve Allah’ın birliğini inkâr etmeyi emretmelerinin muhal olduğu bildirilmiştir.³⁶⁸ Başka bir ifadeyle ayette, başta Hz. Peygamber olmak üzere diğer bütün peygamberler, eğer insanlara böyle bir şeyi emretmiş olsalardı bunun küfür olacağı belirtilmiştir.³⁶⁹ Diğer yandan bilhassa Mekke müşriklerinin, Allah’ın kızları olarak telakki etmek suretiyle meleklerle kutsiyet atfetmelerinin ve onları rab olarak görmelerinin de³⁷⁰ hiçbir temele dayanmadığı, onların bu inançlarının ancak “küfür” olduğu da altı çizilen bir başka husustur. Dolayısıyla yer verdiğimiz ayette gerek meleklerle gerekse de bazı peygamberlere yalnızca Allah’a ait olan ulûhiyette ortaklık isnat ederek onları rab edinmenin, yani şirk koşmanın küfürle özdeşleştirildiği görülebilir.

Netice itibarıyla Kur’an-ı Kerim’de kişiyi küfre götüren, bu nedenle de küfür olarak nitelendirilen çeşitli inançlara yer verildiği, bu inançların en önde gelenlerinden birisinin ise tevhidi inkâr etmek ve Allah’a şirk koşmak olduğu söylenebilir. Nitekim ilahi kelimada küfür kavramının bu minvalde, Allah’a ortak koşan kimselere yönelik kullanımlarına sıkça rastlamak mümkündür.³⁷¹ Çünkü Kur’an’ın en temel ilkesi olan tevhid hakikatini inkâr eden ve dahası tevhid ile mücadele içerisine girerek bu hakikatin üzerini örtme yolunda gayret gösteren kimselerin bu kavram vasıtasıyla tanımlanması, “küfür” kavramın bahsettiğimiz sözlük anlamı ışığında doğal karşılanmalıdır. Hasılı tevhid ile küfür kavramlarının birbiriyle tamamen karşıt yönde bir anlam dağarcığına sahip olduklarını ve bu anlamda Kur’an-ı Kerim’de muhatapların şirk inancını ifade etmek için küfür kavramına çoğu kez yer verildiğini söylemek mümkündür.

³⁶⁶ Âl-i İmrân 3/80.

³⁶⁷ Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîrü'l Menâr*, 3/287.

³⁶⁸ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/194.

³⁶⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/286.

³⁷⁰ Bkz. Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 571.

³⁷¹ Konuyla ilgili diğer bazı ayetler için bkz. en-Nisâ 4/137; en-Nahl 16/106; ez-Zümer 39/7.

3. KUR'AN-I KERİM'DE DİL VE ÜSLUP BAKIMINDAN TEVHİD İNANCI

Kur'an-ı Kerim'de, nüzul sürecinin başlangıcından itibaren muhatapların seviyesini, duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarını dikkate alan bir vahiy süreci izlenmiştir. Bu durumu nüzul süreci boyunca İslam'ın en temel ilkelerinden birisi olan tevhid inancı ele alınırken, her fırsatta farklı anlatım metotlarına başvurulmasında görmek mümkündür. Nitekim ilahi kelimada tevhid inancının anlatımı doğrultusunda çeşitli üsluplarla, ifadelerle ve anlatım sanatlarıyla örülü, zengin bir dil kullanılması, her biri farklı seviye ve anlayış kabiliyetine sahip olan insanların durumunun dikkate alındığının, onları ikna etmenin amaçlandığının ve onlara verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda tevhid inancının anlatımının, daha önceki başlıklarda ifade ettiğimiz muhtelif kavramlar ve bu kısımda ifade edeceğimiz çeşitli yöntemler dahilinde dile getirilmesinin, tevhidin muhataplar tarafından kabul edilmesi, benimsenmesi ve içselleştirilmesinde yadsınamayacak derecede mühim bir etki meydana getirdiği de söylenebilir. Zira bir ilkenin farklı ifadeler ve yöntemlerle ele alınması, verilmek istenen mesajın daha kolay bir şekilde benimsenmesi gibi -ileride detaylı bir şekilde değineceğimiz- birçok faydayı ihtiva etmesi bakımından anlatıma önemli katkılar sağlayacaktır. Bununla birlikte, öncesinde şirkin egemen olduğu bir toplumda gerek insanî gerekse de toplumsal dönüşüm bakımından kısa sayılabilecek bir süreç içerisinde tevhid ilkesinin hâkim kılınmış olması Kur'an'ın kullandığı dil ve üslup yönünden ne derece başarılı bir yapıya sahip olduğunun tezahürlerinden sayılabilir. Hiç şüphesiz ki bu başarının altında, Kur'an'da ele alınan konuların ehemmiyeti kadar, bu konuların insanlara sunum şekli de yatmaktadır. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancını anlatmadaki dil ve üslubunun incelenmesi, analiz edilmesi ve değerlendirilmesi, vahiy süreciyle birlikte gerçekleşen bu başarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

3.1. Kur'an-ı Kerim'in Tevhid İnancını Anlatmadaki Dil ve Üslubu

3.1.1. Doğrudan Anlatım

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın varlığı ve birliği inancı anlatılırken muhataplara verilmek istenen mesaj birçok kez herhangi bir edebî ifadeye, söz sanatına veya kıyas yapma, soru sorma, örnek gösterme gibi farklı anlatım şekillerine başvurulmaksızın doğrudan, açık, sarıh, kısa ve net bir şekilde iletilmiştir. Bunun örneklerine ilahi kelimada sıkça rastlamak mümkündür ve esasında bu, vahyin en temel anlatım yöntemlerinden birisidir. Hz. Peygamber'e yönelik ﷺ "De ki" hitapları genellikle doğrudan anlatımın Kur'an-ı Kerim'deki en güzel ve en nadide yansımaları olarak görülebilir. Nitekim vahiy süreci boyunca ilahi bir açıklama olacağı zaman, emrin açıkça ifade edilmesi, aynen söylenmesi ve bildirilmesi gerektiğinde bu anlatım

biçimine başvurulmuştur.³⁷² Tevhid inancının anlatımında da muhataplara verilmek istenen mesaj birçok kez bu üslupla açık, sade ve öz bir şekilde, her seviyeden insanın kolaylıkla anlayabileceği bir deyişle dile getirilmiştir.

Muhtevasında halis bir şekilde tevhid inancının beyan edildiği İhlâs sûresinde doğrudan anlatımın dikkat çeken bir misalini müşahade etmek mümkündür. Zira Mekke döneminin ilk yıllarında Resûlullah'ın Allah'a davetini dinleyen, ibâdet ettiği rabbin nasıl bir rab olduğunu merak eden muhatapların³⁷³ Hz. Peygamber'e, "Rabbinin nesebi nedir?" diye bir soru yöneltmeleri üzerine bu sûre nazil olmuştur.³⁷⁴ Soruyu soran kimselere bir cevap mahiyetinde söylemesi gereken şeyler, Allah resulüne "De ki" hitabıyla apaçık bir şekilde vahyedilmiştir.

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ "De ki: O, Allah'tır, tektir" ayetinde Allah'ın ulûhiyet bakımından birliği, tekliği ve eşsizliği çok net bir şekilde belirtilmektedir. Hemen ardından اللَّهُ الصَّمَدُ "Allah sameddir" buyruğuyla O'nun sonu gelmeyen, kalıcı, devamlı ve geçip gidici olmayan bir rab olduğu açıklanmış³⁷⁵ ve herhangi bir şerikinin/ortağının olamayacağı beyan edilmiştir.³⁷⁶ Bununla esasında Mekke müşriklerine "o tanıyıp bildiğiniz, göklerin, yerin ve sizin yaratıcınız olduğunu ikrar ettiğiniz Allah birdir; ulûhiyeti ortaklık kabul etmeyecek şekilde tek başına yürütendir ve her mahluk ihtiyacını kendisine havale ettiği halde, kendisi hiçbir şeye muhtaç değildir" mesajı verilmektedir.³⁷⁷ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ "Doğurmamış ve doğmamıştır" ifadesiyle de O'nun çocuğunun olmadığı, kendisinin de bir başkasının çocuğu olmadığı yine açıkça bildirilmiştir. Zira böylece çocuğun babasıyla aynı cinsten olmasını gerektirmesinden hareketle Hristiyanlar'ın İsa'yı, Mekke müşriklerinin de melekleri Allah'a çocuk olarak isnat ederek onlara kutsiyet atfetmelerinin yanlışlığına dikkat çekilmiş, aynı zamanda Allah'ın ulûhiyetinde herhangi bir paydaşın olamayacağı vurgulanarak böyle bir durumun O'nun şanına yaraşmayacağı ifade edilmiştir.³⁷⁸ Hristiyanların sahip oldukları bu inançlarının etkisiyle İsa'yı "Allah'ın oğlu" olarak telakki ettikleri ve ona ilahlık atfettikleri bilinmektedir.³⁷⁹ Kureyş müşriklerinin melekleri sembolize ettiğine inandıkları Lât, Menât ve Uzzâ gibi bazı putlara müennes isimler vermeleri, onların Allah'ın kızları olduğunu ileri sürmeleri ve kendilerine şefaatçi olacakları düşüncesiyle bunlara tapmayı hayatlarının önemli bir düsturu haline getirmeleri de melekleri

³⁷² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. Lütfullah Cebeci vd. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 10/370.

³⁷³ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 7/301-303.

³⁷⁴ Taberî, *Camiü'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, 24/687.

³⁷⁵ Bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, h. 1414), 5/634.

³⁷⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 4/923.

³⁷⁷ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/818.

³⁷⁸ Bkz. es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/595.

³⁷⁹ Bkz. et-Tevbe 9/31.

“Allah’ın kızları” olarak görmelerinin önemli bir sonucu olarak kabul edilebilir.³⁸⁰ Dolayısıyla 3. Ayette Allah’ın çocuk sahibi olmak gibi bir durumdan münezzeh olmasına değinilerek bir yönüyle bütün bu tevhid ile bağdaştırılması mümkün olmayan bâtil tasavvurların da asılsız olduğu vurgulanmaktadır. Sûrenin sonunda ise bütün bunların bir hulasası mahiyetinde Allah’ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde eşi ve benzerinin olmadığı³⁸¹ *“O’nun hiçbir dengi yoktur”*³⁸² ifadesiyle deklare edilmektedir. Zikrettiğimiz bütün bu bilgilerden hareketle İhlâs sûresinin, Kur’an muhtevasının en önde gelen konularından birisi olan tevhidin kısa ve net bir şekilde özetlenişi olduğu, aynı zamanda bu sûrede doğrudan anlatımın en dikkat çeken örneklerinin de bulunmakta olduğu söylenebilir.

Kur’an-ı Kerim’de tevhid inancının anlatımında “De ki” ifadesiyle başlayan ve manası herkes tarafından berrak bir şekilde anlaşılabilen vazih ayetlerin dışında, mesajın açık, sade, kısa ve öz bir şekilde verildiği diğer ayetler de yine doğrudan anlatım üslubu kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin *وَالْهَيْكُمُ إِلَهٌ وَحْدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ* “*Mabudunuz tek ilah olan Allah’tır; O’ndan başka ilah yoktur; O rahmandır, rahîmdir*”³⁸³ ayetinde müşrik Araplar ve türlü şekillerde tevhid inancını zedelemiş olan Ehl-i Kitap da dahil olmak üzere bütün insanlık, Allah’tan başka varlıkları tanrı tanımaktan, uydurma tanrılar edinerek onlara tapmaktan vazgeçip tek bir Tanrı’ya inanmaya, yani tevhid inancına çağrılmakta, bütün insanların tanrısının ve mabudunun eşsiz, benzersiz, tek Tanrı olduğu, O’ndan başka bir tanrının bulunmadığı vurgulanmaktadır.³⁸⁴ Böylece Allah Teâlâ’nın, kendisine destek olacak bir ortağının, O’na yardım edecek bir yardımcısının ve O’na karşı çıkabilecek herhangi bir rakibinin bulunmasının söz konusu dahi olamayacağı açıkça bildirilmektedir.³⁸⁵ *فَقَعَلَى اللَّهِ الْمَلِكُ الْحَقُّ* “*Gerçek egemenliğin sahibi olan Allah yüceler yücesidir. O’ndan başka tanrı yoktur. O, şerefli arşın sahibidir.*”³⁸⁶ ilahi mesajında da yine sarih bir şekilde aynı gerçeğin altı çizilmektedir. Bu nedenle ki sadece bir toplumun değil kendisine inanan inanmayan bütün insanlığın gerçek ilahı olan Allah’a kulluk etmek ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmamak Kur’an’da üzerinde durulan en önemli gerekliliklerden biri olagelmıştır. Bu durumun ehemmiyetini, Allah’ın kullarına yönelik muhtelif emirleri sıralanıp net bir şekilde ortaya konulurken ilk değinilen hususun

³⁸⁰ Bkz. el-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 19; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 2/414. Mekke müşriklerinin melekleri “Allah’ın kızları” olarak telakki etmeleri, bunu akli bir temele oturtmak için meleklerin annelerinin “cinlerin en seçkin dişileri” olduğunu söylemelerine dair rivayetler için ayrıca bkz. Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 571; Taberî, *Camiü'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, 21/121; er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 26/360.

³⁸¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/716.

³⁸² el-İhlâs 112/1-4.

³⁸³ el-Bakara 2/163.

³⁸⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1/248.

³⁸⁵ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, ts.), 1/143.

³⁸⁶ el-Mü'minûn 23/116.

daima *لَا تُشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئًا* “Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın.”³⁸⁷ ayetinde olduğu gibi tevhid olmasından da anlamak mümkündür. Burada da yine aşikâr, hiçbir anlama zorluğuna mahal vermeyecek bir mahiyette muhataplara tevhid inancının emredilmekte olmasından dolayı doğrudan anlatımın dikkat çeken bir örneğine rastlanmaktadır.

Kur’an muhtevasında tevhid inancı dile getirilirken bu anlatım şeklinin genellikle Allah’ın gerçek mahiyetinin tanıtılması ve O’nun birliğinin açıklanması doğrultusunda kullanıldığı söylenebilir.³⁸⁸ İhlâs sûresi başta olmak üzere daha önceki yer verdiğimiz ayetlerde bunun benzer örneklerini görmek mümkündür. Bununla birlikte tevhid inancının anlatımında doğrudan anlatımın emir,³⁸⁹ yasak,³⁹⁰ haber verme³⁹¹ gibi muhtelif kullanımlarına da rastlanabilmektedir. Ancak her ne amaçla olursa olsun, mesajın anlaşılmasında hiçbir güçlüğü bulunmadığı, tabii ve açık bir tarzda, okuyucunun veya dinleyicinin rahatlıkla anlayabileceği ve bu anlamda hiçbir zorluk hissetmeyeceği, gayet sarıh, berrak, net, kısa ve özlü bir yapı arz eden ifadeler doğrudan anlatım kapsamında değerlendirilebilir. Sözü uzatmayıp kompleks cümlelere başvurmadan sadece yapılması istenen şeyi söylemenin, tek başına yetersiz kalmakla birlikte mühim bir anlatım/eğitim metodu olduğu ifade edilebilir. Özellikle her seviyeden insana hitap edilmesinde ve daha önceden dile getirilip sınırları çizilmiş olan bir ilkenin muhataplara hatırlatılması, pekiştirilmesi ve benimsetilmesi noktasında bu anlatım metodunun kıymetli bir işlevi yerine getireceği açıktır. Kur’an-ı Kerim’de de tevhid inancının anlatımı doğrultusunda doğrudan anlatım biçiminden sıkça yararlanılmış, vahyin en temel beyan yöntemlerinden birisi olan bu anlatım yöntemine ehemmiyetli bir fonksiyon yüklenmiştir.

3.1.2. Akletme, Düşünme ve İbret Almaya Davet

Kur’an’ın nüzulüyle birlikte tebliğ süreci başlayan İslam dini, insanlığa tevhid inancını getirerek insan şerefine yakışmayan başta putperestlik olmak üzere bütün kötü adetleri ortadan kaldırmış, putlara tapma gibi yanlış inanç ve ibâdetleri yasaklamıştır.³⁹² Bunun sonucunda çeşitli protestolar ve tepki hareketleriyle karşılaşılmasına rağmen, yaklaşık yirmi üç yıl gibi bir süre içerisinde insanî ve toplumsal anlamda önemli bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir.³⁹³ İnsanların sahip oldukları alışkanlıklarını, yaşamlarını, inanç ve fikirlerini birden değiştirmeleri kolay bir durum değildir. Bu

³⁸⁷ en-Nisâ 4/36.

³⁸⁸ Örneğin bkz. el-Bakara 2/255; el-En’âm 6/151-152; el-Mü’min 40/65.

³⁸⁹ Yûnus 10/105

³⁹⁰ el-En’âm 6/151.

³⁹¹ el-Mü’min 40/10-12.

³⁹² Tiyek, *Kur’an’ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 77.

³⁹³ Ünver Günay, “Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri”, *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam 2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 1/44-45.

sebeple ki kalıcı bir davranış değişikliği ancak belirli bir zaman dâhilinde gerçekleşebilir. Aynı zamanda insanın kendisine verilmek istenen mesajı doğru bir şekilde anlaması, kavraması ve gereğini yerine getirebilmesi için bir düşünme sürecinin gerçekleşmesi zorunluluktur.³⁹⁴ Dolayısıyla muhatapların düşünmelerinin yolunun açılması, bu doğrultuda akıllarına hitap edilmesi, duygularına seslenilmesi, vicdanlarına dokunulması, istendik anlamda kalıcı bir davranış değişikliğinin gerçekleşebilmesinde önemli bir etkidir.

Kur'an-ı Kerim'de insanların sahip olduğu bu fitrî yapı dikkate alınarak muhataplar birçok kez akletmeye, düşünmeye ve ibret almaya davet edilmiştir. Kâinatta cereyan eden düzen ve işleyişten, yüce Allah'ın eşsiz yaratıcılığından, insana verilen nimetlerden, inkârcılıkta direnenlerin akıbetinden vb. çeşitli ibret tabloları sunularak muhataplardan çokça kez tefekkür etmeleri ve ders çıkarmaları istenmiş, böylece tevhid inancını benimsemelerinin yolu açılmıştır. Bu yönden kâinattaki yağmur, rüzgâr, göğün ve yerin yapısı, gece ve gündüzün değişmesi, rüzgârların yön değiştirmesi gibi tabiat olayları, doğal olgular olarak değil, insanların yaratıcıya ulaşmasını sağlayan işaretler ve semboller olarak sunulmuştur.³⁹⁵ Daha açıkçası Kur'an'da varlıkların nasıl yaratıldığından çok niçin yaratıldıklarına, görevlerine ve amaçlarına vurgu yapılarak, tasvir edici değil anlam katıcı bir dil kullanılmış³⁹⁶ ve böylelikle tabiatı cereyan eden hadiselerle insanların tevhide ulaşmalarını sağlayacak bir misyon yüklenmiştir. Evrendeki muhteşem düzen ile Allah'ın bu düzendeki mutlak egemenliği arasında bağ kurularak insanlar, Allah'ı yegâne rab olarak kabul etmeye, O'nun dışındaki diğer bütün varlıkları ilahlıktan dışlamaya, kısacası tevhid inancını kabul etmeye sevk edilmiştir.

Allah'ın varlığını ve birliğini delillendirmek için Kur'an-ı Kerim'de âfâkî ve enfusî delillere sıkça yer verilmiştir.³⁹⁷ Âfâkî deliller vasıtasıyla daha çok kâinattaki düzen ve işleyiş,³⁹⁸ göklerin ve yerin yaratılması,³⁹⁹ gökte yıldız kümeleri oluşturulması,⁴⁰⁰ güneşin bir ateş kaynağı, ayın ise bir nûr kılınması⁴⁰¹ gibi dış âlemle ilgili olan deliller ifade edilmektedir. Enfusî deliller ise insanın bizzat kendi yaratılışına⁴⁰² ve çeşitli nimetlerle rızıklandırılmasına⁴⁰³ atıfta bulunan ayetler için kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim incelendiği zaman gerek âfâkî gerekse de enfusî delillere yoğun bir şekilde yer verildiği gözlemlenir. Bu delillerin ise ilahi kelimada çoğu zaman insanların tevhid doğrultusunda akletmeye, düşünmeye ve ibret almaya davet

³⁹⁴ Durmuş, *Kur'an'a Göre Kur'an*, 184-185.

³⁹⁵ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 206-207.

³⁹⁶ Öztürk, *Kıssaların Dili*, 18-20.

³⁹⁷ Bkz. Muhammed Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 71-81.

³⁹⁸ Yâsîn 36/38-40.

³⁹⁹ er-Rûm 30/22.

⁴⁰⁰ el-Hicr 15/16.

⁴⁰¹ Yûnus 10/5.

⁴⁰² Örneğin bkz. el-Mü'min 40/64; Nûh 71/14; et-Tîn 95/4.

⁴⁰³ Bkz. en-Nahl 16/10-11; en-Neml 27/64.

edilirken kullanıldığını söylemek mümkündür. Nitekim âfâkî ve enfusî delillere bakıldığı zaman, bu ayetlerin hemen arkasından doğrudan ya da dolaylı olarak insanlardan bütün bu anlatılanlara ibret nazarıyla bakmalarının istenmekte olduğu müşahede edilebilir. Başka bir ifadeyle bütün bunlara yer verilmesinde, insanların kendi paylarına düşen hisseyi alarak hakikat yoluna girmeleri amaçlanmaktadır. Hasılı Kur'an-ı Kerim'de insanlardan tevhid inancı doğrultusunda ders ve hisse çıkarmaları istenirken âfâkî ve enfusî delillere yoğun bir şekilde başvurulduğu söylenebilir.

İlahi kelimada, vahyin ilk muhatapları olan Mekke müşriklerinin, tevhid inancına olan şiddetli mukavemetleri ve içinde bulundukları şirk inancında idretmeleri sebebiyle birçok kez bu deliller aracılığıyla düşünüp ibret almaya çağrıldıkları görülür. Örneğin Câsiye sûresinde göklerde ve yerde inanan kimseler için önemli işaretler olduğuna, insanların yaratılışında, Allah'ın yeryüzüne yaydığı canlılarda, gece ile gündüzün yer değiştirmesinde, gökten indirilen yağmurda, rüzgarların çeşitli yönlerden esmesinde düşünen ve aklını kullanan kimseler için alınacak derslerin bulunduğu değinilerek muhataplardan bir bakıma Allah'ın birliğinin işareti olan bütün bu deliller karşısında ders çıkarmaları istenmektedir.⁴⁰⁴ Nitekim ilk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman burada anlatılan hüccetlerden insanların ibret almaları istenen meselenin الله بتوحيد yani tevhid olduğunu belirtir.⁴⁰⁵ Yine günümüzün önemli müfessirlerinden Sâbûnî (ö. 1442/2021) de ayetin tefsirini yaparken aynı duruma dikkat çekerek göklerin ve yeryüzünün eşsiz ve sağlam bir şekilde yaratılmış olmasının Allah'ın birliğine inanan kimseler için bir işaret olduğuna değinmektedir.⁴⁰⁶ Dolayısıyla bu ve benzer ayetlerde kainattaki muhteşem düzene vurgu yapılarak insanlardan tevhid ışığında düşünüp ders çıkarmalarının istenmekte olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle bütün bu deliller doğrultusunda muhataplar hakikati idrak ederek tevhid inancını kabul etmeye çağırılmıştır. Bu bakımından evrendeki harika intizam Kur'an'da Allah'ın birliğinin delili ve işareti olarak sunulmuştur.

Ankebût sûresinde geçen *“خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ”* Allah gökleri ve yeri hikmet fayda esasına göre yarattı. Şüphesiz, inananlar için bunda ibret vardır.”⁴⁰⁷ ayetinde de benzer bir durum söz konusudur. “Hikmet ve fayda esasına göre” ifadesinin karşılığı olan “bi'l- hakkı” deymi yaratmayla birlikte kullanıldığında, kâinatta yaratılmış olan her şeyin beyhude, anlamsız ve faydasız değil, bilakis Allah'ın kudretinin ve hikmetinin bir tecellisi olarak eksiksiz ve kusursuz bir şekilde yaratılmış olduğuna işaret etmektedir ki⁴⁰⁸ ayette Allah'ın bu hikmetle yaratmasında inananların alacağı mesajların bulunduğu ifade edilmiştir. Örneğin Râzî evrendeki muhteşem düzen ve işleyişe dikkat çekerek bunun farkına varan bir insanın Allah'ın birliğini kabul

⁴⁰⁴ Bkz. el-Câsiye 45/3-5.

⁴⁰⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 3/835.

⁴⁰⁶ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/424.

⁴⁰⁷ el-Ankebût 29/44.

⁴⁰⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/271.

etmesi gerektiğini, çünkü eğer birden fazla ilah olsaydı asla böyle bir düzenin var olamayacağını aksine yok olup gideceğini, halbuki yeryüzünün de gökyüzünün de hikmet esasına göre var olduğunu, buna şahit olan kimseninse tam bir imana kavuşmasının icap ettiğini söylemektedir.⁴⁰⁹ Dolayısıyla evrendeki hikmet esasına dayalı muhteşem intizam, Allah'ın varlığına ve birliğine delalet etmektedir ki bu durum ilahi kelimada muhatapları tevhid doğrultusunda akletmeye, düşünmeye ve ibret almaya davet ederken birçok kez dile getirilmiştir. Konumuzun amacını ve kapsamını aşmaması bakımından hepsini zikredemeyeceğimiz bütün bu ayetlerde,⁴¹⁰ kâinatta cereyan eden muhteşem düzen üzerinden Allah Teâlâ'nın gücüne, kudretine ve mutlak otoritesine vurgu yapılarak insanlar düşünüp akletmeye, bütün bunları yaratan yegâne güce boyun eğmeye çağırılmıştır.⁴¹¹ Çünkü tabiattaki eşsiz düzen ve işleyiş, kendisinden başka ilah olmayan yüce bir gücün varlığına delalet eder.⁴¹² Bu doğrultuda evrende yüce Allah'ı gösteren bütün bu işaret ve semboller, akleden, düşünen ve ibret alan bir insana delil olarak sunulmuştur. Zira Allah Teâlâ'yı bilmenin yolu, O'nun varlığının delilleri üzerinde düşünmekten geçer.⁴¹³ Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de muhataplar, kâinattaki bütün bu işaretler ve semboller üzerinde düşünerek tevhid inancını kabul etmeye sevk edilmiştir.

Bununla birlikte قُلْ أَنْظَرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ *"De ki: 'Bir bakın da görün, göklerde ve yerde neler var?' Fakat iman etmeyecek bir topluma ne o kanıtların ne de uyarıların yararı olabilir."*⁴¹⁴ ayetinde de belirtildiği üzere, hakikati göz göre göre inkâr eden ve bu hususta inatçı bir tavırla direten kimseler için Allah'ın vahdaniyetinin işareti olan⁴¹⁵ bütün bu delillerin hiçbir fayda sağlamayacağı kayda değer bir husus olarak zikredilebilir. Zira ayette, aklını doğru bir istikamette işletmeyenlerin iman yeteneğini yitireceği, dolayısıyla da inanmayanı buna zorlamanın faydasız olacağı psikolojik bir şekilde tahlil edilmektedir.⁴¹⁶ Bu durum bir insana her ne kadar tevhidi işaret eden hüccetler sunulmuş olsa da Allah'ın birliğine inanıp şirki terk etmenin, samimane bir şekilde akli kullanmaktan, düşünüp ders çıkarmaktan geçtiğine de işaret etmektedir. Aynı zamanda bu gerçeğin ortaya konulmasıyla tevhidi inkâr eden ve kendi bâtil inançlarında ısrar eden muhatapların hakikat karşısında gösterdikleri katı ve inatçı tutum yüzlerine vurularak bir bakıma vicdanlarına da dokunulmakta, yaptıkları yanlışın farkına varmaları sağlanmakta ve böylece bu kimselerde gerçekleşebilecek bir tavır ve durum değişikliğinin önü de açılmaktadır.

⁴⁰⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 25/59.

⁴¹⁰ Diğer örnekler için bkz. el-Furkân 25/61-62; en-Nûr 24/44; en-Nahl 16/ 12-13.

⁴¹¹ el-Kurtubî, *el-Câmi ' li-Ahkâmî 'l-Kur'ân*, 8/386.

⁴¹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/285.

⁴¹³ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 17/306.

⁴¹⁴ Yûnus 10/101.

⁴¹⁵ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru 'l-Celâleyn*, 282; ayrıca bkz. 661.

⁴¹⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/139-140.

Mekke müşriklerinin inkârcı tutumlarında diretmeleri, kendilerine sunulan tevhidin hücceti sayılabilecek muhtelif delillerden yüz çevirmeleri sebebiyle -kısmen bir önceki ayette de şahit olunabileceği şekilde- onların fitratlarına, vicdanlarına, his ve duygularına seslenen, hakikati kendilerine ikrar ettirmeyi ve içinde bulundukları tezatlığın farkına varmalarını amaçlayan ayetler de yine Kur'an muhtevasında önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim onlar bir yandan göğü yaratan, değişmez yasaları uyarınca ay ve güneş gibi gök cisimlerinin hikmetli ve amaçlı bir düzen içinde işleyişlerini sağlayan, kezâ gökten yağmur indirip ölü toprağı canlandıran gücün Allah olduğunu söylüyor; fakat öte yandan Allah'ı bırakıp alelade varlıklara tapmaktan da geri durmuyorlardı.⁴¹⁷ Onların içinde bulunduğu bu çelişki وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمُوتَ وَالْأَرْضَ “Şayet o inkârcılara, ‘Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?’ diye soracak olsan, hiç tereddütsüz ‘Allah’tır’ derler. O halde haktan nasıl yüz çevirirler?”⁴¹⁸ ayetiyle dile getirilmektedir. Öyle ki ayette, gökleri ve yeri yaratanın Allah olduğunu tereddütsüz bir şekilde kabul edip putlara bu yaratma noktasında hiçbir pay isnat etmeyen Mekke müşriklerine hem bu durumu ikrar etmelerinin hem de kulluğa dair eylemlerinde şirke saparak putlara ilahlık yakıştırmalarının birbiriyle nasıl örtüşebileceği sorulmakta, bunun ancak bir çelişki olduğu belirtilerek muhataplardan içinde bulundukları bu durumu düşünmeleri ve ibret almaları istenmektedir.⁴¹⁹ Ayette değinilen bu durum onlar için aslında bir eleştiri ve uyarı anlamı da taşımaktadır. Zira Araplar’ın öteden beri yaratıcının birliğine inanmakla birlikte kendilerine şefaatçi olacakları düşüncesiyle ibadet hayatlarında putları Allah’a ortak koştukları bilinmektedir.⁴²⁰ Bu nedenle ki ayetin sonundaki فَالَّذِينَ يُوَفُّوْنَ “O halde haktan nasıl yüz çevirirler” ifadesini birçok müfessir tevhitte nasıl yüz çevirirler şeklinde yorumlamıştır.⁴²¹ Kur'an muhtevasında başka örneklerinin de bulunduğu وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ “Onlara sorsan” diye başlayan bu gibi ayetlerde⁴²² soru-cevap metoduna başvurulmuş hem de bu hakikati görmezden gelenlerin sahip oldukları şirk inancı üzerine düşünmeleri ve bu inancın doğruluğunu sorgulamaları sağlanmıştır.⁴²³ Bunun soru cevap yöntemiyle ilgili olan yönüne ileride detaylı bir şekilde değinileceği için şimdilik bu kadarıyla iktifa edilecektir.

Kur'an-ı Kerim’de muhataplar tevhid inancı doğrultusunda düşünmeye, akletmeye ve ibret almaya davet edilirken kullanılan argümanlar elbette ki sadece tabiat

⁴¹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/284-285.

⁴¹⁸ el-Ankebût 29/61.

⁴¹⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 2/639; İbn Âşûr, *et-tahrîr ve't-tenvîr*, 21/26.

⁴²⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsir*, 7/3559.

⁴²¹ Örneğin bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/389; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 8/366; el-Mahallî b. es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 529.

⁴²² Konuyla ilgili diğer bazı ayetler için bkz. el-Ankebût 29/63; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhruf 43/87; ayrıca bkz. Yûnus 10/31.

⁴²³ Reşid Rıza, *Tefsîrü'l Menâr*, 11/291.

olaylarıyla sınırlı değildir. İnsanın kendi yaratılışı,⁴²⁴ Allah'ın insanoğluna bahşettiği nimetler ve lütuflar,⁴²⁵ Allah'a ortak koşulan ve Allah dışında tapınılan sahte ilahların, ilahlık vasfını taşımadığı vurgusu,⁴²⁶ aynı zamanda Allah'ı inkâr eden toplumların akıbetleri⁴²⁷ de yine muhatapların düşünerek, aklederek tevhid inancına ulaşmalarında yer verilen önemli hususlardandır. Bunlar arasında dikkat çeken bir örnek de Mekke'nin güvenli ve korunaklı bir şehir kılınmasının, dolayısıyla da Allah'ın Mekke halkına büyük bir lütufta bulunmasının hatırlatılarak müşriklerin akletmeye, düşünmeye, Allah'ın kendilerine verdiği bu büyük nimetten ibret almaya davet edilmeleridir. Nitekim Arap yarımadasında can emniyetinin olmadığı, insanların öldürüldüğü, yurtlarından çıkarılıp mallarının yağmalandığı bir ortamda, içinde kutsal Kâbe'nin bulunması sebebiyle Mekke şehri bir güvenlik merkezi olarak kabul edilmekte, çevredeki Arap topluluklarından saygı görmekte, bu sayede Mekke halkı daha güvenli bir hayat yaşamaktaydı.⁴²⁸ Çevresinde güvenlik bakımından ciddi tehlikeler varken Allah'ın bir lütfu gereği Mekke halkı, yağma ve tecavüzden emin kılınmış, onlarsa bu büyük nimete rağmen hiçbir şeye güç yetirmeye muktedir olmayan birtakım putları Allah'a ortak koşarak büyük bir nankörlük içerisine girmişlerdir.⁴²⁹ Bu durum Kur'an'da *أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبُطْلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ* “Görmezler mi ki, çevrelerindeki insanlar durmadan yerinden koparılıp götürülürken biz (Mekke’yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışızdır! Hâlâ asılsız şeylere inanıp Allah’ın nimetine karşı nankörlük mü edecekler?”⁴³⁰ ilahi mesajında dile getirilmektedir. Ayete *أَوَلَمْ يَرَوْا* “Görmezler mi ki” hitabıyla başlanmaktadır ki reâ/rü’yet kavramının, gözle görmek anlamı yanında, duruma göre tefekkürle ve akılla kavramayı ihtiva eden, başka bir deyişle cümledeki kullanımına bağlı olarak düşünme işlevini vurgulayabilen geniş bir semantik alana sahip olduğu bilinmektedir.⁴³¹ Kanaatimizce ayette bilindik anlamda “görme” fonksiyonuna değil “düşünme” işlevine bir atıf söz konusu olduğu aşikardır. Dolayısıyla ayette, Allah'ın bir nimetinin hatırlatılması yoluyla Mekke müşriklerinden düşünmelerinin ve anlatılanlardan öğüt almalarının istenmekte olduğunu müşahede etmek mümkündür. Râzî bu ayetin hemen öncesinde, müşriklerin bir gemide yolculuk yaptıkları sırada fırtına korkusuyla dini yalnızca Allah'a has kılmalarının yer aldığına, yani bu ayetin öncesindeki ayetin bir devamı olduğuna dikkat çekmiş, buna dayanarak onların ölümle yüz yüze kaldıklarında dini yalnızca Allah'a has kılarken Allah'ın güvenli bir şehir kıldığı Mekke'deki emniyet

⁴²⁴ et-Târik 86/5-8.

⁴²⁵ İbrâhîm 14/34.

⁴²⁶ el-Hac 22/73.

⁴²⁷ er-Rûm 30/9.

⁴²⁸ Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 4/286.

⁴²⁹ el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 4/200.

⁴³⁰ el-Ankebût 29/67.

⁴³¹ Bkz. el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'ân*, “reâ”, 373-375.

ortamında ise putlara taparak ciddi bir çelişki içerisine düştüklerini ifade etmiştir.⁴³² Zira böylece Mekke müşriklerine sadece kendilerine özgü olan bu nimet hatırlatılarak buna rağmen onların bâtıla inanmaları ve bu hali ısrarla sürdürmeleri kınanmıştır.⁴³³ Bâtıla inanmalarından maksat ise şirk koşmak suretiyle ibadet hayatlarında putlara yer vermeleridir.⁴³⁴ Dolayısıyla ilahi beyanda, kendileri açısından çok büyük bir nimet olan bu hususa değinilerek Mekke müşriklerinin, düşünüp ibret almaya, yaptıkları yanlışları vazgeçmeye çağrıldığını söylemek mümkündür.

Yer verdiğimiz ayetlerden açıkça görüleceği üzere akıllara, gönüllere ve vicdanlara dokunan ibret tabloları yoluyla insanlar bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak tevhid inancını kabul etmeye davet edilmiştir. Kâinattaki muhteşem düzen, insanoğluna sunulan sayısız nimet ve lütuf, inkârcılıkta direnen toplumların akıbetleri gibi çeşitli örnekler vasıtasıyla Allah'ın mutlak anlamda güç ve kudret sahibi olduğu belirtilmiş, Allah'ın dışında tapınılan varlıkların ise bir ilahın sahip olması gereken vasıflardan uzak olduğu vurgulanmıştır. Böylece bütün bunların varlık sebebinin ancak kendisinden başka ilah bulunmayan yegâne varlık olan Allah olduğu açıklanarak insanlardan, Allah Teâlâ'ya inanmaları ve diğer bütün sahte ilahları reddetmeleri istenmiştir. Bu doğrultuda muhataplardan, tevhid ile ilgili olarak zikredilen bunca hüccet ve delilden öğüt almalarının, bu doğrultuda düşünüp akıllarını kullanmalarının beklenmekte olduğu söylenebilir. Bu yöntem biçiminin ise Kur'an-ı Kerim'in en önde gelen anlatım üsluplarından birisi olduğu, özellikle muhatapların akıllarına ve hissiyatlarına hitap edilmesi noktasında önemli bir rol üstlendiği ifade edilebilir.

3.1.3. Mukâyeseli Anlatım

Kur'an-ı Kerim'de, nüzul sürecinin başlangıcından sonuna kadar tevhid ilkesi ele alınırken çeşitli anlatım biçimlerine sıklıkla başvurulmuştur. Başka bir ifadeyle aynı hakikat, birbirinden farklı birçok anlatım metoduyla dile getirilmiştir. Bu durum kanaatimizce Kur'an'ın sadece mâlûmât vermeyi değil, muhataplarında kalıcı bir davranış değişikliği gerçekleştirmeyi, onları ikna etmeyi ve toplumda kendi ilkelerini hâkim kılmayı hedeflediğini göstermektedir. İlahi kelimada yer yer başvuru mukâyeseli anlatım metodunun ise Kur'an'da kullanılan muhtelif ifade biçimleri arasında önemli bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkündür.⁴³⁵ Nitekim hak ile bâtılın, doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün karşılaştırılması, farkının ortaya konulması ve mantikî olarak izah edilmesine dayanan mukâyeseli anlatım, her şeyin zıddıyla kaim olduğu düşünüldüğünde tutarsız/hatalı inanç, tutum ve davranışların ayırt edilebilmesi

⁴³² er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 17/306.

⁴³³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/464-465.

⁴³⁴ Bkz. el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru 'l-Celâleyn*, 530.

⁴³⁵ Mukâyeseli anlatım metoduyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus İşeri, *Kur'ân'da Bir Anlatım Türü Olarak Mukâyeseli Anlatım* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 58-287.

noktasında önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir.⁴³⁶ Çünkü hakkın bilinebilmesi için bâtılın, iyyinin bilinebilmesi için kötünün, doğrunun bilinebilmesi için de yanlışın sınırlarının belirlenmesi gerekir. Aynı zamanda muhatapların çeşitli kıyaslamalar vasıtasıyla akıl ve mantıklarına hitap edilmesi, istenilen davranış değişikliğinin gerçekleşebilmesi ve daha da önemlisi sürdürülebilmesi bakımından önem arz etmektedir. Zira muhatap alınan kimselere kabul ettirilmek istenen bir ilkenin mantıkî olarak ortaya konulması, o ilkenin daha kolay kabul edilmesine, benimsenip içselleştirilmesine mühim bir fayda sağlar. Bütün bunların etkisiyle Kur'an'da insanların tevhid, hakikat ve hidâyet yoluna girmelerini; şirk, dalâlet ve bâtıl işlerden uzak durmalarını sağlamak amacıyla mukâyeseli anlatım üslubuna aktif bir şekilde yer verilmiştir.

Kur'an'ın en temel gayesi, her türlü şirkin ve şirki besleyen bütün kaynakların kurutulmasıdır.⁴³⁷ Çünkü o, kendi ifadesiyle Allah'ın ancak tek bir tanrı olduğunun bilinmesi ve akıl sahiplerinin öğüt alması için gönderilmiş bir bildirimdir.⁴³⁸ Kur'an'daki mukâyeseli anlatım üslubunun önemini bilhassa tevhid ile ilgili ayetlerin anlatımında görmek mümkündür. Nitekim bireylerin farklı his, idrak, şuur, zihin ve akıl dünyasına sahip olduğu gerçeğini dikkate alan Kur'an,⁴³⁹ Allah ile sahte tanrıları,⁴⁴⁰ mümin ile kâfiri,⁴⁴¹ iman edenlerle inkâr edenlerin ahirette karşılaşacakları durumu,⁴⁴² hidâyet ile dalâleti,⁴⁴³ cennet ile cehennemi⁴⁴⁴ vs. kıyaslayıp bunlar arasındaki farkları ortaya koymak sûretiyle muhataplarının basiretlerine hitap etmiş, onları diğer bütün varlıkların ilahlığını redderek ulûhiyeti yalnızca Allah'a özgü kılmaya çağırmıştır. Bu doğrultuda mukâyeseli anlatım üslubuyla yapılan çeşitli kıyaslamalar doğrultusunda tevhid ile şirk arasındaki fark, bariz bir şekilde ortaya konularak insanların akıllarına ve mantıklarına hitap edilen bir yol izlenmiştir. İnsanın da idrak ve şuur dünyasına hitap eden bütün bu farkları ayırt ederek hakikat yolunu seçmesi amaçlanmıştır. Böylece tevhid inancı etkin ve başarılı bir şekilde muhataplara iletilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının anlatımı doğrultusunda yer verilen mukâyeseli ifadelerin daha iyi anlaşılması adına birkaç örnek zikretmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Mekke müşrikleri, Allah Teâlâ'nın evrenin yaratıcısı olduğunu kabul etmekle birlikte ulûhiyetinde kendisine birtakım ortaklar isnat ediyor, bunu özellikle hac sırasındaki telbiyelerinde dile getiriyorlardı.⁴⁴⁵ Böyle bir durumun muhal

⁴³⁶ İşeri, *Kur'an'da Bir Anlatım Türü Olarak Mukayeseli Anlatım*, 55.

⁴³⁷ Gengil, *Kur'an'ın Muhataplarını İkna Açısından Sunduğu Mukayeseli Anlatımlar*, 25.

⁴³⁸ İbrâhîm 14/52.

⁴³⁹ Veysel Gengil, "Kur'an'ın Çift Kutuplu Anlatım Üslubu", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (Bahar 2019), 61.

⁴⁴⁰ el-Bakara 2/165.

⁴⁴¹ et-Tegâbün 64/2.

⁴⁴² el-Kasas 28/61.

⁴⁴³ el-İsrâ 17/15.

⁴⁴⁴ el-Furkân 25/11-15.

⁴⁴⁵ "لَيْلِكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكَ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلِكٌ" Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/ 38-39.

olduğunu belirtmek üzere ayette *لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءَالِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَنَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ* “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.”⁴⁴⁶ ilahi buyruğuna yer verilmiştir. Bu beyanla nasıl ki bir ülkede birden fazla başkan yoksa evrende de birden fazla ilahın bulunamayacağı, çünkü birden fazla ilah olsaydı ilahlar arasındaki yaratma, yönetme, üstünlük konularında mutlaka bir anlaşmazlığın meydana geleceği, bununsa evrenin nizamının bozulmasına sebebiyet vereceği vurgulanmaktadır.⁴⁴⁷ Başka bir ifadeyle ayette, evrende var olan bu muhteşem düzen, yaratıcının “bir” olduğunun işareti olarak sunulmaktadır. Söz gelimi kendi döneminin önemli müfessirlerinden biri olan Âlûsî (ö. 1270/1854) de gönderilen bütün semavî kitaplarda tevhidin hakikatinden ve şirkin geçersizliğinden söz edildiğine dikkat çekmekte, müşriklerin Allah’a ortak koşmak suretiyle hiçbir aslı astarı olmayan mesnetsiz bir iddiada bulunduklarını, ayette ise onların bu asılsız iddialarını çürütmeye yönelik mantıki bir delile yer verildiğini belirtmektedir.⁴⁴⁸ Burada bir önceki başlıkta ifade edilen akletme, düşünme ve ibret almaya da dolaylı bir davet olmakla birlikte dikkat edilirse aynı zamanda kainattaki muhteşem düzeni ve işleyişi sağlayan yegâne zâtın Allah olduğu işaret edilerek O’nun dışında ilah olduğu iddia edilen diğer bütün varlıkların bu düzende hiçbir dahlinin olmayıp buna muktedir olmadıkları, yani bir bakıma acizyetleri vurgulanmaktadır. Çünkü evreni sevk ve idare edenin “yalnızca” Allah Teâlâ olması, her ne kadar ayette ilk bakışta göze çarpmasa da ilah olduğu ileri sürülen diğer bütün varlıkların bundan hiçbir payının olmamasını, bir başka deyişle bundan aciz olmalarını gerektirir. Dolayısıyla kâinatı yaratması ve yönetmesi bakımından Allah’ın “tek” güç olduğunun ifade edilmesiyle bir yönden de ulûhiyet atfedilen diğer bütün varlıkların acizyeti işaret edilmektedir ki bununla esasında Allah ile sahte ilahlar arasında bir güç-acizyet mukayesesı yapılmaktadır. Nitekim yapılan bu kıyas vasıtasıyla gerçek bir ilahta bulunması gereken vasıflara sahip olmayan bu varlıkları, ulûhiyet bakımından Allah’a ortak koşmanın anlamsızlığına da dikkat çekilmektedir. Bu nedenle ki ayetin sonunda müşriklerin Allah’a eş ve çocuk isnat etmek suretiyle şirk koştukları ve O’nun şanına yaraşmayan sözler söyledikleri,⁴⁴⁹ Allah’ın ise bütün bu yakıştırmalardan münezzehtir olduğu bildirilmektedir.

Bir sonraki ayette de yine Allah’ın, kendisi hakkındaki bütün bu yakıştırmalardan uzak ve konum itibarıyla her şeyin üstünde olduğunu belirtmeye yönelik *لَا يُسْتَلْ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْتَلُونَ* “Allah yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.”⁴⁵⁰ ilahi hitabına yer verilmiştir. Allah’ın hiçbir dengi

⁴⁴⁶ el-Enbiyâ 21/22.

⁴⁴⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/672-673.

⁴⁴⁸ Bkz. Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, h. 1415), 9/30.

⁴⁴⁹ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 5/314.

⁴⁵⁰ el-Enbiyâ 21/23.

olmayan, en yüce ve her şeyi var eden tek güç olması dolayısıyla O'nun sorguya çekilmesinin söz konusu bile olamayacağı ancak -başta Allah hakkında asılsız ithamlarda bulunan müşrikler olmak üzere- bütün kulların ise söyledikleri ve yaptıkları her şeyden dolayı sorguya çekilecekleri⁴⁵¹ muhteşem bir yaratan-yaratılan⁴⁵² ya da hâlık-mahlûk kıyaslaması yoluyla dile getirilmiştir. Çünkü sorgulayanın daha üstün, bilgili ve yetkili olması gerekir ki her şeyin “tek” yaratıcısı olan Allah'tan daha üstün, bilgili ve yetkili bir varlık yoktur.⁴⁵³ Bir başka deyişle yaratanın, konum ve yetki açısından yarattığı varlıklara olan üstünlüğü kuşku götürmez bir hakikattir. Bu bakımdan esasında ayette, her şeyin “tek” yaratıcısı olan Allah ile yarattığı mahlûkat arasında bir güç ve otorite kıyaslamasının yapılmakta olduğu da söylenebilir. Böylece bu kıyas üzerinden hükümlerliliğin yalnızca Allah'a ait olduğu belirtilerek O'nun “birliği” yani tevhid ile bir bağ kurulduğunu da müşahade etmek mümkündür. Ayrıca ayette yapılan bu mukayese üzerinden, müşriklerin Allah'ın şeriki olduğuna dair asılsız ithamlarının yanlarına kalmayacağı, çünkü bundan dolayı hesaba çekilecekleri de haber verilmektedir.⁴⁵⁴ Bütün bu cihetleriyle ayette başvurulmuş mukayese yönteminin, tevhidin etkin bir şekilde dile getirilmesine mühim bir katkı sağladığı söylenebilir.

Mukâyeseli anlatım yoluyla müşriklerin şirk inancını çürütmeye ve tevhid ilkesini hâkim kılmaya yönelik çeşitli karşılaştırmaların yapıldığı Kur'an-ı Kerim'den, yaratan-yaratılan kıyaslamasına dair bir misal daha zikretmek bu meselenin daha iyi anlaşılmasına fayda sağlayacaktır. Nitekim A'râf sûresinin *أَيُّشْرَكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ* “Onlar, kendileri de yaratılmış olup hiçbir şeyi yaratamayan varlıkları Allah'a ortak mı koşuyorlar?” *وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَا أَنْفُسُهُمْ يَنْصُرُونَ* “Oysa bu varlıkların ne onlara tapanlara yardımı dokunur ne de kendi kendilerine yardımcı olabilirler.”⁴⁵⁵ ayetlerinde yaratma bakımından Allah ile putlar arasında bir karşılaştırma yapılarak şirkin anlamsızlığı ve tevhidin hakikati ortaya konulmaktadır. Nitekim bir kimsenin kulluğu ve kulluğa dair eylemlerini, kendisini yaratandan başkasına yöneltmesinin, yaratana karşı büyük bir haksızlık olacağı aşikardır. Bu nedenle örneğin Mâtürîdî, Allah'ın hem kendilerinin hem de her şeyin yaratıcısı olduğunu ikrar etmelerine rağmen Mekke müşriklerinin, kendilerini yaratmadıklarını bildikleri birtakım varlıkları/putları O'na ulûhiyet bakımından ortak koşmalarını büyük bir zulüm ve sefihlik olarak görmektedir.⁴⁵⁶ Çünkü başka bir şeyi yaratmak şöyle dursun bilakis kendileri yaratılmış olan, başka bir şeye yardım etmek şöyle dursun bizzat kendileri yardıma muhtaç olan varlıkların ilah olması söz konusu bile olamaz ki bu yönleriyle zikredilen iki ayette de putperestlerin akıl ve mantık temelinden yoksun olduğu açıkça ortaya konulmaktadır.⁴⁵⁷

⁴⁵¹ Bkz. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/306.

⁴⁵² Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/75.

⁴⁵³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/673.

⁴⁵⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/ 46.

⁴⁵⁵ el-A'râf 7/191-192.

⁴⁵⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 5/115.

⁴⁵⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/645.

Bununla birlikte ayette, putların fayda ve zarar vermeye muktedir olduğuna inanan müşriklerin,⁴⁵⁸ bu inançların hiçbir temele dayanmadığı bilakis onların hiçbir fayda ve zarar vermeye güç yetiremeyen birtakım varlıklardan ibaret oldukları da belirtilmektedir. Böylelikle onlara tapınmanın, onlardan medet ummanın ve onların Allah'ın ulûhiyetine ortak olduğunu iddia etmenin manasızlığına ve beyhudeliğine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın, her şeyi yaratması ve mutlak manada her şeye güç yetirmesi bakımından, herhangi bir zorluk karşısında kendilerine bile fayda sağlamaktan aciz, taş ve tahtadan ibaret olan putlar⁴⁵⁹ ile kıyaslanması mühim bir işlevi icra etmektedir. Zira bu karşılaştırma yoluyla tevhid hakikati ile şirkin yanlışlığını bariz bir şekilde gösteren tablo muhatapların tabir yerindeyse gözlerinin önüne serilmiştir.

“Allah وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ” Allah adaletle hüküm verir; onların Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir şeye hükmedemezler. Kuşkusuz Allah her şeyi en iyi işiten ve görendir.”⁴⁶⁰ ayetinde de mukayeseli anlatım üslubuna başvurulurak Allah ile bâtil tanrılar arasında bir kıyas yapılmaktadır. Görüleceği üzere ayette açık bir şekilde Allah'ın adaletle hükmettiğine; Mekke müşriklerinin putlar ve dikili taşlar gibi⁴⁶¹ Allah'tan başka tapmakta oldukları birtakım varlıkların ise hiçbir şeye hükmetmeye muktedir olmadıklarına değinilmektedir. Böylece özellikle vahyin ilk muhatapları açısından düşünüldüğünde, onların ibadet hayatlarında mühim bir yeri olan putların aciziyeti ve ilahlığa layık olmadığı belirtilmektedir.⁴⁶² Cansız varlıklar hakkında hakiki anlamda bir hükmetme veya hükmetmemenin söz konusu olamayağından dolayı burada Allah'ın dışında yalvarılan putların durumuyla ve onlara tapan müşriklerle alay edilmekte olduğu da söylenebilir.⁴⁶³ Bu yönüyle onlar taş ve tahtadan yapılan birtakım cansız varlıklar olmaları hasebiyle sadece hükmetmeye değil aslında hiçbir şeye de muktedir değildirler.⁴⁶⁴ Ayette bir yönüyle Mekke müşriklerine, böyle aciz bir durumda olan varlıkların Allah'ın ulûhiyetine nasıl ortak olabilecekleri de sorulmaktadır.⁴⁶⁵ Dolayısıyla dikkat çeken ve birtakım putları Allah'a ortak koşmak suretiyle şirk inancı üzere bulunan kimseleri sorgulamaya yönelten bu kıyaslama, tevhidin veciz bir şekilde dile getirilişidir.

Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancını anlatmada başvurduğu mukâyeseli anlatım üslubuyla ilgili olarak bir kısmını zikretmekle yetindiğimiz bütün bu ayetler,⁴⁶⁶ bu anlatım biçiminin verilmek istenen mesajı ne denli etkin, canlı ve dinamik bir yapıya büründürdüğünü göstermektedir. Bu yöntem sayesinde hak ile bâtil, doğru ile yanlış, iyi

⁴⁵⁸ el-Kurtubî, *el-Câmi ' li-Ahkkâmi'l-Kur'an*, 7/341.

⁴⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 11/61.

⁴⁶⁰ el-Mü'min 40/20.

⁴⁶¹ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/89.

⁴⁶² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 24/ 118.

⁴⁶³ Muhammed b. Mustafa el-Amâdî Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim ilâ Mezaya'l-Kitabi'l-Kerim* (Beyrut: Dâr İhyau't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 7/272.

⁴⁶⁴ el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 12/314.

⁴⁶⁵ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 620.

⁴⁶⁶ Diğer bazı ayetler için bkz. el-Bakara 2/257; el-Enbiyâ 21/98-99; en-Neml 27/60.

ile kötü arasındaki farkı gösteren tablo muhatapların gözleri önüne açıkça serilerek beyan edilmek istenen ileti güçlü bir şekilde sunulmuştur. Böylece fitratı ve vicdanı bozulmamış bir insanın iki durum arasındaki bariz farkı görerek hakikat yolunu tercih etmesi daha kolay ve olası bir hale getirilmiştir. Sonuç itibarıyla Kur'an-ı Kerim'deki bu anlatım biçimi, insanların şirkten kurtulmaları ve tevhid inancını benimsemelerine önemli katkılar sağlamış, Kur'an'ın tevhid bakımından insanî ve toplumsal anlamda istediği davranış değişikliğinin gerçekleşmesinde etkin bir rol oynamıştır.

3.1.4. İstifhâm Üslubu

Kur'an-ı Kerim, anlatımında tek bir tarz değil, hedeflediği amaçlar doğrultusunda birçok farklı üslup ve ifade biçimi kullanarak muhataplarının gönüllerine hitap etmiştir.⁴⁶⁷ Başka bir ifadeyle ilahi kelam, muhataplarını irşad edip bu istikamette eğitirken direkt hitap üslubunun yanında dolaylı birçok hitap şekillerine de yer vererek insanların hislerini ve duygularını harekete geçirmiştir.⁴⁶⁸ Bu anlatım tarzları arasında en önde gelenlerden birisi de istifhâm yani soru-cevap metodudur. Nitekim muhataptan bir cevap beklemekten ziyade onun ilgisini ve dikkatini çekmek, anlatımı daha etkili bir hale getirmek, mesajın anlaşılmasını kolaylaştırmak, insanların muhâkeme yapmasını sağlamak, onlara doğruyu buldurmak ve onları ikna etmek gibi amaçlarla sorulan sorulara istifhâm denir.⁴⁶⁹ Bu bakımdan soru sorulurken asıl amaç esasında bir bilgiyi öğrenmek veya bir şeyi anlamak olmasına rağmen istifhâm üslubu, anlatımı etkili kılmak, verilmek istenen mesajın daha iyi anlaşılmasını ve pekiştirilmesini sağlamak, gerçeği muhataba ikrar ettirmek gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda hakiki anlamının dışında kullanılmıştır.⁴⁷⁰ Vahiy süreci boyunca bu anlatım biçimine, tevhid inancının muhataplara benimsetilmesi noktasında etkin ve verimli bir şekilde yer verilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının anlatımında istifhâm üslubunun tekdüze bir şekilde değil, ifade ettiği anlamlar bakımından çeşitli formatlarda ve birçok farklı anlamda kullanıldığı görülür. Buna bir örnek vermek gerekirse, أَفَلَا تَتَّقُونَ “Allah’a ortak koştuktan sakınmaz mısınız?”⁴⁷¹ sorusu, esasında emir şeklinde kullanılarak Allah’a ortak koşmayın anlamında, أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ “Yaratanla yaratmayan bir olur mu?”⁴⁷² sorusu, olumsuzluk yani nefiy şeklinde yaratanla yaratmayan elbette ki bir olmaz anlamında ve أَلَيْسَ لِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمٌ “Eşi olmadığı halde Allah’ın nasıl

⁴⁶⁷ Mustafa Sadık er-Râfi, *İ’câzu’l-Kur’ân ve’l-Belâğatü’n-Nebeviyyi* (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabi, 1425/2005), 167.

⁴⁶⁸ Ahmet Erdinçli, “Kur’an Diyaloglarında Üslup Çeşitleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2016), 83.

⁴⁶⁹ Tiyek, *Kur’an’ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 86.

⁴⁷⁰ Avnullah Enes Ateş, “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /8 (Nisan 2016), 123.

⁴⁷¹ Yûnus 10/31.

⁴⁷² en-Nahl 16/17.

*çocuğu olabilir?*⁴⁷³ sorusu, ret/inkar şeklinde Allah'ın çocuğunun olması mümkün değildir anlamında kullanılmıştır.⁴⁷⁴ Hemen hemen birçok müfessir bu gibi ayetleri “istifhâm” olarak açıklamış, bir başka deyişle bu gibi ifadeleri muhataptan cevap beklenen sorular olarak değil onlara verilen mesajlar şeklinde yorumlamıştır.⁴⁷⁵ Konumuzun amacını ve kapsamını aşmaması adına istifhâm çeşitlerine değinmeyecek olmakla birlikte her ne türde kullanılırsa kullanılsın istifhâm üslubunun, bilindik anlamda bir şeyin cevabını öğrenmek için sorulan sorular değil, yukarıda yer verdiğimiz muhtelif amaçlara matuf kıymetli bir anlatım biçimi olduğu ifade edilebilir.

İlahi kelimada tevhid inancının anlatımı doğrultusunda istifhâm üslubuna örnek teşkil eden bazı ayetlere değinmek meselenin daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Örneğin *يُصَلِّبِي السَّجْنَ ءَأَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ أَلَّوْجِدُ الْقَهَّارُ* “*Ey zindan arkadaşlarım! Çeşit çeşit tanrılar mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah mı (inanıp bağlanmak için) daha iyi?*”⁴⁷⁶ ayet-i celilesinde Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının anlatımı doğrultusunda kullanılan istifhâm üslubunun dikkat çeken bir misalini müşahade etmek mümkündür. Burada Hz. Yûsuf'un bir iftira sebebiyle hapse atılması sonrasında, rüya gören ve bu rüyalarının yorumunu merak eden zindandaki iki mahkumla yaptığı bir konuşmaya yer verilmektedir. Dikkat çeken nokta ise rüyaları yorumlamadan, onların kendilerini pür dikkat dinlediği bir ortamda, öncelikle tevhidin hakikatini ve şirkin bâtıllığını dile getirmesi, sonra ise -bir sonraki ayette- rüyaların yorumunu yapmasıdır.⁴⁷⁷ Bu durum bir hakikat ortaya konulurken mesajın daha etkileyici ve daha akılda kalıcı olması bakımından, hitap edilen kimselerin dikkatinin üst seviyede olduğu bir zamanı seçmenin önemine de işaret etmektedir. Asıl meseleye dönecek olursak Hz. Yûsuf burada bir cevap beklemekten ziyade takrir anlamında istifhâma başvurarak hitap ettiği kimselere hakikati ikrar, itiraf ve kabul ettirmeyi amaçlayan bir soru yöneltmiştir.⁴⁷⁸ Zira takrir anlamında kullanılan istifhâm, bilinmeyen bir konuda bilgi almak maksadıyla değil, soru yöneltilen kimselere hakikati onaylatma gayesine matuf olarak kullanılır.⁴⁷⁹ Buradaki ayette de Hz. Yûsuf'un, o dönemde çoktanrılı bir inancı benimsemiş olan ve yaklaşık otuz kadar tanrısı bulunan Mısırlılar'a bu inançlarının yanlışlığını ortaya koymayı, böylece muhataplarına tevhidi telkin etmeyi amaçlayan takriri anlamda bir soru sorduğu gözlemlenebilir.⁴⁸⁰ Çünkü ilahların çokluğu bozulmayı ve düzensizliği, Allah'ın bir olması ise nizam ve istikrarı gerektirir ki onlara sorulan bu soruyla esasında bu gerçek anlatılmakta, içinde

⁴⁷³ el-En'âm 6/101.

⁴⁷⁴ İstifhâm üslubunun ifade ettiği anlamlar bakımından farklı kullanımlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tiyeek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, s. 87-93.

⁴⁷⁵ Bkz. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/56; el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 422; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/113.

⁴⁷⁶ Yûsuf 12/39.

⁴⁷⁷ el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 6/431.

⁴⁷⁸ Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîrü'l-Menâr*, 12/253.

⁴⁷⁹ Ateş, “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, 134.

⁴⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 12/ 274-276.

bulundukları şirk inancının temelsizliği vurgulanmaktadır.⁴⁸¹ Dolayısıyla ayetteki bu anlatım metoduyla etkin bir şekilde tevhid inancının dile getirilip şirkin yanlışlığına dikkat çekilmekte olduğu söylenebilir.

هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ “İşte bunlar Allah’ın yarattıklarıdır. Şimdi gösterin bana, O’ndan başkası ne yaratmış? Hayır, zalimler açık bir sapkınlık içindedirler.”⁴⁸² ayetinde de istifhâm üslubunun dikkat çeken bir örneğine rastlanabilir. Öncesindeki ayette Allah’ın eşsiz yaratıcılığına, insana verdiği çeşitli nimetlere değinilmiş, bu ayette ise bütün bunları Allah’ın yaratmış olduğu dile getirildikten sonra مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ “O’ndan başkası ne yaratmış?” diye sorularak inkâra dayalı istifhâma başvurulmuş ve böylece Mekke müşriklerinin Allah’a şirk koşmakta oldukları ilahlarının hiçbir şey yaratmadıkları vurgulanmıştır.⁴⁸³ Bu bakımdan sorulan bu soruyla aslında onlardan bir cevap beklemek şöyle dursun böyle bir durumun söz konusu bile olmadığını altı çizilmiştir ki zaten inkâra dayalı istifhâm da böyle bir kullanımı ihtiva etmektedir. Yani aslında bu ifade, “Allah yaratıcıdır, O’ndan başkası yaratıcı değildir; peki öyleyse nasıl yaratana ibadet etmeyi bırakıp da yaratılmış olanlara kulluk edersiniz?” anlamı taşımaktadır.⁴⁸⁴ Başka bir deyişle bu ifadenin, “tapmakta olduğunuz ilahlarımız, O’nun ulûhiyetine ortak olmayı hak edecek ne yarattı?” şeklinde bir eleştiri manasına gelmekte olduğu da söylenebilir.⁴⁸⁵ Zira daha önceki verdiğimiz bilgilerde de değindiğimiz üzere Mekke müşrikleri, yaratmanın sadece Allah’a ait olduğunu kabul ediyor, bu konuda putlara hiçbir pay isnat etmiyor, buna rağmen ibadet hayatlarında putlara taparak Allah’a ortak koşuyorlardı. Ayete bu açıdan bakıldığında, esasında kendilerinin dahi kabul ettikleri bu gerçeğe rağmen mahlûku hâlîka ortak koşmaları, Mekke müşriklerinin içinde bulundukları çelişkiyi de göstermektedir. Görüleceği üzere bu anlatım yoluyla Mekke müşriklerinin sahip oldukları şirk inancının bâtil ve herhangi bir dayanaktan yoksun olduğunu belirten, aynı zamanda onlara hakikati ikrar ettirmeyi amaçlayan bir yol izlenmiştir.

Kur’an’da tevhid inancının anlatımı doğrultusunda başvuru olan istifhâm üslubuna dair son bir örnek daha zikredilmesi, sözün uzamadan konunun anlaşılmasına iktifa edecektir. Örneğin قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ “De ki: ‘Allah’ı bırakıp da size zarar da veremeyen yarar da sağlayamayan varlıklara mı kulluk ediyorsunuz! Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.’”⁴⁸⁶ ilahi beyanında istifhâmın dikkat çeken bir misalini daha müşahade etmek mümkündür. Ayette Allah Teâlâ’nın Hz. İsa’yı ve annesini ilah edinenlere azarlama anlamında yönelmiş olduğu bir soru

⁴⁸¹ er-Râzî, *et-Tefsîrû l-Kebîr*, 18/458.

⁴⁸² Lokmân 31/11.

⁴⁸³ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru l-Celâleyn*, 541.

⁴⁸⁴ er-Râzî, *et-Tefsîrû l-Kebîr*, 25/118.

⁴⁸⁵ el-Beydâvî, *Envâru t-tenzîl ve esrâru t-te’vîl*, 4/213.

⁴⁸⁶ el-Mâide 5/76.

bulunmaktadır.⁴⁸⁷ Bu soruyla kendilerine hiçbir fayda sağlamaya ya da zarar vermeye güç yetiremeyen şeyleri Cenab-ı Hakk'a ortak koşan bu kimseler azarlanmakta ve kınanmaktadır.⁴⁸⁸ Yani sorulan sorunun, onlardan bilinmeyen bir şeyin cevabını beklemeye dönük değil, yapmakta oldukları yanlış yüzlerine vurmaya yönelik olduğu söylenebilir. Böylece onların söyledikleri ve inandıkları asılsız şeyler karşısında bir tehdit ve uyarıda bulunulmuştur.⁴⁸⁹ Zira Hz. İsa da nihayetinde bir kul olmaktan başka bir şey değildir ki başka birilerinin başına gelecek bir kötülüğü engellemek ya da onlara herhangi bir fayda sağlamak şöyle dursun bütün bunları kendisi için bile yapması söz konusu değildir; çünkü bunu mutlak manada Allah'tan başka kimsenin yapabilmesi söz konusu olamaz.⁴⁹⁰ Aynı zamanda Hz. İsa'nın ana rahminde bir cenin olduğunu, onun bu süreçte duymadığını, görmediğini, bilmediğini, kimseye zarar ya da fayda sağlamaya güç yetiremediğini ikrar eden muhataplara, ayetin sonunda Allah'ın her zaman bütün bu özelliklere haiz olduğu hatırlatılmış, gerçek bir tanrının bütün bu özelliklere sahip olmadığı herhangi bir anın bulunmaması gerektiği vurgulanarak onların, İsa'yı Allah'a ortak koşmak suretiyle büyük bir çelişki içerisine düştükleri bildirilmiştir.⁴⁹¹ Dolayısıyla ayette muhataplara yöneltilecek soru, salt bir soru cümlesi olarak değil, bir yanlışın belirtilmesi, bir kınama ve bir yadırgama şeklinde anlaşılmalıdır ki istifhâm üslubu bütün bu durumları ihtiva etmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında ayetin, “[Ey peygamber!] De ki onlara: ‘Demek siz hâlâ Allah’ı bırakıp ne başınıza gelecek bir zararı engelleyebilecek ne de bir fayda temin edebilecek bir ölümlü varlığa tanrılık yakıştırıyorsunuz.’”⁴⁹² şeklinde, yani bir soru olmaktan öte onların içinde bulunduğu yanlışla dikkat çeken, bu durumlarına hayret içeren ve onları bu hatalarından dolayı ayıplayan bir manada anlaşılmasının daha doğru olduğu söylenebilir. Hülâsa ilahi kelimada tevhid inancı dile getirilirken başvuru istifhâm üslubunun, anlamın zenginleşmesi ve hitap edilen kimselere verilmek istenen mesajın güçlenmesi bakımından önemli bir katkı sunduğunu söylemek mümkündür.

Yer verilen ayetlerde görüleceği üzere, Allah'ın kendisinden başka ilah olmayan yegâne tanrı olması, O'ndan başka tapınılan diğer bütün varlıkların bir ilahın sahip olması gereken özelliklerden yoksun bulunduğu gerçeği, insanlara verilen çeşitli nimetler ve lütuflar gibi birçok mesele istifhâm üslubu ile hatırlatılarak anlatım daha etkin bir hale getirilmiştir.⁴⁹³ Böylelikle cevap beklenmeyen sorular vasıtasıyla anlatım güçlendirilmiş, ilgi ve dikkatler çekilmiş, gönüllere ve duygulara hitap edilmiş, sonuç itibarıyla de verilmek istenen mesaj daha etkileyici ve anlaşılabilir kılınmıştır. Ayrıca

⁴⁸⁷ Ateş, “İstifhâm Üslubunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, 129.

⁴⁸⁸ Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim ilâ Mezaya'l-Kitabi'l-Kerim*, 3/68.

⁴⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4/334.

⁴⁹⁰ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/75.

⁴⁹¹ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/251.

⁴⁹² Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri, çev. Mustafa Öztürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), el-Mâide 5/76.

⁴⁹³ Bkz. el-Mâide 5/116; el-Enbiyâ 21/43; el-Mü'min 40/16.

Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının anlatımında farklı üslup biçimlerinin sıklıkla iç içe kullanıldığını da ifade etmek gerekir. Öyle ki Kur'an muhtevası içerisinde bilhassa istifhâm üslubu ile mukâyeseli anlatım üslubunun aynı ayetlerde ve hatta aynı cümle içerisinde bile birlikte kullanılması dikkatimizi ziyadesiyle çekmektedir.⁴⁹⁴ Bu durum sadece bu iki anlatım biçimine özgü değil, diğer birçok anlatım yönteminde de rastlanılabilecek bir durumdur. Bir gerçek dile getirilirken iç içe geçmiş birden fazla anlatım yöntemine başvurulmasının ise mesajın etki gücünü ciddi anlamda arttıracığı açıktır. Böylece ilahi kelimada yeknesak ve tek tip bir üslup değil; etkin, canlı ve dinamik bir üslup takip edilerek muhataplardan beklenen tavır ve durum değişiminin önünün açılmış olduğu söylenebilir.

3.1.5. Temsilî Anlatım

Kur'an-ı Kerim'de, tevhid inancının anlatımı doğrultusunda başvuru alan birçok farklı anlatım yönteminin en önde gelenlerinden birisi de temsilî anlatımdır. Bir şeyi yazı ya da başka bir şey vasıtasıyla betimlemek, örneklendirmek, misallendirmek veya tasvir etmek gibi anlamlara gelen temsil,⁴⁹⁵ bir hakikatin, bir fikrin, bir konunun, yani soyut karakterden bir değer imgesinin kendisi vasıtasıyla iyice açıklandığı, vuzuha kavuştuğu; etkili ve kalıcı olacak biçimde vurgulandığı bir üslup biçimidir.⁴⁹⁶ Nitekim temsilî anlatımda, soyut ve manevi anlamlar müşahhas ve somut hale getirilir.⁴⁹⁷ Bu yönüyle temsilî anlatım, mesajın somutlaşmasına ve kolayca anlaşılmasına katkı sağlayan önemli bir üslup biçimidir. Temsilî anlatımın genel anlamda muhatapları ikna etmek, konuyu muhatapların zihninde daha açık ve anlaşılır bir hale getirmek, bir konuyu güzel göstererek teşvik etmek ya da çirkin göstererek sakındırmak, duyguları harekete geçirmek, akla ve vicdana hitap etmek, anlatıma güzellik, zarafet ve çeşitlilik kazandırmak gibi amaçlarla kullanıldığı söylenebilir.⁴⁹⁸ Kur'an-ı Kerim'de de bütün bu işlev ve fonksiyonlarından dolayı temsilî anlatıma sıkça başvurulmuştur. Bu anlatım üslubuna yer verildiği bizzat ilahi kelamın kendisi tarafından bildirilmiştir:

وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ “Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller getirmektedir.”⁴⁹⁹

وَنَلِكِ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ “İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz.”⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ Örneğin bkz. Âl-i İmrân 3/162; en-Neml 27/60; es-Secde 32/18.

⁴⁹⁵ el-Cevherî, *es-Sihâh*, “msl”, 5/1816.

⁴⁹⁶ Sadık Kılıç, “Kur'an ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri”, *İslami İlimler Dergisi* 5/1 (Bahar 2010), 13.

⁴⁹⁷ Süleyman Koçak, “Kur'an'da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (Ağustos 2009), s. 190-197.

⁴⁹⁸ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/486-494.

⁴⁹⁹ İbrâhîm 14/25.

⁵⁰⁰ el-Haşr 59/21.

وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ “*Muhakkak ki biz, düşünüp ders alsınlar diye insanlar için bu Kur'an'da her türlü örneği ortaya koyduk.*”⁵⁰¹

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ “*Hakikaten biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü misali vermişizdir.*”⁵⁰²

وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ “*Andolsun ki biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü örneği verdik.*”⁵⁰³

Yer verilen ayetlerde belirtildiği üzere Kur'an-ı Kerim'de, insanların düşünmeleri, öğüt ve ibret almaları için her türlü misale ve örneğe başvurulmuştur. Sivrisinekten, akıllara durgunluk veren göklerin ve yerin yaratılışından, dünya hayatının fâniliğinden ve kâinattaki iyi ve kötü şeylerden örnekler sunularak insanların düşünmelerinin, akletmelerinin ve gerçeğe inanmalarının yolu açılmıştır.⁵⁰⁴ Temsilî anlatım yoluyla verilen örneklerin ve misallerin çoğunun ise tevhid ya da tevhide bağlı meselelerle ilgili olduğu ifade edilebilir.⁵⁰⁵ Nitekim Kur'an'ın en temel konusu olması hasebiyle tevhid, diğer konulara nazaran ilahi kelimada üzerinde en çok durulan ve birbirinden farklı örnekler yoluyla en çok değinilen meselelerin başında gelmektedir.⁵⁰⁶

ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ “*Allah size kendinizden bir örnek veriyor: Elinizin altında bulunan köleleriniz arasında size verdiğimiz rızıklarda, sizinle eşit haklara sahip ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı? İşte aklını kullanacak kimseler için ayetlerimizi böyle açıklıyoruz.*”⁵⁰⁷ ayeti Kur'an-ı Kerim'de temsilî anlatımın en dikkat çekici örneklerinden biridir. Kur'an-ı Kerim, tevhid inancıyla ilgili olarak bizzat hayatın içinden bir olgu seçerek muhataplarına kolayca anlayıp kavrayabilecekleri bir örnek sunmuştur.⁵⁰⁸ Nitekim Kur'an'ın nazil olduğu dönemde yaygın ve yerleşik bir uygulama olan efendi-kölelik ilişkisi düşünüldüğü zaman, kendi kölelerini sahip oldukları mallara ortak kabul etmeyen ve herhangi bir açıdan kendilerine eşit saymayan bu kimselerin, Allah'a cin, melek, put, ağaç gibi çeşitli varlıkları ortak koşarak çelişki içine düştükleri vurgulanmıştır.⁵⁰⁹ Çünkü durum gerçekten öylesine ilginçtir ki mülkün gerçek sahibi olan⁵¹⁰ Allah'a ortak koşan bu insanlar, kölelerinin kendi mallarına ortak olmasını ve köleleriyle eşit haklara sahip olmayı asla kabul etmeyen bir zihniyete ve yaşama sahiptir. Bu örnek özetle

⁵⁰¹ ez-Zümer 39/27.

⁵⁰² el-Kehf 18/54.

⁵⁰³ er-Rûm 30/54.

⁵⁰⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/563-564.

⁵⁰⁵ Abdullah İbn Abdurrahman el-Curbû', *el-Emsâlu'l-Kur'âniyyetu'l-Kıyâsiyyetu'l-Madrûbetu li'l-İmân* (Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1424/2003), 1/223-270.

⁵⁰⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-emsâl fi'l-Kur'ân*, thk. Ebû Huzeyfe İbrahim b. Muhammed (Mısır: Mektebetü's-Sahâbe, 1406/1986), 9-57.

⁵⁰⁷ er-Rûm 30/28.

⁵⁰⁸ el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 4/206.

⁵⁰⁹ Tuncer, *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*, 70.

⁵¹⁰ Âl-i İmrân 3/26.

“Sizinle aynı türden olan köleyi efendisine eşit saymıyorsunuz da yaratılmış olanı yaratıcısına nasıl eşit görürsünüz?” manasında bir eleştiri ve uyarı anlamı da taşımaktadır.⁵¹¹ Çünkü insanların kendi nefsi için bile kabul etmediği ve razı olmadığı bu durumu Allah’a yakıştırmasının garabetten başka bir açıklaması olamaz.⁵¹² Sonuç itibariyle beşeriyet makamında köle-efendi ortaklığının mümkün olmadığı gibi mahlûkiyet ve hâlikiyyet makamında da böyle bir ortaklığın asla söz konusu olamayacağı⁵¹³ ve bu anlamda Allah’ın ulûhiyetinde hiçbir paydaştan söz edilemeyeceği⁵¹⁴ temsilî anlatım yoluyla veciz bir şekilde ifade edilmiştir.

Yine vahyin ilk muhatabı olan Mekke toplumundaki efendi-kölelik ilişkisine atıfta bulunan *ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَلْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ* “Allah şöyle bir örnek veriyor: Bir adam var ki onun birbiriyle ihtilaflı birçok ortak efendisi bulunmaktadır; bir adam da var ki bir tek kişiye bağlıdır. Şimdi bu iki adamın durumları eşit olabilir mi? Bütün övgüler Allah’a mahsustur; fakat çoğu bunu anlamamaktadır.”⁵¹⁵ ayetinde de bir önceki değindiğimiz ayete benzer şekilde, muhataplara günlük yaşamlarından kolaylıkla bilip anlayabilecekleri bir örnek sunularak tevhid inancının ehemmiyetinin altı çizilmiştir. Birçok efendisi olan ve her efendinin kendisine hizmet etmesini istediği bir kölenin, hiçbirini memnun edemeyeceği; tek efendisi olan bir kölenin ise böyle bir ıstırap çekmeyeceği gibi bu kölenin aksine huzur içerisinde olacağı o kadar net bir gerçektir ki idrak edebilmek için fazla düşünmeye bile gerek yoktur.⁵¹⁶ Onlara verilen bu misalle çoktanrıcılığın her çeşitini reddedip bir olan Allah’a inanmanın da böyle bir hususiyet arz ettiği; çünkü diğerine nazaran tek bir ilaha inanmanın aklın bir gereği olduğu vurgulanmaktadır.⁵¹⁷ Bu iki durum arasındaki apaçık fark, muhatapların rahatlıkla anlayabilecekleri bir şekilde kıyaslandıktan sonra onlara, *هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا* “Şimdi bu iki adamın durumları eşit olabilir mi?” diye istifhâm-ı inkârî yöneltilerek bunların elbette ki aynı durumun içerisinde bulunmadıkları, daha açıkçası çeşitli ilahlara tapan kafirlerle tek bir Allah’a ibadet eden müminlerin birbiriyle denk olmadıkları bildirilmiştir.⁵¹⁸ Dikkat edilirse burada tek bir ayet üzerinden hem temsilî anlatıma başvurulması hem mukâyese yapılması hem de istifhâma yer verilmesi açıkça müşahede edilebilir. Elbette ki bu durum, Kur’an-ı Kerim’in tevhid inancını ele alırken dil ve üslup çeşitliliği bakımından ne derece zengin bir karakter arz ettiğini de ortaya koymaktadır.

⁵¹¹ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/310-312.

⁵¹² Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 3/10.

⁵¹³ Tuncer, *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*, 71.

⁵¹⁴ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/257.

⁵¹⁵ ez-Zümer 39/29.

⁵¹⁶ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 5/107.

⁵¹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/615-616.

⁵¹⁸ Bkz. el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'an*, 7/118.

مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ “Allah’tan başka varlıkların korumasına sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer: Örümcek, (ağını) kendine bir yuva edinir, ama yuvaların en çürüğü de örümceğin yuvasıdır. Keşke bilselerdi!”⁵¹⁹ ayetinde de yine temsili anlatım üslubuna yer verilerek putperestlerin dinlerinin anlamsızlığı ve ilah olarak görüp sığındıkları nesnelerin faydasızlığı anlatılmıştır. Bir diğer ifadeyle Allah’ı bırakıp da O’ndan başkasını tanrı tanıyan veya tutum ve davranışlarıyla bir fâniye tanrı gibi bağlanan ve sadece Allah’tan bekleyebileceği yardımı ve desteği ondan bekleyen insanın içine düştüğü büyük yanılgı etkileyici bir benzetmeyle dile getirilmiştir.⁵²⁰ Örümceğin, yuvasını sığağa ve soğuğa karşı koruyamadığı gibi,⁵²¹ Allah’ın dışında tapınılan sahte ilahlar da kendilerine tapanlara hiçbir fayda sağlayamazlar veya onlara gelecek hiçbir zararı engelleyemezler.⁵²² Böylece en dayanıksız ev olan örümcek ağı misalinin verilmesiyle putların acizlikleri ve Allah’ı bırakıp da o putları dost edinmenin çürüklüğü daha etkileyici bir şekilde ifade edilmiştir.⁵²³ Dolayısıyla muhatapların bu gerçeği günlük hayatlarından bildikleri somut bir örnek üzerinden anlayıp kavrayarak kendisinden başka ilah olmayan yüce Allah’a iman etmelerinin yani tevhid inancını kabul etmelerinin yolu açılmıştır. Böylelikle temsili anlatım yoluyla hemen herkesce günlük hayattan açıkça bilinebilecek, örümcek ağının zayıflığı örneği verilerek şirkin temelsizliği etkin bir şekilde dile getirilmiştir.

Ele aldığımız örneklerde de görülebileceği üzere, Kur’an-ı Kerim’de temsili anlatım üslubu vasıtasıyla soyut olan meseleler somut hale gelmekte, bilinmeyen meseleler bilinenle mukâyese imkânı kazanmaktadır.⁵²⁴ Böylelikle insanların bildikleri ve yaşadıkları tecrübelerinden yola çıkılarak şirkin anlamsızlığına ve mantıksızlığına dikkat çekilmektedir.⁵²⁵ Nitekim esasında bütün bu misallerin verilmesindeki gaye, insanların bildikleri ve tecrübe ettikleri olay ve olgulardan ders alarak şirkten uzak durmalarını ve Allah’ın kendisinden başka ilah olmayan yegâne varlık olduğuna iman etmelerini sağlamaktır. Bir diğer ifadeyle şirkin iptali ve tevhidin inşası, verilen bütün bu misallerin ve örneklerin temel amacını oluşturmaktadır. Dolayısıyla tevhid inancı gibi soyut yönü ağır basan bir mesele, insanların bilgi ve tecrübelerinden örnekler sunulurken somutlaştırılmış ve bu inancın önemi ve gereği muhatapların kolayca anlayabileceği bir şekilde ifade edilmiştir.⁵²⁶ Netice itibarıyla Kur’an-ı Kerim’de tevhid inancı doğrultusunda temsili anlatıma etkin bir şekilde yer verilmiş olduğu ifade edilebilir.

⁵¹⁹ el-Ankebût 29/41.

⁵²⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/270-271.

⁵²¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 2/631.

⁵²² Taberî, *Camiü'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, 20/38.

⁵²³ Tiyek, *Kur’an’ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 106.

⁵²⁴ Tiyek, *Kur’an’ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 108.

⁵²⁵ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/422.

⁵²⁶ Konuyla ilgili diğer bazı ayetler için bkz. İbrâhîm 14/18; en-Nahl 16/75; el-Hac 22/73.

3.1.6. Edebî Tasvir

Kur'an-ı Kerim'de aktif bir şekilde kullanılan edebî tasvir veya canlı sahne üslubu, vahyin en temel anlatım üsluplarından birisidir. Tecsim ya da vücut verme olarak da isimlendirilen edebî tasvir, bilhassa soyut meselelerin somutlaştırılmasında, müşahhas ve duyularla algılanabilir hale getirilmesinde önemli bir işlevi yerine getirmektedir.⁵²⁷ Kur'an-ı Kerim'de, genel anlamda işlenen bütün konular tasvirle ele alınmıştır. Örneğin müşahade edilen bir olay, görünen bir manzara, zihinsel bir mana ve psikolojik bir durum, aynı zamanda insan tipleri somut bir biçimde canlandırılan tablolarla ifade edilmiş, onlara hayat verilmiş ve hareketlilik kazandırılmıştır.⁵²⁸ Bu bakımdan muhataplarda meydana getirilmek istenilen etki, bazen yaşanmış bazen de yaşanacak olay ve diyaloglar yardımıyla canlı bir tablo halinde gözler önüne serilmiştir.⁵²⁹ Kur'an'ın bu tasviri ifade tarzına bir de konuşma ve ahenk de eklenince dinleyicilerin ve okuyucuların kendilerini adeta olayın meydana geldiği veya geleceği sahnede bulmaları sağlanmıştır.⁵³⁰ Böylelikle vahyin bu anlatım biçimiyle tasvir edilen manzaralar olabildiğince güzel ve alabildiğine renkli gösterilerek en başarılı fotoğrafçının objektifinin yakaladığı, en mahir sanatçının fırçasını karaladığı resim ve fotoğraflardan daha canlı, daha cazibeli ve daha etkili bir ifade tarzı ortaya çıkmıştır.⁵³¹ Öyle ki; Kur'an'ı dinleyen kimse, edebî tasvir sayesinde bunun okunan bir söz ve meselenin kavranmasını kolaylaştıran bir örnek olduğunu unutarak adeta sahneye gelip giden şahıslar tahayyül etmeye başlar.⁵³² Böylece okuyucu veya dinleyici yer verilen diyalogları sanki kendisi yaşıyor, anlatılan olaylar sanki kendi gözünün önünde gerçekleşiyormuş gibi bir hisse ve etkiye kapılarak empati kurma ve aynı durumun kendisinin de başına gelebileceğini anlama fırsatı yakalar. Bu durumun sağlanması ise Kur'an'ın muhataplarından istediği anlamda bir tutum ve tavır değişikliğinin gerçekleşmesinde önemli bir rolü yerine getirir.

Kur'an-ı Kerim'deki en hâkim üslup tarzlarından birisi olan edebî tasvire tevhid inancının anlatımında da sıkça başvurulmuştur. Bilhassa Mekkî sûrelerde, İslam'ın inanç esaslarının şekillenmesinden ve aynı zamanda şirkle mücadele edilmesinden dolayı, Allah'ın birliği ile tevhide inanan ve inanmayanların durumlarının anlatıldığı tasvirlerin geniş bir yer tuttuğu ifade edilebilir.⁵³³ Tevhid inancının anlatımında ise Allah'ın mahiyeti değil yarattıklarının ve yaratışının güzelliği canlı bir tablo şeklinde dile getirilmektedir.⁵³⁴ Çünkü vahyin kendi ifadesiyle yüce Allah'ın benzeri hiçbir şey

⁵²⁷ Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebî Tasvir*, çev. Kâmil M. Çetiner (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 105.

⁵²⁸ Fadime Kavak, *Kur'an'da Edebî Tasvir* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 88.

⁵²⁹ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 104.

⁵³⁰ İsmet Ersöz, "Kur'an'ın Üslûp ve İ'cazı", *Diyanet İlmî Dergi*, 23/1 (Mart 1987), 50.

⁵³¹ Kavak, *Kur'an'da Edebî Tasvir*, 89.

⁵³² Ersöz, "Kur'an'ın Üslûp ve İ'cazı", 50.

⁵³³ Bkz. Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, m. 2000), 164-233.

⁵³⁴ Kavak, *Kur'an'da Edebî Tasvir*, 90.

yoktur.⁵³⁵ Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın bir ve tek olan gerçek rab olduğu, doğrudan zatının değil, vasıflarının ve kâinattaki eserlerinin tasvir edilmesiyle vurgulanır. Ancak ahiret günü, Allah'ın tevhidinde iman edenler ile inkâr edenlerin başlarına gelecek durumlarla ilgili olarak yapılan tasvirlerin çok ayrı bir yeri ve ehemmiyeti bulunmaktadır. Öyle ki bu tasvirler neticesinde, Allah'a şirk koşan insanlar, inkârları sebebiyle ahirette Allah'ın gazabına maruz kalacaklarını,⁵³⁶ Allah'ın dışında taptıkları çeşitli varlıkların kendilerine hiçbir fayda sağlayamaya güç yetiremeyeceğini,⁵³⁷ şeytanın ve inkârcılıkta peşlerinden gittikleri önderlerin kendilerini nasıl yüzüstü bırakacağını⁵³⁸ adeta canlı bir tablo halinde, sanki o anı yaşıyormuşçasına hisseder. Bütün hissiyat ve duygulara hitap eden bu anlatım üslubu, inkârcıların şirk hâkimiyetinden kurtulmalarını ve bu noktadaki dirençlerinin kırılmasını kolaylaştırmıştır. Diğer yandan bu anlatım üslubuyla Allah'ın vahdetine iman eden ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayanların ise Rablerinin rızasına mazhar olacakları,⁵³⁹ ahiret günü her türlü korkudan emin olup cennette çeşitli nimetler içerisinde bulunacakları⁵⁴⁰ ve cehennemden uzak tutulacakları⁵⁴¹ canlı bir tablo halinde okuyucuların veya dinleyicilerin gözlerinin önüne sunularak tevhid inancını benimsemeleri ve bu doğrultuda istikrar göstermeleri desteklenmiştir. Böylece edebî tasvir üslubu, Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancı noktasında hedeflediği insanî ve toplumsal anlamdaki dönüşüme önemli bir katkı sunmuştur. Kur'an'da edebi tasvir üslubunun kullanımına dair birkaç örnek zikretmek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شُرَكَائُكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ “Unutma o günü ki onları hep birden toplayacağız; sonra da Allah'a ortak koşanlara ‘Nerede boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız?’ diyeceğiz.”

ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ “Sonra onların mazeretleri ‘Rabbimiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlardan olmadık’ demekten başka bir şey olmadı.”

أَنْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ “Gör ki, kendi aleyhlerinde nasıl yalan söylediler ve (tanrı diye) uydurdukları şeyler kendilerini nasıl da bırakıp gitti!”⁵⁴² ayetlerinde, Allah'a ortak koşanların ahiret gününde karşılaşacakları manzara edebî tasvir üslubuyla gözler önüne serilmiştir. Nitekim bu ayetlerde, dünyadayken Allah'a ortak koşan, alelade varlıklara veya kişilere tanrı gibi tapan kimselere kıyamet günü Allah Teâlâ'nın “Hani o bana ortak koştuğunuz putlarınız; sözde tanrılarınız nerede?” anlamında bir soru yöneltmesi üzerine, onların bu durum karşısında şaşkınlık ve çaresizlik içerisinde bocalayarak yalana başvuracakları şeklindeki ahiret sahnesi canlı

⁵³⁵ eş-Şûrâ 42/11.

⁵³⁶ el-Mü'minûn 23/105-111.

⁵³⁷ el-Kasas 28/62-64.

⁵³⁸ İbrâhîm 14/21-22.

⁵³⁹ el-Beyyine 98/7-8.

⁵⁴⁰ Fussilet 41/30-32.

⁵⁴¹ Meryem 19/68-72.

⁵⁴² el-En'âm 6/22-24.

bir tabloyla sunulmuştur.⁵⁴³ Öyle ki Allah'a ortak koşanların, bu hal üzere devam ettikleri takdirde ahiret günü başlarına gelecek akıbet, sanki bu sonu şimdiden yaşamışçasına zihinlerinde canlandırılmıştır. Böylelikle bu durumdan ibret ve öğüt alarak şirki terk etmeleri ve tevhide yönelmeleri amaçlanmıştır. Burada müşriklerin Allah'a yemin ederek “biz ortak koşanlardan olmadık” diye bir yalana başvurmaları dikkat çeken bir husustur. Şirkin en büyük günahlardan olduğu⁵⁴⁴ ve yüce Allah'ın şirki asla bağışlamayacağı⁵⁴⁵ düşünüldüğünde, müşriklerin sonsuz bir cehennem azabının korkusu ve tedirginliğiyle dünyadayken yaptıklarını inkâr etmeye teşebbüs etmeleri daha iyi anlaşılır.⁵⁴⁶ Bu bakımdan zikredilen pasajda edebî tasvir metoduyla müşriklerin psikolojik durumuna dair de önemli bir betimleme yapılmış olduğu ifade edilebilir. İlahi kelimadaki edebî tasvir üslubuna dair dikkat çeken bir başka ayet grubu da şöyledir:

وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَائُكُمْ فَرَلَيْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِلَّا نَا وَبَيْنَكُمْ وَبَيْنَنَا شَهِيدًا يَتَذَكَّرُونَ فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا يَتَذَكَّرُونَ “Bir gün ki, onların hepsini biraraya getireceğiz sonra bize ortak olarak yakıştırdıklarına, ‘Siz ve ortaklarınız yerlerinizde durup bekleyin!’ diyeceğiz, böylece aralarını böleceğiz ve yakıştırdıkları ortaklar onlara, ‘Siz bize tapmıyordunuz, sizin bize ibadet ettiğinizin farkında bile olmadığımıza Allah şahittir’ diyecekler...”

هَٰذَا كَيْفَ تُبْلَوْنَ كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ وَصَلَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ “İşte o gün her şahıs, dünyada yaptığığın karşılığını görecektir, gerçek mevlâları olan Allah'ın huzuruna götürülecekler ve uydurup yakıştırdıkları putlar da onları yüzüstü bırakıp kaybolacaklardır.”⁵⁴⁷ ilahi beyanında da yine tasviri anlatıma başvurularak müşriklerin Allah'ın peşi sıra tapmakta oldukları birtakım putların kendilerini nasıl yüz üstü bırakacağına yer verilmiş, içinde bulundukları şirk inancından dolayı başlarına gelecek acı akıbet adeta gözlerinin önünde resmedilmiştir. Nitekim ayette, müşriklerin medet umdukları, ibadet hayatlarında ehemmiyet attettikleri putların, onların bu ibadetlerinden haberlerinin dahi olmadığı açıkça bildirilmektedir. Bu durumun bizzat putların diliyle belirtilmesinin ise putlara tapan ve onlardan medet uman müşrikler için tam manasıyla bir yıkım olduğu aşîkardır. Zira bu durum ayette öyle bir ifade tarzıyla dile getirilmiştir ki içinde bulundukları bu hali sürdürdükleri takdirde başlarına gelecek kötü son müşriklerin gözlerinin önünde canlandırılmış, bir bakıma muhataplar sanki o ana götürülüp geri getirilmiştir. Aynı zamanda müşriklerin putlara atfettiği bunca değer ve öneme rağmen onların bundan haberdar bile olmamasının altının çizilerek aslında bu

⁵⁴³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/388.

⁵⁴⁴ Lokmân 31/13.

⁵⁴⁵ en-Nisâ 2/116.

⁵⁴⁶ Tabiî neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücahid, bu durumla ilgili enteresan bir değerlendirmede bulunarak Müşriklerin ahirette şirk dışındaki diğer bütün günahların bağışlandığını, kendilerinden başka herkesin cehennemden çıkarıldığını gördükten sonra böyle bir yalana başvuracaklarını ifade etmektedir. Bkz. Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 320.

⁵⁴⁷ Yûnus 10/28-30.

putların ne duyabilen ne görebilen ne de akledebilen,⁵⁴⁸ cansız birer varlık olmaktan⁵⁴⁹ öte başka bir şey olmadıkları da vurgulamaktadır. Bununla birlikte Zemahşerî, bu sözü söyleyenlerin melekler, Hz. İsa ve müşriklerin Allah'tan başka taptıkları akıl sahibi varlıklar olabileceğini de belirtmektedir.⁵⁵⁰ Böyle bir durum söz konusu olsa dahi her halükârda tasviri anlatım yoluyla Allah'tan başkasına tapan muhatapların, O'na şirk koşmak suretiyle büyük bir yanlış içerisinde oldukları; çünkü Allah'a ortak koştukları bu varlıkların kendilerine bir fayda sağlamak şöyle dursun kıyamet günü onları yüzüstü bırakacakları ve kendilerine atfedilen ulûhiyeti reddedecekleri açıkça ifade edilmiştir. Kur'an'da bu durumun bir benzerini Hz. İsa üzerinden de görmek mümkündür. Zira kıyamet günü Allah Teâlâ ile Hz. İsa arasında geçeceği haber verilen konuşmada da edebi tasvir üslubunun mühim bir örneğine yer verilmiştir:

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يُعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِنْ كُنْتُ فُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عِلْمُ الْغُيُوبِ “Allah, ‘Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi ‘Allah’ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin’ dedin?’ buyurduğu zaman o şu cevabı verir: ‘Hâşâ! Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim şüphesiz sen onu bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben senin zâtında olanı bilmem. Gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin.’”

مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ أَعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَّا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ مِنْهُمْ مَنْ دُونَ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِنْ كُنْتُ فُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عِلْمُ الْغُيُوبِ “Ben onlara ancak senin bana emrettiklerini söyledim; ‘Benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah’a kulluk edin’ dedim. İçlerinde bulunduğum sürece onların yaptıklarına tanık idim. Fakat sen beni vefat ettirdikten sonra onların halini bilip gören sadece sensin. Sen her şeye şahitsin.” şeklinde devam eden sonunda ise “لِلَّهِ مُلْكُ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” “Göklerin, yerin ve içlerindeki her şeyin hükümranlığı Allah’a aittir. O her şeye kâdirdir.”⁵⁵¹ ayetiyle son bulan pasaj da Kur'an-ı Kerim'de tasvirî anlatım üslubuyla ilgili olarak en dikkat çekici ayet gruplarından biri olarak kabul edilebilir. Nitekim burada Hz. İsa'nın böyle bir şey söylemediğini en iyi bilen kendisi olduğu halde Allah, istifhâm amacıyla ona böyle bir soru yönelmiş ve böylelikle Hristiyanlar'ın Hz. Meryem ile Hz. İsa'ya ulûhiyet atfederek büyük bir cürüm işlemiş olduklarını bizzat Hz. İsânın dilinden aktarmıştır.⁵⁵² Bunun anlamı şudur ki eğer o böyle söylüyorsa, Hz. İsa'yı ve onun öğretilerini takip ettiklerini iddia edenlerin Allah'a asılsız yakıştırmalarda bulunmalarının hiçbir mazereti bulunmamaktadır.⁵⁵³ Dolayısıyla bu durum kıyamette Allah ile Hz. İsa arasında geçen bir diyalog üzerinden tasviri bir şekilde canlandırılarak bilhassa böyle bir inancı

⁵⁴⁸ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 4/131.

⁵⁴⁹ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/334.

⁵⁵⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/344.

⁵⁵¹ el-Mâide 5/116-120.

⁵⁵² Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîrü'l Menâr*, 7/221.

⁵⁵³ İbn Âşûr, *et-tahrîr ve't-tenvîr*, 7/113.

benimseyen kimselerde, sanki bu konuşmalar gözlerinin önünde cereyan ediyormuşçasına bir his ve etki bırakılmıştır. Böylelikle onların his ve duygularına doğrudan hitap edilerek içinde bulundukları yanlışın farkına varmalarının önü açılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de edebi tasvirin bu ve benzer örneklerine sıkça rastlamak mümkündür. Konumuzun amacını ve kapsamını aşmaması adına hepsine yer vermemiz mümkün olmamakla birlikte ilahi kelimadaki ehemmiyetine binaen tevhid inancı doğrultusunda kullanılan tasviri anlatım ile ilgili olarak birkaç örneğe daha yer verilmesi, meselenin daha iyi anlaşılması bakımından önem arz etmektedir:

وَإِذَا رَأَوْا الَّذِينَ اشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَائُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ فَأَلْقُوا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ
 “Şirke sapanlar, Allah’a ortak koştukları şeyleri gördüklerinde, ‘Ey rabbimiz! İşte bunlar, seni bırakıp da kendilerine taptığımız putlarımızdır’ diye itirafta bulunurlar. Fakat o varlıklar, ‘Siz gerçekten yalancısınız’ diyerek onlara gerekli cevabı verirler.”⁵⁵⁴

“O gün Allah onların hepsini toplayacak ve meleklerle soracak: ‘Bunlar mıydı size tapmakta olanlar?’” قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ آلَ جِنٍّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ
 “Melekler şöyle cevap verecekler: ‘Haşa! Sen yüceler yücesisin. Bizim velimiz onlar değil sensin. Gerçekte onlar cinlere tapıyorlardı; çoğu onlara inanmıştı.’”⁵⁵⁵

”(Allah, görevlilere şöyle buyurur:) ‘Toplayın o zalimleri, onların yoldaşlarını ve Allah’ın dışında taptıklarını! Hepsini cehennemin yoluna sürün!’”⁵⁵⁶

”İnkara inanmaya çağırıldığınızda inkar ederken Allah’ın size öfkesi şimdi sizin kendinize öfkenizden elbette daha şiddetlidir.”⁵⁵⁷

Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının anlatımında kullanılan edebî tasvir ya da canlı sahne üslubuyla ilgili olarak yer verilen bütün bu ayetler, bu anlatım biçiminin ilahi vahiydeki en dikkat çeken yansımalarından bazılarıdır. Esasında hemen hemen Kur'an'da ele alınan her konuda çok yoğun bir şekilde kullanılan bir anlatım yöntemi olmasına rağmen edebî tasvir, özellikle Kur'an'ın en temel konusu olan tevhid ile ilgili meselelerde, bilhassa da tevhidi inkâr ederek şirke sapan kimselerin başına gelecek kötü akıbet ve bu doğrultuda uğrayacakları hayal kırıklığının ifadesi doğrultusunda önemli ölçüde kullanılmıştır. Bu ifade şekliyle anlamları zihinde somutlaştıracak tablolar çizilmiş ve böylece insan zihninin daha iz bırakıcı, daha derinlikli ve daha elle tutulur biçimde etkilenmesinin yolu açılmıştır. Nitekim verilmek istenen mesajın çeşitli ifade yöntemlerine başvurularak dile getirilmesinin kalplerde meydana getireceği tesir, sade

⁵⁵⁴ en-Nahl 16/86.

⁵⁵⁵ Sebe' 34/40-41.

⁵⁵⁶ es-Sâffât 37/22-23.

⁵⁵⁷ el-Mü'min 40/10.

bir biçimde ifade edilmesinden çok daha fazladır.⁵⁵⁸ Çünkü böylece anlatım çeşitlendirilip tekdüzelikten kurtararak hem aynı mesajın birden çok kanalla gitmesinin yolu açılmış hem de gerek avamdan gerekse havastan daha çok kişiye hitap edilmiş olacaktır.⁵⁵⁹ Edebi tasvîr yoluyla anlatım yönteminin de Kur'an muhtevası içerisinde bu anlamda önemli bir rol üstlenmiş olduğu söylenebilir. Dolayısıyla başvuru bu anlatım yöntemi sayesinde muhatap alınan kimseler, tevhid inancını benimseyip kabul etmeye yönlendirilmiştir.

3.1.7. Kıssalar

Kur'an-ı Kerim'de bir hakikat ifade edilirken çeşitli üslup ve anlatım tekniklerinden yararlanılmıştır. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz ki vahyin önemli bir yekûnunu teşkil etmekte olan kıssalarla anlatım üslubudur. İnsanın yaratılışının kuru fikirleri dinlemekten ziyade müşahhas fikirlere mütemayil olmasından dolayı Kur'an-ı Kerim'de, en güzel kıssalar adeta gözlerimizin önünde canlanıyormuşçasına anlatılır.⁵⁶⁰ Nitekim Kur'an, başta peygamberler olmak üzere birçok erdemli insanların hayatlarından bazı önemli kesitler sunduğu gibi kötü akıbet uğrayan şahıslardan ve milletlerden de söz ederek insanları yararlı davranışlara davet eder, zararlı tutumlardan alıkoymayı hedefler, insanların ve toplumların içinde bulunduğu vaziyet ve geleceğe dair yapmaları gerekenler hakkında rehberlikte bulunur.⁵⁶¹ Bu bakımdan bir dini dâvet ve tebliğ kitabı olması sebebiyle Kur'an-ı Kerim, öğrenmeye sevk eden kuvveleri harekete geçirmek, teşvik etmek ve uyarmak maksadıyla kıssaları önemli bir vasıta olarak kullanmıştır.⁵⁶² Çünkü fikrî anlamdaki soyut meselelerin doğrudan aktarımı, muhataplardan beklenen bir tavır değişikliği bakımından her zaman yeterli olmayabilir. Bu yüzden çeşitli hakikatlerin aktarımında, insan zihninin monotonluktan kurtarılıp canlı tutulmasının, aklının yorulmamasının, duygu ve gönül dünyasına hitap edilmesinin etkisi büyüktür. İşte bütün bu gereklilikleri önemli ölçüde karşılayan anlatım biçimi kuşkusuz ki kıssalarla anlatım üslubudur.

Kur'an-ı Kerim'de kıssalarla anlatım üslubuna sıkça başvurulmasıyla hedeflenen temel gayenin, Kur'an'daki çeşitli hakikatlerin ve mesajların kalplerde iyice yerleşmesini, pekişmesini ve kökleşmesini sağlamak olduğu söylenebilir.⁵⁶³ Nitekim kıssa vasıtasıyla fikir müşahhaslaştırılır, muhatabın kolayca anlaması sağlanır, verilmek istenen mesaj zihinde daha iyi yerleşir ve daha kalıcı olur, böylece beyan edilmek istenen ileti belki doğrudan iletilse savunma mekanizmasıyla itiraza kalkışacak olan muhaliflere içinde bulundukları tutumun yanlışlığı, onları ürkütmeden, kaçırılmadan

⁵⁵⁸ Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti*, 332.

⁵⁵⁹ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 107.

⁵⁶⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV yayınları, 2021), 199.

⁵⁶¹ Tuncer, *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*, 79.

⁵⁶² Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti*, 309-310.

⁵⁶³ Reşid Rıza, *Tefsîrü'l Menâr*, 12/162-163.

dolaylı bir vasıta ile ifade edilmiş olur.⁵⁶⁴ Aynı zamanda vahyin tek bir seferde değil de parça parça indirilmesi⁵⁶⁵ ve bu süreçte kıssalara yoğun bir şekilde yer verilmesi,⁵⁶⁶ bu anlatım üslubunun tesir gücünün artmasını desteklemiş olduğu söylenebilir. Kur'an'ı Kerim'in bizzat kendisinde de bu duruma işaret edilmektedir: *وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ* “Peygamberlerin haberlerinden, senin kalbini kuvvetlendireceğimiz bilgilerin her birini sana anlatıyoruz. Bunlarda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve uyarı ulaşıyor.”⁵⁶⁷ Burada Kur'an-ı Kerim'de kıssalara yer verilmesinin kalbin kuvvetlenmesine sağladığı katkıya bir atıf söz konusudur. Örneğin Tunuslu meşhur İslam bilgini İbn Âşûr da bu ayetteki “kalbin kuvvetlenmesi” ifadesini, diğer peygamberlerin kıssalarının tekrarlanması yoluyla Hz. Peygamber'in ilminin ve Allah'ın vaadine olan güveninin artması olarak yorumlamıştır.⁵⁶⁸ Bu doğrultuda farklı zaman aralıklarında kıssalara yer verilmesinin ve ara ara bu kıssaların tekrar hatırlatılmasının, bir hakikatin kalpte yerleşmesi ve kökleşmesi için ne derece ehemmiyet arz ettiği müşahede edilebilir. Dolayısıyla ilahi kelimada verilmek istenen iletilerin, Hz. Peygamber'in ve müminlerin kalplerinde iyice yerleşmesi ve pekişmesi için kıssalarla anlatım üslubuna sıkça başvurulduğu ifade edilebilir.

Kur'an kıssalarında amaç, tarihî vakıaların kronolojik olarak aktarılması veya hadiselerin teferruatlarından bahsedilerek tarihî bilgi verilmesi değil, ahlakî ve terbiyevî anlamda geçmiş peygamberlerin ve milletlerin başına gelenlerden bir ibret dersi alınmasıdır.⁵⁶⁹ Bu yönüyle Kur'an-ı Kerim'de her defasında ayrı bir tazelik ve canlılıkla yer verilen her bir kıssa bir amaca matuf olarak aktarılmaktadır. Başka bir ifadeyle Kur'an kıssalarında, anlatılan olaylarla ilgili ayrıntılara takılmadan verilmek istenen mesaj üzerinde durulur. Eğer ilahi kelamın esas amacı tarihsel bilgi vermek olsaydı, aynı kıssaların tekrar tekrar anlatılmasının hiçbir anlamı ve önemi kalmazdı.⁵⁷⁰ Hâlbuki her gün her saat yeni bir hadiseye sahne olan yirmi üç yıllık bir zaman dilimi içerisinde, son derece dinamik bir olgusal bağlamda, ihtiyaç oldukça parça parça vahyedilen şifahi bir hitapta⁵⁷¹ yer verilen ve bazı durumlara binaen tekrar edilen kıssalar, olaylara ve olgulara göre her defasında farklı bir mesaj içermektedir. Dolayısıyla ilahi kelamın bu özelliğinin göz önünde bulundurulması önemli bir husustur. Ayrıca zikredilen kıssalarda verilmek istenen mesajın muhalifler tarafından sevilen ve değer verilen, fazileti kabul edilen kimseler tarafından dile getirilmesi, muhataplarca benimsenmesi

⁵⁶⁴ Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti*, 311.

⁵⁶⁵ el-Furkân 25/32.

⁵⁶⁶ Mustafa Bayar, “Din ve Ahlak Öğretiminde Kur'an Kıssalarının Önemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/34 (2014), 741.

⁵⁶⁷ Hûd 11/120.

⁵⁶⁸ İbn Âşûr, *et-tahrîr ve't-tenvîr*, 12/192.

⁵⁶⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 199.

⁵⁷⁰ Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, 69.

⁵⁷¹ Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 52; Vahyin olguyla paralel seyretmesine dair ayrıca bkz. Murat Sülün, *Kur'an Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 85-90.

istenen iletiyi güçlendirir.⁵⁷² Buna bir örnek vermek gerekirse, Arapların Hz. İbrahim'i, Yahudilerin Hz. Musa'yı, Hristiyanların ise Hz. İsa'yı kabullendikleri, değer verdikleri ve faziletini kabul ettikleri tarihî bir gerçekliktir. Dolayısıyla muhataplara verilmek istenen mesajın bu şahsiyetlerin dili üzerinden verilmesi anlatımı güçlendirmekte ve beyan edilmek istenen iletiyi kuvvetlendirmektedir.⁵⁷³ Çünkü bu sayede mesaj hem daha önce ifade ettiğimiz kıssalarla anlatım üslubunun sağladığı avantajlar hem de yer verilen şahsiyetlerin muhataplar nezdindeki önemi ve kıymeti dolayısıyla güç kazanmaktadır. Böylelikle bildikleri ve değer verdikleri şahsiyetlerin kıssaları sayesinde, tevhid inancına muhalif bir tavır gösteren insanların, içinde bulundukları durumla ilgili olarak fikrî anlamda sarsılması ve bir sorgulama sürecine girmesi daha kolay bir hal almıştır.

Kur'an-ı Kerim'de kıssalar yoluyla anlatım vasıtasıyla hedeflenen birçok amaç bulunmaktadır. Bu amaçların en önde gelenlerinden birisi hiç şüphesiz ki dinin en temel esasının tevhid olduğunu, semavi dinlerin esas itibarıyla bir olup tek bir ilah tarafından inzal edildiğini bildirmektir.⁵⁷⁴ Bu yönüyle Hz. Peygamber dönemi hariç tutulacak olursa 1650 ayeti ihtiva eden ve yaklaşık olarak 84 olayı anlatan kıssalardaki en temel amacın insanlar arasında tevhidi hâkim kılmak ve insanları tevhid inancına uymayan olumsuz alışkanlıklardan uzaklaştırmak olduğunu ifade etmek mümkündür.⁵⁷⁵ Bu da göstermektedir ki ilahi kelimada kıssalar aracılığıyla vurgulanan ve üzerinde durulan en temel konu tevhid ya da tevhide bağlı meselelerdir. Dolayısıyla Kur'an'da bahsi geçen bütün peygamberler, peygamber olarak görevlendirildikleri topluma Kur'an-ı Kerim'in en temel ilkesi olan tevhid inancını anlatmışlar, muhataplarını bu inancı kabul etmeye ve bu doğrultuda bir hayat sürmeye davet etmişlerdir. Bu durumla ilgili olarak söz gelimi A'râf sûresinde, farklı farklı peygamberlerden ve mücadelelerinden bahsedilirken onların görevlendirildikleri toplumu ilk olarak tevhide davet etmelerine değinilmesi kayda değer bir husus olarak zikredilebilir:

لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ لِقَوْمٍ أُعِيبُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ

“Andolsun ki Nûh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Dedi ki: ‘Ey kavmim! Allah’a kulluk edin; sizin O’ndan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben, üzerinize gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum.’”⁵⁷⁶

⁵⁷² Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti*, 312.

⁵⁷³ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ el-Kur'ân* (b.y.: Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.), 121-130.

⁵⁷⁴ Kutub, *Kur'an'da Edebî Tasvir*, 212.

⁵⁷⁵ Remzi Kaya, “Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2002), 36-37.

⁵⁷⁶ el-A'râf 7/59.

وَإِلَىٰ عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يُقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِن إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ
kardeşleri Hûd'u (gönderdik.) O dedi ki: 'Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?' ”⁵⁷⁷

وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يُقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِن إِلَهٍ غَيْرُهُ
(gönderdik.) Onlara, 'Ey kavmim' dedi, 'Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. dedi ”⁵⁷⁸

وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يُقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِن إِلَهٍ غَيْرُهُ
Şuayb'ı (gönderdik.) Dedi ki: 'Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. ”⁵⁷⁹

A'râf sûresinde bahsi geçen bu ayetlerde, Nûh, Hûd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin, peygamber olarak görevlendirildikleri toplumla olan mücadelelerine yer verilirken kavimlerini ilk olarak Allah'ın vahdaniyetine iman etmeye davet ettikleri görülmektedir. Peygamberlerin kavimlerini ilk olarak Allah'ın birliğini kabul etmeye davet etmelerinin zikredilmesi ise Kur'an'da tevhide verilen önemin bir göstergesi olarak dikkat çekmektedir. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere Kur'an kıssalarında bahsi geçen bütün peygamberlerin ortak çağrısı daima tevhid olmuştur. Peygamberlerin tevhid inancı doğrultusundaki çağrılarına, kavimleriyle olan mücadelelerine, aynı zamanda inkârcı bir tavır takınarak tevhide muhalif bir tavır gösterenlerin akıbetlerine ilişkin yer verilen bütün bu kıssalar vasıtasıyla esasında Hz. Peygamber döneminde şirk hâkimiyeti içerisinde yaşayan ve Hz. Peygamber'in tevhide olan davetinden yüz çeviren muhataplara bir mesaj verilmektedir. Meseleyi başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, geçmişteki peygamberler ve toplumların hayatlarından canlı örnekler sunularak tevhid inancına muhalif tavır gösteren muhataplarda bir tavır ve durum değişikliğinin gerçekleşmesi hedeflenmektedir. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de, tevhid inancının anlatımında kıssalardan aktif bir şekilde yararlanılmış olduğunu söylemek elzemdir.

Kur'an-ı Kerim'de tevhidin sembol ismi olan ve bu yolda verdiği mücadelenin önemli ölçüdeki etkisiyle ismi birçok kez “Hanîf” kelimesiyle birlikte anılan Hz. İbrahim'e de burada ayrı bir parantez açmak ehemmiyet arz etmektedir. Zira Kur'an kıssalarında onun tevhid yolunda verdiği mücadeleye geniş bir şekilde yer verilmiş, bundan dolayı Hz. İbrahim, tevhidin öncü ismi olarak kabul edilmiştir. Onun tevhide dair mücadelesinin ele alındığı kıssalar arasında mühim bir yeri olan ve Şuarâ sûresinde geçen, babası ile kavmi arasında geçen diyalogun yer verildiği ayetleri zikretmek konuya önemli ölçüde ışık tutacaktır:

وَأَتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ “Onlara İbrâhim'in öyküsünü de anlat.”

⁵⁷⁷ el-A'râf 7/65.

⁵⁷⁸ el-A'râf 7/73.

⁵⁷⁹ el-A'râf 7/85.

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ “Hani o, babasına ve kavmine, ‘Neye tapıyorsunuz?’ diye sormuştu.”

قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظُنُّهَا غَنِيًّا “Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz’ diye cevap verdiler.”

قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكَ إِذْ تَدْعُونَ “İbrâhim, Peki ama, dedi, dua ettiğinizde onlar sizi işitiyorlar mı?”

أَوْ يَنْفَعُونَكَ أَوْ يَضُرُّونَ “Yahut size fayda veya zarar verebiliyorlar mı?”

قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ “Hayır ama biz atalarımızı böyle yapar bulduk’ dediler.”

قَالَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ أَنْتُمْ وَءَابَاؤُكُمْ الْأَقْدَمُونَ “İbrâhim dedi ki: İyi de sizin ve önceki atalarınızın neye taptığını hiç düşündünüz mü?”

فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ “İyi bilin ki âlemlerin rabbi dışında taptıklarınız benim düşmanımdır.”⁵⁸⁰ şeklinde devam eden bu kıssada görüleceği üzere Hz. İbrahim açıkça, hitap ettiği kimselerin içinde bulunduğu şirk inancına tepki göstermekte, putlara tapmanın ve onlardan medet ummanın anlamsız ve beyhude bir inanç olduğuna dikkat çekmekte ve sadece “âlemlerin rabbi” olan Allah’a ibadet ettiğini vurgulayarak muhataplarına tevhid inancını beyan etmektedir. Başka bir deyişle diğer birçok Kur’an kıssasında olduğu gibi buradaki kıssada da bir peygamberin dilinden tevhidin ehemmiyetinin ifade edilip şirkin yanlışlığının bildirilmekte olduğunu söylemek mümkündür. Kıssaların amacının muhataplara bir mesaj vermek olduğu göz önünde bulundurulduğunda burada anlatılan kıssanın da mühim mesajlar içerdiği söylenebilir. Bunlardan birisi kıssanın Hz. Muhammed’in (s.a.v) teselli edilmesine yönelik boyutudur. Çünkü sûrenin başında Allah resulünün, kavminin iman etmemesinden dolayı yaşadığı şiddetli kederden bahsedilmiş, dolayısıyla ona bunun yalnızca kendisine has bir durum olmadığını, kendisinden önceki birçok peygamberin de aynı durumu yaşadığını hatırlatmak amacıyla bu kıssaya yer verilmiştir. Zira Hz. İbrahim için babasını ve kavmini dalâlette görmek, çok isteyip mücadele etmesine rağmen onların doğru yola yönelmesini sağlayamamak da büyük bir üzüntü sebebidir.⁵⁸¹ Dolayısıyla Hz. İbrahim gibi tevhide davet ettiği halde muhatapları şirkte direten Hz. Peygamber’in, bu kıssa vasıtasıyla teselli edilmekte olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Hz. İbrahim’in kıssasının bir bölümüne yer verilerek onu sevdiklerini ve peşinden gittiklerini iddia edenlerin Hz. Muhammed’i (s.a.v) de sevip tabi olmaları gerektiği yine bu kıssada işaret edilen bir başka husus olarak kabul edilebilir.⁵⁸² Halbuki Mekke müşrikleri,⁵⁸³ Hz. İbrahim’e olan sevgilerine rağmen tıpkı onun gibi tevhide davet etmekte olan Hz. Peygamber’e muhalefet edip şirkte ısrarcı olarak büyük bir yanlış yapmaktadırlar.

⁵⁸⁰ eş-Şuarâ 26/69-77.

⁵⁸¹ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 24/509.

⁵⁸² Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/157.

⁵⁸³ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 485.

Böylece yolundan gittiklerini iddia ettikleri Hz. İbrahim'in, kendilerinin sahip oldukları inançla uzaktan yakından herhangi bir alakasının olmadığı da bu kıssa vasıtasıyla belirtilmektedir. Bir hakikatin muhataplarca sevilen, değer verilen kimseler üzerinden dile getirilmesinin mesajın etkileme gücünü artıracığı açıktır. Tevhid inancının da Mekke müşriklerinin sevip değer atfettikleri Hz. İbrahim üzerinden ortaya konulması, onların sarsılmaları, kendilerini sorgulamaları ve içinde bulundukları hatanın farkına varmalarında kıymetli bir husus olarak görülmelidir. Dolayısıyla kıssalarla anlatım üslubunun bu minvalde önemli bir işlevi yerine getirdiğini söylemek elzemdir.

Kur'an-ı Kerim'de etkin bir şekilde kullanılan kıssalarla anlatım üslubu, ilgili ayetlerden de anlaşılacağı üzere, Kur'an'da zikredilen geçmiş toplumların ve peygamberlerin tecrübeleri vasıtasıyla muhataplara mühim dersler ve ibret tabloları sunmaktadır. Bu anlamda ilahi kelamda zihni yormayan, muhatapların ilgilerini ve dikkatlerini çeken, hissiyatlarına hitap eden ve aynı zamanda beyan edilmek istenen meseleyi kolaylıkla anlayabilmelerinin yolunu açan bir yöntem olan kıssalarla anlatım üslubundan etkin bir şekilde yararlanıldığı söylenebilir. Hitap edilen kimselere verilmek istenen mesaj, yer verilen bir kıssa vasıtasıyla dolaylı yoldan iletilmiş, böylece onların dile getirilen hakikati, belki doğrudan söylenmiş olsa savunma refleksiyle peşinen reddetmelerinin önüne geçilmiştir. Anlatılan bu kıssalarda ise olaylar, insanların zihninde canlandırılmış ve onları adeta olayın meydana geldiği ortama götüren bir üslup takip edilerek düşünüp ders çıkarmalarının yolu açılmıştır. Bu bakımdan kıssalarla anlatım üslubunun, bünyesinde tasviri anlatım metodundan izler taşımakta olduğunu da söylemek mümkündür. Her ne kadar tasviri anlatımın bazı özelliklerini taşısa da muhataplara verilmek istenen mesajın bilhassa geçmiş toplum ve peygamberlerin hayatları doğrultusunda iletilmesi kanaatimizce başlı başına bir yöntem olarak kabul edilmelidir. Bununla birlikte bu kıssalarda, muhatapların sevip değer verdikleri kişilerin hayatlarından ibret tabloları sunulması da mesajın etki gücünü artıran önemli bir âmil olarak zikredilebilir. Dolayısıyla bu anlatım yöntemiyle tevhid inancının canlı, renkli ve dinamik bir şekilde muhataplara iletilmiş olduğu ifade edilmesi gereken mühim bir husustur. Aynı zamanda yer verilen bu kıssaların, çeşitli olaylara ve durumlara binaen sık sık tekrarlanması, Hz. Peygamber'in -konuyla ilgili verdiğimiz örnekte de değindiğimiz üzere- teselli edilmesinde, müminlerin iman etmiş oldukları tevhid inancını meleke haline getirmelerinde ve şirk hâkimiyeti içerisinde yaşayan muhatapların içinde bulundukları yanlışın farkına vararak tevhide yönelmelerinde kıymetli bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür.

3.1.8. Allah Merkezli Üslup

Herhangi bir kitabın içeriğindeki fikri kurgu, düşünceler, ilkeler, kurallar ve iddialar en temel belirleyiciler olmakla birlikte, bunların sunumu ve bu sunum yapılırken seçilen edebî teknik ve anlatım biçimleri, kuşkusuz ki en az içerik kadar

kıymetli bir role sahiptir.⁵⁸⁴ Bu anlamda muhatap olunan insanların psikolojik ihtiyaçlarının gözetilmesi ve eğitimde kullanılacak yöntem ve metotların bu ihtiyaçlara göre belirlenmesi, eğitimin istenilen düzeyde gerçekleşebilmesi için mühim bir esas teşkil etmektedir.⁵⁸⁵ Kur'an-ı Kerim'de de hedeflenen ilkelerin benimsetilmesi doğrultusunda insanın sahip olduğu bu fitrî yapı⁵⁸⁶ dikkate alınarak birçok farklı üslup ve yöneme başvurulmuştur. Bunların en önde gelenlerinden birisi ise “teosentrik dil” olarak da ifade edilen Allah merkezli üsluptur.⁵⁸⁷ Öyle ki ilahi vahiyde etkin bir şekilde kullanılan Allah merkezli üslup, Kur'an-ı Kerim'in en hâkim anlatım üslubu olarak kabul edilebilir. Nitekim Kur'an'ın anlatım metodu incelendiği zaman rahatlıkla görülecektir ki evrende gerçekleşen her bir hadisede, makro ve mikro boyutuyla bütün olayların merkezinde fail güç olarak Allah Teâlâ bulunur.⁵⁸⁸ Bir diğer ifadeyle kâinatta cereyan eden hiçbir olayın, yegâne güç ve kudret sahibi olan yüce Allah'ın tasarrufu, izni ve iradesi olmaksızın meydana gelemeyeceği, O'nun evrende meydana gelen her hadiseye müdahil olduğu vahyin en temel anlatım yöntemidir. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de işlenen her bir konunun ve ele alınan her bir meselenin bir şekilde yüce Allah'ın sonsuz güç, kudret ve otorite sahibi olmasıyla ilişkilendirildiğini ifade etmek mümkündür. Bu nedenle ki Kur'an'daki hiçbir ana kavram, Allah kavramından bağımsız olarak düşünülemez.⁵⁸⁹ Allah merkezli üslup olarak ifade edilen bu yöntemin ise ilahi vahyin en temel anlatım biçimi olduğu söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de Allah merkezli bir anlatım üslubunun tercih edilmesinde, Mekke müşriklerinin hayat felsefesi ve dünya görüşlerinin belirleyici en temel etken olduğu söylenebilir.⁵⁹⁰ Nitekim esasında zihinlerinde bir Allah düşüncesi olmakla birlikte, O'na dünyada tasarruf hakkı vermeyen ve varlığını kabul ettikleri bu yüce yaratıcıya çeşitli ortaklar koşarak şirk hâkimiyeti içerisinde bir yaşam süren müşrik dünya görüşü karşısında Kur'an-ı Kerim'in Allah düşüncesini çok yoğun bir şekilde vurguladığı müşahade edilir.⁵⁹¹ Gerek beşerî gerekse ilahi olsun Kur'an-ı Kerim'de, ele alınan her bir konuda, bizzat insana ait fiiller de dâhil olmak üzere evrende olup biten her bir hadisede fail gücün Allah Teâlâ olduğu açıkça beyan edilmiştir. Güneşi, ayı ve yıldızları kendi emrine boyun eğdirip dilediği gibi sevk ve idare eden yüce Allah'tır.⁵⁹² Spermanın teşekkülünden, yumurta hücresiyle birleşmesine kadar canlıların geçirdiği muhtelif yaratılış aşamalarında da yine fail güç olarak Allah Teâlâ zikredilmektedir.⁵⁹³

⁵⁸⁴ Bayat, *Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar*, 53.

⁵⁸⁵ Mehmet Şanver, “Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 137-140.

⁵⁸⁶ Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/462-464.

⁵⁸⁷ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 63.

⁵⁸⁸ Özsoy, “Dinsel Bir Metin Olarak Kur'an'ın Bazı İfade Özellikleri”, 182-183.

⁵⁸⁹ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 151-152.

⁵⁹⁰ Bkz. Bayat, *Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar*, 305.

⁵⁹¹ Bkz. Pak, “*Cahiliye Araplarındaki Allah İnancının Kur'ani Boyutu*”, 325-326.

⁵⁹² A'râf 7/54.

⁵⁹³ et-Târik 87/5-7; el-Mü'minûn 23/12-14; el-Hac 22/5.

Milletleri tarih sahnesine çıkaran ve nihayetinde yok eden,⁵⁹⁴ bir toplumun eliyle başka bir toplumu def eden,⁵⁹⁵ kullarına hesapsız rızık veren,⁵⁹⁶ dualara karşılık veren,⁵⁹⁷ güldüren ve ağlatan,⁵⁹⁸ kullarının üzerine sekinet indiren,⁵⁹⁹ dilediğini hidâyete erdiren ve dilediğini dalâlette bırakan,⁶⁰⁰ kalpleri mühürleyen,⁶⁰¹ ganimetleri taksim eden,⁶⁰² savaşta müminleri meleklerle destekleyen,⁶⁰³ düşmanların kalplerine korku saçan⁶⁰⁴ Hz. Peygamber'i Zeynep b. Cahş ile evlendiren⁶⁰⁵ ve daha hepsini zikretmekten aciz kaldığımız birçok hadiseyi gerçekleştiren de yine yüce Allah'tır. Görüleceği üzere ilahi kelimada, her an fail ve müdahil güç olarak Allah Teâlâ'nın, hemen her olay ve olgunun daima merkezinde olduğu bildirilmektedir. Netice itibarıyla bu Allah merkezli anlatım, vahyin dil ve üslubunun en temel karakteristik özelliği olarak kabul edilebilir.

Kur'an-ı Kerim, mesajlarını hitap ettiği kitlenin anlayışına sunarken, mevcut toplumun şirke dayanan ilah anlayışını da dikkate alarak Allah merkezli bir anlatımı seçmiş ve her şeyin merkezine Allah'ı alan bir ifade tarzı kullanmıştır.⁶⁰⁶ Bu yönüyle bilhassa ilk muhatapların inançları, dünya görüşleri ve yaşam tarzları göz önünde bulundurularak tevhide dayalı, tevhidi işaret eden ve tevhide vurgu yapan bir anlatım biçimi olan Allah merkezli üsluba etkin ve başarılı bir şekilde yer verilmiştir. Bu üslup vasıtasıyla şirk hâkimiyeti içerisindeki muhatapların, içinde bulundukları durumun yanlışlığını anlayarak tevhid inancını kabul etmelerinin ve bu inancın gereği doğrultusunda bir hayat sürmelerinin hedeflendiği söylenebilir. Dolayısıyla ilk muhataplardan tevhid inancı doğrultusunda beklenen insanî ve toplumsal anlamdaki değişimin gerçekleşmesinde, bu anlatım biçiminin inkâr edilmesi mümkün olmayacak derecede mühim bir etkisi söz konusudur. Ayrıca bu ifade tarzı, tevhide iman eden müminlerin istikrarının ve tekâmülünün sağlanması, böylece onların tevhid inancını bir meleke haline getirmeleri bakımından da önemli bir işlevi yerine getirmektedir.⁶⁰⁷ Konunun daha iyi anlaşılması bakımından Kur'an-ı Kerim'deki Allah merkezli anlatım üslubuna örnek olabilecek bazı ayetlere değinilmesi yerinde olacaktır.

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلَٰكِنِّي أَلْمُومِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسْبًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ “Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak

⁵⁹⁴ et-Tevbe 9/39;

⁵⁹⁵ el-Bakara 2/251.

⁵⁹⁶ en-Nûr 24/38.

⁵⁹⁷ el-Bakara 2/186.

⁵⁹⁸ en-Necm 53/43.

⁵⁹⁹ et-Tevbe 9/26.

⁶⁰⁰ el-En'âm 6/125.

⁶⁰¹ el-Bakara 2/7.

⁶⁰² el-Enfâl 8/41.

⁶⁰³ el-Enfâl 8/9.

⁶⁰⁴ el-Ahzâb 33/26.

⁶⁰⁵ “Seni o kadınla evlendirdik.” ifadesi için bkz. el-Ahzâb 33/37.

⁶⁰⁶ Bayat, *Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar*, 308.

⁶⁰⁷ Bkz. el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 7/298.

için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir."⁶⁰⁸ ayetinde Kur'an-ı Kerim'deki Allah merkezli anlatımın dikkat çeken bir misalini görmek mümkündür. Nitekim burada atanın ve öldürenin Hz. Peygamber ve müminler değil, Allah olduğunun dile getirilmesiyle bu savaşta meleklerin gönderilmesi, düşmanın kalbine korku salınması, tam zamanında Müslümanlara kolaylık, düşmana ise hareket zorluğu getiren yağmurun yağdırılması gibi ilahi yardımların vurgulanmakta olduğu ifade edilebilir.⁶⁰⁹ Bir başka deyişle bununla kullarının fiillerini yaratanın Allah Teâlâ olduğu, çünkü onları bu yola yönlendiren ve onlara yardım edenin O olduğu belirtilmektedir.⁶¹⁰ Zira müslümanların sayısının az, müşriklerin ise çok olmasına rağmen bu zaferin kazanılması, müminlerin kendi gücü ve maddi hazırlığı sayesinde değil, Allah'ın nusretiyle gerçekleşmiştir.⁶¹¹ Ayette de bu anlamda, düşmanların Müslümanların kılıçlarıyla ölmelerinin tamamen sembolik olduğu, bunu asıl manada gerçekleştireninse Allah olduğu bildirilmektedir.⁶¹² Dolayısıyla buradaki ilahi beyanda, olayların zâhiri sebeplerine değil, bütün olayların üstünde, sebeplerin sebebi olan Allah'a dikkat çekilmekte olduğu söylenebilir. Öyle ki bütün bunların Allah'ın iradesi ve takdiri doğrultusunda gerçekleştiğinin işaret edilmesiyle insanla ilgili olan fiillerde bile kulların odak noktaları Allah Teâlâ'ya yönlendirilmiş, böylece O'nun mutlak manada hükümranlık ve egemenliğine vurgu yapılmıştır.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنْبُيعٌ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَنُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ
مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِأُولِي الْأَلْبَابِ
*"Görmedin mi ki Allah'ın gökten su indirip onu yerdeki kaynaklara akıttığını? Sonra onunla değişik yerlerde ürünler bitirir, sonra bu bitkiler gelişip olgunlaşır; ardından onun sarardığını görürsün, sonunda Allah onu kırılıp ufalanmış hale getirir. Kuşkusuz bunda akıl iz'an sahipleri için bir ders vardır."*⁶¹³ ilahi beyanında da bitkilerin yağmur yoluyla canlanması, ardından kuruyup toza toprağa karışması örneğinden yola çıkılarak tabiattaki döngüye yer verilmekte, ilahi kudret ve iradenin evren üzerinde mutlak manada tasarruf sahibi olduğuna dikkat çekilmektedir.⁶¹⁴ Görüleceği üzere evrende sürekli olarak cereyan eden yağmurun yağması, bitkilerin çeşitlenip canlanması, arkasından sararması gibi doğal olaylar, evrensel yasalar vasıtasıyla değil, bütün bu yasaları da var eden yegâne kudret olan Allah merkezli bir üslupla açıklanmıştır. Başka bir ifadeyle dış dünyadaki olaylar, sadece sıradan bir fizik hâdisesi olarak tasvir edilmeksizin bütün bu fiziksel yasaları var eden eşsiz güce dikkat çekilerek dile getirilmiştir. Bütün bu bahsedilenler ise aslında bir öğüt, ibret ve irfan sahibi olanlar için Allah'ın kudret ve birliğinin tecellisidir.⁶¹⁵ Ayetin

⁶⁰⁸ el-Enfâl 8/17.

⁶⁰⁹ Bkz. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/674-675.

⁶¹⁰ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, 4/30.

⁶¹¹ Reşid Rıza, *Tefsîrü'l Menâr*, 9/515-516.

⁶¹² İbn Âşûr, *et-tahrîr ve't-tenvîr*, 9/293.

⁶¹³ ez-Zümer 39/21.

⁶¹⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/610.

⁶¹⁵ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/70.

sonunda bütün bu anlatılanlarda akıl sahipleri için ders olduğunun ifade edilmesi bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu bakımdan evrendeki bu düzen ve işleyişin Allah merkezli bir üslupla tasvir edilmesindeki maksat da kanaatimizce bütün bunların Allah'ın birliğinin işareti olarak sunulmasıyla ilgilidir. Bu açıdan Kur'an'da dil ve üslup bakımından böyle bir yöntemin takip edilmesinin, tevhidin gerekliliği ile şirkin anlamsız ve asılsız bir inanç olduğunu vurgulamaya yönelik olduğu söylenebilir. Zira böylelikle Allah dışında tapınılan sahte ilahların, gerçekleşen bütün bu döngüde hiçbir dahlinin olmadığı, bu nedenle de bir ilah olmanın gerektirdiği vasıflardan yoksun bulundukları; çünkü bütün bunların gerçekleşmesinde ancak mutlak egemenlik sahibi olan Allah'ın etken güç olduğu belirtilmektedir. Bu durum, vahyin ilk muhatapları olan Mekke toplumunun şirke bağlı inanç ve uygulamaları eşliğinde düşünüldüğünde kuşkusuz ki daha iyi anlaşılır. Dolayısıyla ilahi vahyin Allah merkezli üslubunun, insanların tevhidini benimseyip şirki terk etmelerinde önemli bir fonksiyonu yerine getirmekte olduğu açıkça ifade edilebilir.

Ayetin devamında ise *“Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı?”*⁶¹⁶ ifadesine yer verilmiştir. Burada da görüleceği üzere gönlün İslâm'a açılmasında fâil güç olarak Allah zikredilmiştir. Allah'ın insanın gönlünü İslâm'a açması ise ona, ilahi buyruklara teslim olan bir ruh yapısı kazandırması şeklinde yorumlanabilir.⁶¹⁷ Böylece bu ilahi buyruklara teslim olan bir insanın, -bir önceki ayette olduğu gibi- kendisine sunulan Allah'ın birliğinin çeşitli delillerine karşı kayıtsız kalmayarak tevhid ve hidayet yolunu tercih etmesi beklenir.⁶¹⁸ Dolayısıyla ayette insanın, kendisine sunulan çeşitli hakikatlerden ders çıkararak İslâm'a girmesiyle⁶¹⁹ ilgili bir mesele bile, “Allah'ın kişinin gönlünü İslâm'a açması” şeklinde ifade edilerek Allah merkezli üslubun Kur'an muhtevastaki dikkat çeken bir başka örneğine yer verilmiş olduğu gözlemlenebilir.

Kur'an-ı Kerim'deki Allah merkezli üsluba dair örnek olarak zikrettiğimiz ayetlerde net bir şekilde görüleceği üzere, insana ait fiil ve eylemlerden, yağmurun yağmasına kadar kâinatta cereyan eden her hadisede etkin güç yüce Allah'tır. Bu anlamda ilahi hitapta zikredilen her mevzunun merkezinde Allah Teâlâ bulunmakta, bahsi geçen her hususun ancak O'nun iradesi ve takdiri doğrultusunda gerçekleşmekte olduğu bildirilmektedir. Böylece takip edilen bu yöntem sayesinde Kur'an'da zikri geçen bütün hakikatler, Allah'ın hatırlatıcıları yapılarak Allah'tan başka her şeyin Allah'a bağlı olduğu vurgulanmaktadır.⁶²⁰ Aynı zamanda Allah'ın dışındaki diğer tüm varlıklar ikincil duruma indirgenerek evrendeki oluş ve akışta “Allah” gerçeğini unutan

⁶¹⁶ ez-Zümer 39/22.

⁶¹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/610.

⁶¹⁸ Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 3/674-675.

⁶¹⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 5/556.

⁶²⁰ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 33.

veya inkâr edenlerin iman bakımından bilinç kazanmalarının yolu açılmıştır.⁶²¹ Dolayısıyla bu ifade yöntemiyle Allah'ın tevhidini inkâr eden muhaliflerde bir tevhid bilincinin gerçekleşmesi hedeflenmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki bu Allah merkezli anlatımdan ise evrensel yasaların inkâr edildiği gibi bir sonucun çıkarılmaması gerekir. Çünkü bu anlatım üslubuyla tabiat yasalarının inkârı değil, bu yasaları var eden güce dikkat çekilmesi söz konusudur. Buna bir misal vermek gerekirse yağmur olayının gerçekleşebilmesi ancak bir takım evrensel yasaların neticesiyle mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de yağmuru yağdıranın Allah olduğunun üzerinde durulması⁶²² ise bu tabiat yasasının inkâr edildiğini değil, bütün bu yasaları koyan güce vurgu yapıldığını gösterir. Netice itibariyle Kur'an-ı Kerim'de sürekli olarak bütün sebepleri var eden yegâne kudret olan Allah Teâlâ'ya dikkat çeken, O'nun kudretine ve azametine vurgu yapan bir anlatım metoduna başvurulduğu söylenebilir. Bu ifade tarzı ise bilhassa ilk muhatapların içinde bulundukları şirk inancından vazgeçerek tevhide yönelmelerine, bu inancı benimseyip içselleştirmelerine önemli katkılar sunmuştur.

3.1.9. Müjdeleme, Övme ve Teşvik

Kur'an muhtevasında, muhatapların gönderilen mesajı kabul etmeleri ve bu kabulleri doğrultusunda bir yaşam sürmeleri bakımından müjdeleme, övme ve teşvik ifadelerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. İnsanlar seçimler yapmak ve kararlar almak noktasında irade sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır.⁶²³ Dolayısıyla Allah, peygamber ve kitap göndererek insana her türlü desteği sağlamakla birlikte onları bir tercihte bulunmaya ve bir karar almaya zorlamamıştır.⁶²⁴ Nitekim Yûnus sûresinde Hz. Peygamber'e hitaben *لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَن فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ* "Eğer rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!"⁶²⁵ buyrulurken iman ve imana bağlı davranışların insanların irade ve tercihlerine bağlı kılındığı belirtilmektedir. İnsanı duygusal olarak harekete geçirmeye ve hayra teşvik etmeye yönelik olarak kullanılan bu üslup biçimine Kur'an'da sık sık yer verilmesindeki en temel etken ise insanın fitrî ve psikolojik yapısı olarak kabul edilebilir.⁶²⁶ Çünkü insanlar için hislere hitap eden ifadeler çoğu zaman akla hitap eden ifadelerden daha etkileyici ve daha kalıcıdır.⁶²⁷ Dolayısıyla tabiatı itibariyle elde edeceği hayra ve nimete hemen kavuşmayı isteyen insan, bir ödül veya mükâfat alacağını bilirse yapacağı işi

⁶²¹ Bayat, *Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar*, 99.

⁶²² Örneğin bkz. el-A'râf 7/57.

⁶²³ el-İsrâ 17/13.

⁶²⁴ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 131.

⁶²⁵ Yûnus 10/99.

⁶²⁶ Esra Hacımuftuoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in İrşad Üslubu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 180.

⁶²⁷ Bkz. Jules Payot, *İrade Terbiyesi*, çev. Gözde Koca (İstanbul: Kapı Yayınları, 2022), 65-81.

daha istekli bir şekilde yapmaya gayret gösterir.⁶²⁸ Bu sebeple ilahi kelimde bu anlatım biçimine başvurulmasının neticesinde insanların fitratları yönünden yatkın oldukları bu eğilimleri dürtülenmiş ve duyguları harekete geçirilmiştir.⁶²⁹ Böylelikle vahyin gönderiliş amacı doğrultusunda başarılı bir üsluba yer verilerek muhatapların benimsemesi ve kabul etmesi istenen Kur'anî mesajların insanlar üzerinde daha etkileyici ve daha kalıcı bir iz bırakması sağlanmıştır.

İnsanı hem dünyada hem de ahirette mutluluğa ulaştırma hedefini güden Kur'an-ı Kerim'de, belli davranışların yapılması karşılığında muhataplarının çeşitli arzularına ve ihtiyaçlarına hitap eden hem maddi hem de manevi birçok ödülden bahsedildiği görülür.⁶³⁰ Vahiy süreci boyunca, kalplere tesir etmek, dinin temel prensiplerini, emir ve yasaklarını zihinlere nakşetmek, aynı zamanda bütün bunların pratik hayatta uygulamaya konulmasını sağlamak amacıyla insanlar, gayret sarf etmesi gereken birtakım alanlar ve amaçlar doğrultusunda yönlendirilmiş, istenilen davranışların yapılması karşılığında kendilerine çeşitli ödüller ve mükâfatlar vaad edilmiştir.⁶³¹ Bu alanlar ve amaçlar doğrultusunda sarf edilen emeklerin ise hiçbir şekilde zayi olmayacağı, çünkü bütün bu vaadlerin her şeyin hükümrânlığı kendisine ait olan Allah Teâlâ tarafından yapıldığı birçok kez vurgulanmıştır.⁶³² Hiç şüphesiz ki iman edenlerin motivasyonunu artırmak, onları imanları neticesinde karşılaştıkları çeşitli sıkıntılar ve problemler karşısında güdülemek, böylece inançları doğrultusunda azim, cesaret ve kararlılık göstermelerini sağlamak gibi amillerin, yapılan bütün bu vaadlerde önemli ölçüde etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

En temel konusu tevhid olan Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın vahdaniyetine inanan ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayanlara yönelik olarak da çeşitli müjdeleme, övme ve teşvik ifadelerine sıklıkla rastlanmaktadır. Başka bir ifadeyle iman eden ve bu imanının gerekleri doğrultusunda sebat gösteren müminler ilahi kelimde birçok kez müjdelenmiş, övülmüş ve bu yolda istikrarlı ve kararlı bir duruş göstererek yürümeleri yönünden teşvik edilmiştir. Ayrıca her ne kadar öncelikli olarak iman edenleri ilgilendiren bir yönü olsa da bu anlatım yönteminin, insan fitratında mevcut olan dini potansiyeli harekete geçirmesi, vicdanlara dokunması ve insanlara iman sevgisini aşılması bakımından inkârcılara yönelik bir boyutunun bulunduğu da unutulmamalıdır.⁶³³

⁶²⁸ Hatice Görmez, *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Sistemi Bağlamında Terğib ve Terhib* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 121.

⁶²⁹ Muhammed Ahmed Halefullah, *Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, çev. İbrahim Aydın (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992), 275.

⁶³⁰ Banu Güner, *İnsan Davranışlarını Yönlendirmede Kur'an'da Ödüllendirme Motivleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 69; Ayrıca bkz. Mehmet Emin Ay, "Kur'an-ı Kerim'de Disiplin, Mükafat ve Ceza Kavramları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 253.

⁶³¹ Mehmet Görmez, "Terğib ve Terhib", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/508.

⁶³² Bkz. en-Nisâ 4/122; Yûnus 10/55; Meryem 19/61.

⁶³³ Hacımüftüoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in İrşad Üslubu*, 182.

Nitekim insanın gönlünü okşayan, hislerine ve duygularına hitap eden bu üslup biçiminin, vaad edilen bütün bu nimetlere nail olma isteğiyle insanda var olan imanî potansiyeli harekete geçirmesi, aynı zamanda iman edenlere yönelik bir sempati ve muhabbet beslenmesinin önünü açması ve netice itibarıyla de insanı iman hakikatini kabul etmeye yönlendirmesi durumu söz konusudur. Bütün bu sebeplerden dolayı hassaten tevhid inancı özelinde, Kur'anî üslubun önemli bir parçası olan müjdeleme, övme ve teşvik ifade eden ayetlerin mühim bir kıymete sahip olduğunu söylemek kaçınılmazdır. İlahi kelimada bu anlatım yönteminin öne çıkan birkaç örneği ise şöyle sıranalabilir:

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَمَلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَتَّىٰ بَعْضُكُم مِّنْ بَعْضٍ فَأَلْزَمَ الْكِبَاشَ وَالْأَنْهَارَ مِّنْ دِيَرِهِمْ وَأَوْدُوا فِي سَبِيلِي وَقَتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ “Rableri onların dualarına şöyle karşılık verir: ‘Şüphesiz ben, erkek olsun kadın olsun -ki birbirinizden meydana gelmişsinizdir- sizden bir şey yapanın emeğini asla boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda eziyete uğratılanların, savaşanların ve öldürülenlerin, işte onların günahlarını elbette sileceğim. Andolsun ki, Allah katından bir mükâfat olarak onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Şüphe yok ki nimetin güzeli Allah katındadır!’”⁶³⁴

وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسْكَنٍ طَيِّبَةٍ فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ “Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah’ın rızası ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtıyarlık da odur.”⁶³⁵

أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِن دُونِ الْأُولَىٰ لَهُمْ فِيهَا زَوْجٌ مِّمَّنْ كَانُوا فِي الدُّنْيَا وَيُفْتَنُونَ فِيهَا بِمِثْقَالِ ذَرَّةٍ مِّنْ نَّارٍ أَوْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ مِّنْ مَّاءٍ “İşte onlara, altlarından ırmaklar akan adn cennetleri vardır. Onlar orada altın bileziklerle bezenecekler; ince ve kalın ipekli yeşil elbiseler giyecekler; orada tahtların üzerine kurulacaklardır. Ne güzel bir karşılık, ne güzel bir konak!”⁶³⁶

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفْنَا فِي الدُّنْيَا مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ “Allah, içinizden iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapan kimselere vaad etti ki, kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde hakimiyet verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir; çünkü onlar bana hiçbir şeyi

⁶³⁴ Âl-i İmrân 3/195.

⁶³⁵ et-Tevbe 9/72.

⁶³⁶ el-Kehf 18/31.

ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler. Bütün bunlardan sonra kim inkâra saparsa yoldan çıkmış kimseler işte bunlardır."⁶³⁷

Kur'an muhtevasında benzer örneklerine sıkça rastlanan ve Kur'an üslubunun önemli bir özelliği olan müjdeleme, övme ve teşvik ifadeleri, ilahi kelamın en önde gelen anlatım yöntemlerinden birisidir. Allah'ın tevhidinde iman eden ve bu inançlarının gerekleri doğrultusunda bir yaşam süren müminler, dünyada ve ahirette kazanacakları maddi ve manevi çeşitli nimetlerle müjdelenmiş hem kendileri hem de mazhar olacakları nimetlerin güzelliği övülmüş, aynı zamanda hayatlarını bu imanları doğrultusunda devam ettirerek bütün bu vaatleri hak etmeye teşvik edilmiştir. Bunlar arasında müttakî kimselere vaad edilen⁶³⁸ cennet tasvirleri ise dikkat çekmektedir. Cennetle ilgili ayetlerde, anlatılan nimetler ve kişisel zevklerle ilgili nitelemeler dikkat çekmektedir ki bunun Hz. Peygamber'in çevresindekiler tarafından da biliniyor olması gerekmektedir.⁶³⁹ Zira nüzul dönemindeki Mekke ve çevresinde yaşam süren insanların hayat şartları dikkate alındığı zaman, cennetle ilgili bu tasvirlerde ilk muhatapları cezbedecek objelerin ön plana çıkarılmakta olduğu görülmektedir.⁶⁴⁰ Bu durum ise ilahi kelamda muhatapların durumunun ve nüzul ortamı şartlarının dikkate alındığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte cennette, vahyin doğrudan ve dolaylı bütün muhataplarının tatmin ve razı olacağı nimetlerin hazırlandığı⁶⁴¹ *وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ* "Orada sizin için canınızın çektiği her şey bulunacak"⁶⁴² ve benzeri ayetler vasıtasıyla da dile getirilmektedir. Netice itibarıyla müjdeleme, övme ve teşvik ifadeleriyle anlatım yönteminin Kur'an-ı Kerim'de, tevhid inancının benimsenip kabul edilmesi, aynı zamanda bu inanca iman edenlerin istikrarının sağlanması bakımından işlevsel ve verimli bir şekilde kullanılmış olduğu söylenebilir.

3.1.10. Uyarı, Sakındırma ve Tehdit

Kur'an-ı Kerim'de aktif bir şekilde başvurulmuş bir başka anlatım yolu ise uyarı, sakındırma ve tehdit ifadeleridir. Nitekim vahiy süreci boyunca, muhtelif durumlar üzerine, kendilerine sunulan çeşitli delillere rağmen hâlâ inkârcılıkta direnen ve Hz. Peygamber ile iman edenlere karşı düşmanca bir tavır göstermekten geri durmayan muhaliflerden içinde bulundukları bu durumdan vazgeçmeleri istenmiş, aksi takdirde başlarına gelecek akıbet haber verilerek gözdağı verme yoluna gidilmiştir. Özellikle kendi inançları noktasında inatçı ve ısrarcı bir tavır gösteren bu insanların, sahip oldukları fikirlerinden vazgeçmeleri için bu anlatım yöntemine başvurulmasıyla

⁶³⁷ en-Nûr 24/55.

⁶³⁸ el-Furkân 25/15.

⁶³⁹ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 79.

⁶⁴⁰ Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*, 211.

⁶⁴¹ Görmez, *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Sistemi Bağlamında Terğib ve Terhib*, 124.

⁶⁴² Fussilet 41/31.

ümitlerinin, cesaretlerinin ve dirençlerinin kırılması amaçlanmıştır.⁶⁴³ Bu doğrultuda çeşitli uyarı, sakındırma ve bilhassa tehdit ifadelerine yer verilmesinin ise muhatapların duygu dünyasına hitap edilmesi noktasında önemli bir işleve sahip olduğu ifade edilebilir. Nitekim insanları bazı şeylere teşvik etmenin ya da bazı şeylerden sakındırmanın en etkili yolu duygulara hitap etmektir.⁶⁴⁴ Bu açıdan Kur'an'da yer verilen tehditler birçok kez kâfirlerde gerçekleşecek bir duygu değişiminin neticesinde onları inkârlarından vazgeçirmek amacıyla kullanılmıştır. Çünkü tehdit ifadeleriyle yapılan korkutma, muhatapları ince düşünmeye ve taklitten uzaklaşarak doğru olanı yapmaya götürür.⁶⁴⁵ Dolayısıyla verilmek istenen mesaj doğrultusunda Kur'an'da bu anlatım yönteminden önemli ölçüde yararlanıldığı söylenebilir.⁶⁴⁶ Diğer yandan Kur'an'da yer verilen tehdit ifadelerinin bir zayıflık veya acizlik değil güç ve otorite göstergesi olduğu, zira yapılan tehditlerin sonunda genellikle O'nun gibi hiç kimsenin azap edemeyeceği,⁶⁴⁷ yakalamasının çok çetin olduğu,⁶⁴⁸ göklerde ve yerde bulunan hiçbir şeyin O'nu aciz bırakamayacağı,⁶⁴⁹ O'nun azabından kurtaracak hiç kimsenin olmadığı⁶⁵⁰ gibi muhtelif ifadeler vasıtasıyla Allah'ın mutlak güç ve hâkimiyetine vurgu yapıldığı görülmektedir.⁶⁵¹ Bu durum ise ilahi kelamın getirdiği ve yerleştirmek istediği ilkeler doğrultusunda ne derece tavizsiz ve kararlı bir tutuma sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Kur'an-ı Kerim incelendiği zaman, en temel konusu olan tevhid inancına muhalif bir tutum sergileyenlere yönelik çeşitli uyarı, sakındırma ve tehdit ifadelerine yer verildiği müşahade edilir. Nitekim ilahi kelimada başta şirk hâkimiyeti içerisinde bir yaşam süren ve bu inançlarında inatçı ve katı bir tutum göstermekten geri durmayan Mekke müşrikleri başta olmak üzere, tevhid inancıyla bağdaştırılması mümkün olmayan birtakım inanışlara sahip olan Ehl-i Kitap ve münafıklarla ilgili olarak da korku ve gözdağı veren muhtelif ifadelerle başvurulması dikkat çekmektedir. Yine aynı zamanda vahiy süreci boyunca muhatapların, insanları doğru yoldan saptıran, kötü işlere ve davranışlara yönlendiren şeytana uymamaları noktasında da sık sık ikaz edilmekte olduğu görülür.⁶⁵² Bu bakımdan tevhide muhalif bir tavır içerisinde olanlar, bu inanç ve tutumlarının yanlışlığı sebebiyle uyarılmış ve bu hâl üzere devam ettikleri takdirde gerek dünyada gerekse de ahirette başlarına gelecek son haber verilerek içinde

⁶⁴³ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 172.

⁶⁴⁴ Görmez, *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Sistemi Bağlamında Terğib ve Terhib*, 96-97.

⁶⁴⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 14/236.

⁶⁴⁶ Bkz. en-Nisâ 4/56; el-Mü'minûn 23/104; es-Secde 32/20-22; Fâtır 35/36-37; ed-Duhân 44/42; el-Kamer 54/48; el-Vâkıa 56/41-56.

⁶⁴⁷ el-Fecr 89/25.

⁶⁴⁸ el-Burûc 85/12.

⁶⁴⁹ Hûd 11/20.

⁶⁵⁰ Yûnus 10/27.

⁶⁵¹ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 172-173.

⁶⁵² Bkz. el-Bakara 2/168,208; en-Nahl 16/98-100; Yâsîn 36/60.

bulundukları durumdan vazgeçmeleri istenmiştir.⁶⁵³ Bu uyarıların ve sakındırmaya yönelik söylemlerin bilhassa tehdit ifadeleri vasıtasıyla desteklenmesinin ise anlatımı güçlendiren ve hislere hitap etmesinden dolayı inkârcıların ciddi ölçüde etkilenmelerinin yolunu açan önemli bir hususiyete sahip olduğu söylenebilir. Meselenin daha iyi anlaşılması için Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancına muhalif bir tavır içerisine giren inkârcılara yönelik uyarı, sakındırma ve tehdit ifadelerinden bazıları şöyle zikredilebilir:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلَّةٌ إِلَّا الْأَرْضُ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَذَىٰ بِهَا ۖ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ
“Evet, inkar edip de kafir olarak ölenler var ya, onların hiç birinden - kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek olsa dahi- asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem veren bir azap vardır; hiç yardımcıları da yoktur.”⁶⁵⁴

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ ۚ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ۚ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ ۚ انْتَهُوا خَيْرًا ۚ لَكُمْ إِلَهُ وَحْدٌ سُبْحَنَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ ۚ لَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۚ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا
“Ey Ehl-i Kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur. Şu hâlde Allah'a ve peygamberlerine iman edin. ‘(Tanrı) üçtür’ demeyin, bundan vazgeçin; hakkınızda hayırlı olan budur. Allah ancak bir tek ilahtır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Güvenmek ve dayanmak için Allah yeter.”⁶⁵⁵

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَحْدٌ ۚ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ
“Gerçekten, Tek Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığını gördükleri halde ‘Bakın Allah üçlünün üçüncüsüdür’ diyenler, hakikati inkâr etmiş olurlar. Ve onlar bu iddialarından vazgeçmedikçe, hakikati inkâr eden bu gibilerin başına şiddetli bir azap gelecektir.”⁶⁵⁶

وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا ۚ هِيَ حَسْبُهُمْ وَلَعْنَهُمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِيمٌ
“Allah, erkeğiyle kadınıyla münafıklara ve açıktan inkârcılık yapanlara, içinde ebedî olarak kalacakları cehennem ateşini vaad etmiştir. Onlara bu yeter de artar! Allah onları lânetlemiştir ve onlar için devamlı bir azap vardır.”⁶⁵⁷

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ
“Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra saparsa –kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere– kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için büyük bir azap vardır.”⁶⁵⁸

⁶⁵³ Bkz. Öznur Topluoğlu, *Kurân'da Tehdit İçeren Âyetler -A'râf Sûresi Örneği-* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31- 163.

⁶⁵⁴ Âl-i İmrân 3/91.

⁶⁵⁵ en-Nisâ 4/171.

⁶⁵⁶ el-Mâide 5/73.

⁶⁵⁷ et-Tevbe 9/68.

⁶⁵⁸ en-Nahl 16/106.

Kur'an-ı Kerim'de çeşitli uyarı, sakındırma ve tehdit ifadeleri vasıtasıyla tevhide muhalif bir tavır sergileyen kimseler birçok kez içinde bulundukları bu yanlıştan vazgeçmeye davet edilmekte, bu tutumlarından vazgeçmedikleri takdirde başlarına gelecek acı akıbet kendilerine haber verilmektedir. Zikri geçen ayetler incelendiğinde açıkça görüleceği üzere, tevhid inancını inkâr eden ve iman edenlere karşı olumsuz tutum ve davranışlar sergileyen Ehl-i Kitap, müşrikler ve münafıkların sert bir dille uyarıldıkları görülür. Örneğin Nisâ sûresinin 171. ayetinde Ehl-i Kitap'a yönelik "*Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin.*" cümlesiyle Allah'ın Kur'an'da açıkladığı makbul ve doğru inançlara aykırı birtakım inanışlara sahip olan Yahudiler ve Hristiyanlar muhatap alınmakta ve sahip oldukları bu inanışlar dolayısıyla ikaz edilmektedir.⁶⁵⁹ Bütün bu uyarı ve ikazların tehdit ifadeleriyle desteklenmesinin ise tevhid inancını inkâr eden kimselerin duygusal anlamda daha çok etkilenmelerine ve içinde bulundukları durumu sorgulamalarına katkı sağlayan önemli bir hususiyete sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tevhid inancının anlatımı doğrultusunda, bu inancı inkâr edenlere yönelik çeşitli uyarı, sakındırma ve tehdit ifadelerine yer verilmesi, Kur'an-ı Kerim'in ehemmiyet arz eden bir ifade özelliği olarak kabul edilebilir.

3.1.11. Tekrarlar

Kur'an-ı Kerim'de dikkat çeken ve etkin olarak kullanılan bir başka anlatım üslubu da tekrarlardır. Her ne kadar Kur'an'da tekrarın bulunup bulunmadığı meselesi İslam âlimleri arasında bir tartışma konusu olsa da ilahi vahyin nüzul ortamının ve nüzul keyfiyetinin dikkate alınması, bu konuyla ilgili olarak zihinlerdeki tereddütlerin giderilmesine büyük ölçüde katkı sağlayacaktır. Nitekim Kur'an'da tekrarın bulunmadığı görüşünü savunanlar bu görüşlerini, herhangi bir metinde veya konuşmada tekrara düşmenin acziyet içermesi ve dolayısıyla Allah'ın kelamının böyle bir acziyetten müstağni olması argümanına dayandırmışlardır.⁶⁶⁰ Oysa çalışmamızın giriş kısmındaki "Kur'an-ı Kerim'in Dil ve Üslubunun Temel Karakteristik Özellikleri" başlığı altında da detaylı bir şekilde değinildiği üzere ilahi vahiy, herhangi bir yazılı metin formatında değil, yaklaşık yirmi üç yıllık bir süreç boyunca hitabi/şifahi tarzda bir nüzul keyfiyeti izlemiş ve ilk muhataplar olan Mekke ve çevresinin dilini etkin bir şekilde kullanmıştır.⁶⁶¹ Klasik tefsirlerdeki rivayet malzemesi tarandığında, vahyin nüzulüne tanıklık eden müşriklerin, Kur'an'da birtakım tekrarlar bulunduğu veya tekrarın sözel metinde bir ifade kusuru olduğu düşüncesinden hareketle Hz. Peygamber'i eleştirdiklerine dair zikredilen hiçbir kaydın bulunmadığı görülür.⁶⁶² Çünkü tekrar, şifahi geleneğin hüküm sürdüğü bir kültür havzasında yetişen Cahiliye Araplarının gerek günlük hayatlarında gerekse de nesir ve şiirlerinde kullandıkları bir

⁶⁵⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/188.

⁶⁶⁰ Görmez, *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Sistemi Bağlamında Terğib ve Terhib*, 38.

⁶⁶¹ Bkz. Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, 74-79.

⁶⁶² Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 25.

üslup biçimidir.⁶⁶³ Aynı zamanda meşhur Arap dilcisi Ferra, Meâni'l-Kur'ân adlı eserinde, Arapların konuşma esnasında muhatabı korkutmak, uyarmak veya yanılmasını önlemek gibi muhtelif amaçlarla tekrara başvurdıklarını ifade etmiştir.⁶⁶⁴ Bu yönüyle dönemin insanların hiç de yabancı olmadıkları tekrarın vahiy sürecinde de etkin bir şekilde kullanılması, esasında ilk muhataplar için farklılık arz eden veya taaccüp edilecek bir durum değildir. Dolayısıyla nüzul ortamını dikkate alan ve hitabî tarzda bir nüzul keyfiyeti izleyen Kur'an-ı Kerim'de tekrarlara yer verilmesi yadırganmaması gereken bir husustur.

Diğer yandan dönemin Araplarının bu durumunu görmezden gelen ve Arap dilini kendi dillerine göre mukâyese ve muhâkeme eden bazı Avrupalı müsteşrikler tarafından, Kur'an'daki tekerrürler lüzumsuz olarak görülmekte ve bunun usandırıcı ve bıktırıcı olduğu söylenmektedir.⁶⁶⁵ İlk muhataplar nezdinde tuhaf karşılanmayan ve bir noksanlık olarak telakki edilmeyen bu durumun, günümüz insanları tarafından bir eksiklik olarak görülmesi de esasında vahyin nüzul ortamının ve nüzul keyfiyetinin dikkate alınmadığının bir göstergesidir. Çünkü bu durumda Kur'an-ı Kerim'in adeta masa başında kaleme alınmış veya modern insanın okuma alışkanlıklarını göz önünde bulunduran bir irade tarafından telif edilmiş bir eser olarak algılanması söz konusudur ki bunun ilahi kitabın dil ve üslup özellikleri göz önünde bulundurulduğunda yanlış bir bakış açısı olduğu görülür.⁶⁶⁶ Netice itibariyle tekrarın, hitabî tarzda bir nüzul keyfiyeti izleyen ve nazil olduğu toplumun dilini ve edebî özelliklerini önemli ölçüde kullanan Kur'an-ı Kerim'in üslubunun bir parçası olduğu ifade edilebilir.⁶⁶⁷

Kur'an-ı Kerim'in önemli bir üslup özelliği olan tekrarlarla ilgili olarak Zerkeşî (ö. 794/1392), bu anlatım yönteminin manayı pekiştirme, sözün zihinlere iyice yerleşmesini sağlama, vurgulama, sözün uzamasından dolayı esas konunun unutulma ihtimalini ortadan kaldırma, tekrar edilen şeyin değerini yüceltme, korkutma, tehdit, hayrette bırakma, teşvik etme ve muhatapta kalıcı bir etki meydana getirme gibi birçok faydasının bulunduğu dikkat çekmektedir.⁶⁶⁸ Yine Beyânu i'câzi'l-Kur'ân isimli eserinde, Kur'an'ın lafız ve manasının i'câzını ele alan meşhur dilci Hattâbî (ö. 388/998) tarafından Kur'an'da tekrarların kullanımıyla ilgili olarak benzer faydalara değinildikten sonra bu üslup biçiminin sözü zevkli hale getirmek gibi bir işleve de sahip olduğu belirtilir.⁶⁶⁹ Hakikaten bazı durumlarda tekdüze bir üsluptan kaçınma ve mesajın etki boyutunu artırma adına tekrarlara yer verilmesinin, sözün güzelleştirilmesine ve

⁶⁶³ Bkz. Ebû Ali el-Hasen İbn-i Reşik el-Kayrevânî el-Ezdî, *el-Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (b.y.: Dârü'l-cil, 1981/1401), 2/73-78.

⁶⁶⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Daru'l-Mısriyye, ts.), 3/287-288.

⁶⁶⁵ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 201.

⁶⁶⁶ Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 30-32.

⁶⁶⁷ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 229-231.

⁶⁶⁸ ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 3/9-32.

⁶⁶⁹ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlûl Selam (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1976), 51-56.

anlatıma renk katılmasına mühim katkılar sağladığını söylemek mümkündür. Bu yönüyle Bâkillânî'nin Kur'an'daki tekrarları, onun bedii özellikleri arasında görmesinin sebebi daha iyi anlaşılabilir.⁶⁷⁰ Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de ilahi irade tarafından gerekli görülen yerlerde tekrarlara başvurulmasıyla anlatımın dinamik ve müteharrik bir yapı almasına, böylece beğenilen ve gönülleri okşayan bir üslup geliştirilmesine kayda değer bir katkı sağlandığı söylenebilir.

İlahi kelimada tekrarlara dayalı anlatım üslubunun; bazen bir sûre içerisindeki ayetin, sûrenin muhtelif yerlerinde lafzen/birebir tekrarlanması, bazen farklı farklı sûrelerde yine lafzen tekrarlanması bazen de başta tevhid inancında olmak üzere ahiret, risalet, cennet ve cehennem gibi çeşitli konuların ele alınmasında olduğu üzere Kur'an'ın çeşitli yerlerinde farklı üslup ve yapılarda manen yinelenmesi şeklinde beyan edildiği görülebilir.⁶⁷¹ Tevhidin anlatımına dayalı tekrarlar her ne kadar daha çok tekrarların mana boyutuyla ilgili olsa da ilahi kelimadaki lafzî tekrarların da tevhide işaret eden yönünden söz etmek mümkündür. Söz gelimi Mekke müşriklerinin İslam'a karşı gösterdikleri husumet ve düşmanca hareketler düşünüldüğünde, putperestlerin şirk hususundaki inatçı ve ısrarcı tutumlarına bir cevap mahiyetinde bazı hakikatleri vurgulama, uyarıların ve tehditlerin ehemmiyetini yükseltme, ifade ve hükümlerin kuvvetini artırma gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda⁶⁷² aynı sûre içerisinde aynı ayetin defaatle yinelenildiğini müşahade edilebilir. Örneğin Kamer sûresinde 4 defa tekrarlanan فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذْرٍ *“Azabım ve uyarılarım nasılmış bir bakın!”*⁶⁷³ ayeti bu durumun ilahi kelimadaki en dikkat çeken örneklerinden birisidir. Yine Mürselât sûresinde 10 defa yer verilen وَلَيْلَ يَوْمِئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ *“Hakkı yalanlayanların o gün vay haline!”*⁶⁷⁴ ayeti de gerek Allah'ın kullarına olan nimetlerinin gerek müşriklerin içinde bulundukları durumun yanlışlığının gerekse de inkârcıların ahirette başlarına gelecek kötü sonun zikredilmesinin hemen akabinde tekrarlanarak bir uyarı ve tehdit⁶⁷⁵ mahiyetinde muhataplara iletilmiştir. Birbiri ardına tekrarlanan bütün bu uyarı ve sakındırma ifadelerinin, tevhid dini olan İslam'dan yüz çeviren kimseler üzerinde büyük bir etki bırakmış olduğu, tevhide aykırı olan muhtelif davranışlarını gözden geçirip şirke dayalı inançlarını sorgulamalarına mühim katkılar sağladığı söylenebilir.

Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de aynı sûre içerisindeki lafzî tekrarların en nadide ve en dikkat çekici örneklerine Rahman sûresinde rastlanabilir. Zira Allah'ın kullarına verdiği çeşitli nimetlerden örnek tablolar sunulduktan hemen sonra

⁶⁷⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkillânî, *Î'câzü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1997), 106-107.

⁶⁷¹ Bkz. Ayşegül Şen, *Kur'an-ı Kerim'de Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 102-107.

⁶⁷² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 201.

⁶⁷³ el-Kamer 54/16, 18, 21, 30.

⁶⁷⁴ el-Mürselât 77/ 15, 19, 24, 28, 34, 37, 40, 45, 47, 49.

⁶⁷⁵ el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 784.

muhataplara *فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ* “Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?” şeklinde bir soru yöneltmiş ve bu durum sûre içinde 31 defa tekrarlanmıştır. Bir sûre içinde aynı ayetin yinelenmesine dayalı başvurulmuş tekrarlar ise aynı şeyin hiçbir amaç içermeyen, maksatsız olarak yinelenmesi şeklinde değil, her biri kendisinden önceki cümleye bağlı olarak farklı bir anlam ihtiva eden iletiler olarak telakki edilmelidir.⁶⁷⁶ Yani örnek olarak zikrettiğimiz bütün bu ayetleri, bir hakikatin kuru kuruya tekrarlanması olarak değil, kendisinden önceki cümleyle müthiş bir ilişki ağına sahip ve belirli bir amaca matuf olarak söylenmiş kıymetli mesajlar şeklinde görmek elzemdır ki benzer bir durum bu sûrede de bulunmaktadır. Bu anlamda Rahman sûresinde Kur'an-ı Kerim'de benzerine pek az rastlanılabilecek bir üslup kullanılarak yüce Allah'ın kullarına sunduğu çeşitli nimetlerin hatırlatılmakta olduğu müşahade edilebilir. Öyle ki tekrarlar vasıtasıyla bu hatırlatmalar yapılırken aynı zamanda istifhâma da başvurulmuş olması, anlatımın güzelleşmesi ve mesajın daha etkili kılınması, bu şekilde ise muhataplarda kalıcı bir etki uyandırması noktasında mühim bir işlevi yerine getirmiştir. Böylece bu mesajla hitap edilen kimselerin hamdın yalnızca Allah'a mahsus olduğunu anlamalarının, kulluğu ve kulluğa dair eylemlerini sadece Allah'a hasretmelerinin önünü açan bir üsluba yer verilmiştir.⁶⁷⁷ Dolayısıyla Allah'ın kullarına olan çeşitli nimetlerinin, tekrarlarla anlatım üslubu vasıtasıyla etkili ve estetik bir şekilde sunulmasının, muhatapların tevhid inancına yönlendirilmesi bakımından önemli bir işlevi yerine getirmekte olduğu ifade edilebilir. Zira Allah'ın kullarına olan çeşitli nimetlerinin hatırlatılmasıyla hem iman edenlerin istikrar ve tekâmülü sağlanmış⁶⁷⁸ hem de muhalif bir tavır gösteren müşriklerin dirençlerinin kırılması noktasında⁶⁷⁹ önemli bir başarı elde edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de farklı sûrelerde tekrarlanan ve doğrudan tevhidi ifade eden ayetler de bulunmaktadır. Örneğin *إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ* “Sizin tanrınız bir tek tanrıdır.” ifadesi Kur'an'ın muhtelif yerlerinde lafzî bakımdan birebir aynı şekilde geçmektedir.⁶⁸⁰ Yine benzer şekilde ilahi kelimedeki birçok farklı sûrede aynı lafızlarla *اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* “Allah; O'ndan başka tanrı yoktur.” cümlesinine de rastlamak mümkündür.⁶⁸¹ Dolayısıyla Kur'an vahyinde tevhidin doğrudan anlatımında yer yer lafzî tekrarlara başvurulduğu ifade edilebilir. Ancak tevhidin anlatımında kullanılan lafzî tekrarlar, manevî tekrarlara göre daha sınırlı bir hususiyet arz etmektedir. Zira ilahi kelimde, muhtelif zamanlar ve durumlar üzere yer bulan çeşitli üslup ve yapılarıdaki manevi tekrarların, bilhassa tevhid inancının anlatımında lafzî tekrarlara göre daha sık kullanıldığını söylemek

⁶⁷⁶ Bkz. Şen, *Kur'an-ı Kerim'de Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi* 102-103.

⁶⁷⁷ Bkz. el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 709.

⁶⁷⁸ Koçak, “Kur'an'da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri”, 189.

⁶⁷⁹ Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*, 81-86.

⁶⁸⁰ Örneğin bkz. el-Bakara 2/163; en-Nahl 16/22; el-Enbiyâ 22/108.

⁶⁸¹ Bkz. el-Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2; el-En'âm 6/102.

mümkündür. Nitekim Kur'an-ı Kerim dikkatli bir şekilde incelenirse, nüzul süreci boyunca birbirinden farklı ifade yöntemleri vasıtasıyla tevhid hakikatının dile getirildiği, çeşitli anlatım teknikleri aracılığıyla muhataplara daima Allah'ın kendisinden başka ilah olmayan yegâne rab olduğu gerçeğinin ifade edildiği rahatlıkla gözlemlenebilir. Bu nedenle ki tevhid inancının, Kur'an'ın odak konusu ve en temel ilkesi olduğu çokça kez dile getirilmiştir.⁶⁸² Kur'an vahyinde tevhidin anlatımı doğrultusunda kullanılan yöntem ve teknikler ise çalışmamızın bu kısmında da ele alındığı üzere akletme, düşünme ve ibret almaya davet, kıyaslamalar, istifhâm, temsili anlatım, edebî tasvir, kıssalar, müjdeleme, övme ve teşvik ile uyarı, sakındırma ve tehdit bildiren ifadeler gibi çeşitli metotlardan oluşmaktadır. Kur'an muhtevasında çok yoğun bir şekilde görülen bütün bu anlatım teknikleri, her ne kadar birbirinden farklı karakterlere sahip olsa da herbirisi tevhidin insanlara iletiminde sıkça kullanılmıştır. Böylelikle vahyin başlangıcından sonuna kadar tevhid hakikati, bütün bu muhtelif üslup çeşitleri vasıtasıyla daima tekrar edilegelen bir husus olmuştur. Bunun ise konunun başında ifade ettiğimiz birçok faydayı beraberinde getireceği açıktır. Dolayısıyla Kur'an üslubunun bir gereği olan tekrarlar, zamanın ve şartların gerektirdiği bir ifade biçimi, mesajın yerleşmesini kolaylaştırıcı bir unsur ve gücün emaresi olarak kabul edilmelidir⁶⁸³ ve Kur'an'da tevhid inancının dile getirilmesinde önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

3.1.12. Tehaddî / Meydan Okuma

Vahiy süreci boyunca, tevhid inancının insanî ve toplumsal anlamda inşası için Kur'an-ı Kerim'de canlı ve dinamik bir üsluba yer verilmiştir. Gerek dış dünyayla ilgili âfâkî deliller gerekse de insanın kendi iç dünyasına hitap eden enfûsî deliller vasıtasıyla⁶⁸⁴ muhatapların düşünmeleri, akletmeleri, ibret almaları ve tevhid inancını kabul edip bu inancın gerekleri doğrultusunda bir yaşam sürmeleri ilahi vahyin en temel amacı olarak kabul edilebilir. Ancak kendilerine sunulan bunca delile rağmen tevhid inancına muhalefet eden, dahası en temel öğretisi ve rüknü tevhid olan İslam'a ve Kur'an'a⁶⁸⁵ karşı düşmanca bir tutum göstermekten geri durmayıp çeşitli itiraz ve ithamlarda bulunan inkârcıların⁶⁸⁶ etkisizleştirilmesi de esasında önemli bir meseledir. Bu bakımdan müşriklerin inkâr noktasındaki inatlarını ve dirençlerini kırmak, aynı zamanda çeşitli iddia ve ithamlarını çürütmek, başka bir ifadeyle anladıkları dilden konuşmak adına⁶⁸⁷ Kur'an-ı Kerim'de yer yer tehaddî⁶⁸⁸ olarak da ifade edilen meydan okuma üslubuna başvurulmuştur. Diğer yandan meydan okumalarda tedrici bir yöntem

⁶⁸² Bkz. Yılmaz - Demirkol, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid", 661-689.

⁶⁸³ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 234.

⁶⁸⁴ Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti*, 70-93.

⁶⁸⁵ Kubat, *Kur'an'da Tevhid*, 14.

⁶⁸⁶ Örneğin bkz. el-Furkân 25/4-6; et-Tûr 52/ 29; el-Hâkka 69/ 42-43.

⁶⁸⁷ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 169.

⁶⁸⁸ Bkz. el-Fîrûzâbâdî, *Kamûsü'l Muhîd*, "hdd", 1273.

takip edilerek hem mesaj edebî açıdan daha güçlü ve daha tesirli bir hale getirilmiş hem de muhatapların düşüncelerinin, akletmelerinin ve hakikati anlamalarının yolu açılmıştır.⁶⁸⁹ Zira fikrî bir mücadele içerisinde kalıcı bir davranış değişikliğinin gerçekleşebilmesi ancak bir süreç içerisinde mümkün olabilir. Dolayısıyla meydan okuma üslubuna tedrici bir metotla yer verilmesinin ve bu ifade biçiminin zor olandan kolay olana doğru bir talep içermesinin,⁶⁹⁰ muhatapların öğüt alıp doğruya yönelmeleri ve kendilerinden beklenen tavır değişikliğini gerçekleştirmeleri noktasında önemli bir role sahip olduğu ifade edilebilir.

Tehaddi/mezdan okuma üslubu vasıtasıyla Allah kelamının⁶⁹¹ ve bu kelim aracılığıyla insanlara gelen başta tevhid olmak üzere bütün öğretilerin itibarsızlaştırılmasına yönelik hamleler engellenmiştir. Bu yönüyle vahiy süreci boyunca müşriklerin, en temel konusu tevhid olan Kur'an'ın kaynağına yönelik çeşitli ithamları karşısında başvurulmuş meydan okumaların hem Kur'an'ın hem de onun en önde gelen konusu olması hasebiyle tevhid inancının itibarının korunmasına büyük bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Zira bazı tehaddi ayetlerinde, onların bu meydan okumalara cevap veremedikleri takdirde, bunun Allah'ın tek olduğunun bir göstergesi olarak sunulması, yani meydan okumalarla tevhid arasında bir bağ kurulması bu durumu destekler niteliktedir. Örneğin *فَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى فَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى وَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى* “Yoksa ‘Kur'an'ı kendisi uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer doğru söylüyorsanız Allah’tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin!’” *فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمُنَادُونَ وَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى وَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى وَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى* “Eğer size cevap veremezlerse, bilin ki Kur'an ancak Allah'ın ilminin eseri olarak indirilmiştir ve O'dan başka tanrı yoktur; hâlâ teslim olmayacak mısınız?”⁶⁹² ayetlerinde bu durum müşahade edilebilir. Çünkü onların edip, şair vb. gibi inkârcı kimselerden ve tapmakta oldukları sözde ilahlarından medet umup yardıma çağırabilecekleri herkese rağmen bunu başaramamaları, gerçeğin farkına varmalarını ve Kur'an'ın kendisinden başka ilah olmayan Allah tarafından indirildiği hakikatini kabul ederek İslam'a girmelerini gerektirir.⁶⁹³ Öyle ki bu meydan okuma karşısında, kendilerine mecbur kaldıkları halde onlara cevap verememiş olmaları, tapmakta oldukları bu varlıkların acziyetini de ortaya çıkarmaktadır.⁶⁹⁴ Dolayısıyla ayette bu durum hem Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğinin hem de onun içerdiği tevhid mesajının hak olduğunun bir göstergesi olarak sunulmuştur.⁶⁹⁵ Netice itibarıyla ilahi

⁶⁸⁹ Hüseyin Aydın, “Meydan Okumaları Bakımından Kur'an Mucizesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2010), 53.

⁶⁹⁰ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 170.

⁶⁹¹ el-Bakara 2/75.

⁶⁹² Hûd 11/13-14.

⁶⁹³ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/553.

⁶⁹⁴ Ebu's-Suûd, *İrşâdû'l-Akli's-Selim ilâ Mezaya'l-Kitabi'l-Kerim*, 4/192.

⁶⁹⁵ el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 3/130.

kelamda, meydan okumalar ile tevhid mesajı arasında önemli bir münasebet kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'an vahyindeki meydan okuma ayetlerinde müşriklerden, Allah'ın dışında tapmakta oldukları varlıkların eğer "gerçek" bir ilah iseler kendilerine yardım etmeleri gerektiği kayda değer bir argüman olarak sunulmuştur. Nitekim müşriklerin ulûhiyet bakımından Allah'a eş ve ortak koştukları putların, eğer gerçekten bir ilahlık vasfına sahipseler, bu meydan okumalar karşısında kendilerine bir fayda sağlaması gerekir. Eğer buna muktedir değillerse onların gerçek bir ilah olmaları beklenemez. Bu nedenle ki ilahi kelamda tehdidiye başvurulmakla birlikte müşriklerin meydan okunan hususu gerçekleştirebilmeleri için Allah'ın dışında kulluk ettikleri ilahlarından yardım talep etmeleri de istenmiştir. *وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* "Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!"⁶⁹⁶ ayeti bunun dikkat çeken bir örneği olarak zikredilebilir. Burada o varlıklardan yardım talep etmelerinin istenmesi ise esasında onların aciziyetini vurgulamaya yöneliktir. Zira birçok ayette de bu duruma işaret eden ifadeler bulunmaktadır. *إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَلُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* "Gerçek şu ki Allah'ın dışında yalvarıp yakardıklarınız da tıpkı sizin gibi birer kuldur. Eğer iddianızda doğruysanız haydi onlara dua edin de karşılık versinler!" *لَهُمْ أَزْجُلُ يَمْشُونَ بِهَا آم لَّهُمْ أَرْجُلُ يَمْشُونَ بِهَا آم لَّهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا آم لَّهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنْظَرُونَ* "Yürüyebildikleri ayakları mı var onların; tutacak elleri, görebilecek gözleri, işitebilecek kulakları mı var onların! De ki: 'Haydi ortak olarak gördüğünüz o varlıkları çağırın, sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!'"⁶⁹⁷ ayetlerinde bu durum dile getirilmektedir. Zira bu ayetler vasıtasıyla müşriklerin bir insan olmaları hasebiyle putlara göre çok daha yetkin ve kemal sahibi bir varlık oldukları, buna rağmen kendilerinden daha aciz konumda olan bu varlıklara taparak gaflet içerisine düştükleri belirtilmiştir.⁶⁹⁸ Aynı zamanda *فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ* "Haydi onlara dua edin de karşılık versinler!" ve *قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنْظَرُونَ* "Haydi ortak olarak gördüğünüz o varlıkları çağırın, sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!" ifadeleriyle yine inkârcı muhataplara meydan okunmakta olduğu ifade edilebilir. Bütün bu bilgiler ışığında, bahsi geçen ayetlerdeki meydan okumalar vasıtasıyla müşriklerin Allah'ın dışında taptıkları varlıkların aciziyeti vurgulanarak tevhid inancının ehemmiyetinin pekiştirildiği ifade edilmesi elzem bir husustur.

Kur'an-ı Kerim'de, kendilerine sunulan çeşitli hakikatlere ve delillere rağmen inkârcılıkta direnmeyi tercih eden ve tevhid inancına gölge düşürecek ithamlarda bulunan muhataplara birçok kez meydan okunarak hem ortaya atılan iddialar

⁶⁹⁶ el-Bakara 2/23.

⁶⁹⁷ el-A'râf 7/194-195.

⁶⁹⁸ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/452-453.

çürütülmüş hem de bu söylemlerin inananlar üzerindeki olumsuz etkisi ortadan kaldırılmıştır. Meydan okumalarda ise özellikle müşriklerin tapmakta oldukları putlara yapılan atıflar dikkat çekmektedir. Nitekim ilah olarak görüp tapmakta oldukları putların da tıpkı kendileri gibi yaratılmış birer varlık oldukları, dolayısıyla bu meydan okumalar karşısında kendilerine herhangi bir fayda sağlamaya muktedir olamayacakları muhataplara veciz bir şekilde ifade edilmiştir.⁶⁹⁹ Bununla birlikte muhtelif ifadeler vasıtasıyla bu iddiaların sahiplerine meydan okunarak başta tevhid inancı olmak üzere vahyin temel öğretilerini ve bütün bu öğretilerin tebliğcisi konumunda olan Hz. Peygamber'i itibarsızlaştırmaya yönelik ithamlar boşa çıkarılmıştır. Aynı zamanda bu olumsuz hamlelere karşıt bir hamle geliştirilerek saldırı durumundaki müşriklerin savunma konumuna geçmesi sağlanmıştır.⁷⁰⁰ Böylece Kur'an-ı Kerim'de meydan okuma üslubunun etkin kullanımıyla tevhid melekesinin inşası sürecinde önemli bir başarı elde edilmiş olduğu söylenebilir.

3.1.13. Dua / Yakarış İle İşaret Etme

Dua sözlükte, çeşitli türevleriyle birlikte nida etmek, seslenmek, çağırmak, davet etmek, ibâdet etmek, Allah'a yakarmak, O'nun lütfunu dilemek, bir durumu arz etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁰¹ Terim olarak ise dua, kulun Allah'ın yüceliği karşısında acziyetini itiraf etmesini, sevgi, saygı ve ta'zim hissiyatıyla yardım ve ihsan dilemesini ifade eder.⁷⁰² Kur'an-ı Kerim muhtevasında duaların yaygın ve kıymetli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim ilahi kelimadaki 200 kadar ayet doğrudan doğruya dua konusunda olmakla birlikte; tövbe, istiğfar gibi kulun Allah'a yönelişini ve O'ndan dileklerini ifade eden çok sayıda ayet de genel anlamda dua ile ilgilidir.⁷⁰³ Dua, insanın bireysel ve toplumsal hayatında önemli bir yere sahiptir. Zira dua, tarih boyunca insan yaratılışının derinliklerinden gelen ve günümüzde de insan hayatındaki ehemmiyetini hissettiren mühim bir olgudur.⁷⁰⁴ Bir başka ifadeyle her dilde, her toplumda, her kültür ve medeniyette dua yapıldığı görülür ki bu, duanın evrensel bir hakikat olduğunun göstergesidir.⁷⁰⁵ Bu bakımdan insanın fitrî özelliklerini dikkate alan ve buna göre bir dil ve üsluba yer veren Kur'an-ı Kerim'de dualara sıkça değinilmekte ve gerek doğrudan gerek peygamberlerin dilinden gerek meleklerin dilinden gerek salih kimselerin dilinden gerekse de cennet ve cehennem ehlinin dilinden çeşitli dua örnekleri sunulurak insana

⁶⁹⁹ el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/596.

⁷⁰⁰ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 170-171.

⁷⁰¹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "daâ", 14/257-261; Ayrıca bkz. Selahattin Parladr, "Dua", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/530-531.

⁷⁰² el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġaribi'l-Kur'ân*, "daâ", 315-316.

⁷⁰³ Mustafa Çağrı, "Dua", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/536.

⁷⁰⁴ Ali Şeriatî, *Dua*, çev. Mustafa Saruhan (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2006), 162.

⁷⁰⁵ Sıtkı Güllü, "Kur'an-ı Kerim'de Duâ Kavramı", *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (Kış 2004), 116.

tabiatı itibariyle meyilli olduğu bu özelliği üzerinden bir mesaj verilmektedir.⁷⁰⁶ Aynı zamanda Allah Teâlâ'nın bilhassa قُلْ “De ki” hitabıyla Hz. Peygamber üzerinden bütün müminlere ve esasında bütün insanlığa öğrettiği duaların da bu noktada önemli bir yeri olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla istenilen anlamda bir tavır değişikliğinin gerçekleşmesi noktasında Kur'an-ı Kerim'de yer yer dualara başvurulduğunu ve bu anlatım yönteminden etkin bir şekilde yararlanıldığını söylemek mümkündür.

Kimi zaman bir hakikatin direkt hitap unsurlarının yanında dolaylı olarak ifade edilmesiyle hem anlatım çeşitlendirilip tekdüzelikten kurtarılır hem de insanların hisleri ve duyguları harekete geçirilir.⁷⁰⁷ Kur'an-ı Kerim'in en temel konusu olan tevhid inancının anlatımında da bu anlamda dualardan etkin ve verimli bir şekilde yararlanılmıştır. Nitekim vahiy süreci boyunca tevhid inancıyla ilgili meselelerde zaman zaman muhtelif şahsiyetlerin dilinden örnek dualara başvurulmak sûretiyle hem anlatıma renk katılmış hem de tevhidin muhatapların zihinlerine ve gönüllerine iyice yerleşmesinin yolu açılmıştır. Bu durumun bilhassa muhaliflerin sevdikleri ve değer verdikleri kimselerin diliyle olmasının, örneğin Mekke halkı için düşünüldüğünde verilmek istenen mesajın Hz. İbrahim'in diliyle iletilmesinin, inkârcıları içinde bulundukları durum hakkında sorgulamaya yönelten ve ifade edilen tevhid mesajını daha da güçlendiren bir yönü de bulunmaktadır.⁷⁰⁸ Diğer yandan bu anlatım yöntemi münasebetiyle tevhide iman eden müminlerin motive olmalarına ve inançlarında sebat göstermelerine önemli bir katkı sağlandığı da söylenebilir. Bütün bu etkenler düşünüldüğünde, tevhid inancıyla ilgili ayetlerde dualarla anlatım üslubundan yararlanmasının ne derece istifadeli bir yöntem olduğu daha iyi anlaşılır.

Örneğin Fatiha sûresindeki اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ “(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.”⁷⁰⁹ ayetinde Kur'an'da geçen duaların tevhide işaret eden yönünü görmek mümkündür. Zira burada açıkça tevhid mesajının verilmekte olduğu, tevhide vurgu yapıldığı, muhatapların tevhid inancı doğrultusunda birleşmelerinin istendiği müşahade edilebilir.⁷¹⁰ Aynı zamanda kulların yalnızca Allah'a boyun eğmelerinin ve O'na teslim olmalarının gerekliliği de vurgulanan bir başka husustur. Nitekim kulluk etme, teslimiyetin nihai noktasıdır ki ayette yer verilen bu dua vasıtasıyla buna en layık olan varlığın Allah Teâlâ olduğu bildirilmiştir.⁷¹¹ Dolayısıyla tevhid ilkesinin özlü bir şekilde dile getirildiği bu ilahi beyan,⁷¹² dualarla anlatım üslubuyla verilen tevhid iletisinin önemli bir örneği olarak kabul edilebilir.

⁷⁰⁶ Kur'an'da dua çeşitleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nurettin Çiftçi, *Kur'an'da Dua* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 53-124.

⁷⁰⁷ Erdinçli, “Kur'an Diyaloglarında Üslup Çeşitleri”, 83.

⁷⁰⁸ Çelik, *Kur'an'ın İknâ Husûsiyeti*, 312.

⁷⁰⁹ el-Fâtiha 1/5.

⁷¹⁰ Bkz. es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/21.

⁷¹¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/13.

⁷¹² Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 1/36.

İlahi kelimadaki dualarla anlatım üslubuyla ilgili olarak Hz. İbrahim'in Allah'a karşı tutumuna, kulluğuna ve onun tevhide olan teslimiyetine dair bir örnek de İbrâhim sûresindeki *وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ* “İbrâhim şöyle dua etmişti: ‘Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut!’”⁷¹³ ayetidir. Zira bu ayette Hz. İbrahim'in kendisini ve soyundan gelenleri putlara tapmaktan uzak tutmasını isteyerek Allah'a dua etmesi onun tevhid inancına olan bağlılığının bir nişanesi olarak kabul edilebilir. Zira put, Allah'tan başka kendisine ilahi güç ve nitelikler yakıştırılarak tapınma duygusu içerisinde değer verilen ve şirke vasıta kılınan her şeyi ifade eder ki ayette kullanılan anlamıyla putları yapanlar, puta tapmayı icat edip uygulayanlar birçok insanın tevhid yolundan sapmasına sebebiyet vermiştir.⁷¹⁴ Burada Mekke halkının tevhid inancını değil putlara tapınmaya dayalı şirk inancı üzere bir hayat yaşamalarına da atıf yapılarak onların Hz. İbrahim gibi salih atalarının yolunu değil, sapkın kimselerden olan atalarının yolunu takip ederek büyük bir yanlış içerisine düştükleri de vurgulanmaktadır.⁷¹⁵ Buna bağlı olarak bir sonraki ayette Hz. İbrahim'in *فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَافِرٌ رَحِيمٌ* “Bundan böyle kim bana uyarırsa o bendendir; kim de bana karşı gelirse artık sen çok bağışlayan, pek esirgeyensin.” sözünden maksat ise kendine uyanların tevhid üzere olduğunu, karşı gelenlerin ise şirk üzere bulunduğunu belirtmeye yöneliktir.⁷¹⁶ Görüleceği üzere bu ilahi beyanda, Hz. İbrahim'in duası üzerinden etkin bir şekilde tevhid inancına yer verilmiştir.

Kur'an muhtevasında dualarda anlatım üslubu gerek Fatiha sûresinde olduğu gibi doğrudan gerek Hz. Peygamber'e yönelik “de ki” hitaplarıyla⁷¹⁷ gerekse de diğer peygamberlerin,⁷¹⁸ meleklerin⁷¹⁹ ve ahiret ehlinin⁷²⁰ dilinden örnek dualar sunulmak sûretiyle tevhidin anlatımında başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Her şeyden önce beyan edilmek istenen iletinin insan tabiatı açısından son derece fitrî olan dualar aracılığıyla dile getirilmesinin, muhatap kitlenin etkilenmesini ve bir tavır değişikliği gerçekleştirmesini kolaylaştıran önemli bir metot olduğu söylenebilir. Bunun aynı zamanda sevilen ve saygı duyulan şahsiyetlerin diliyle olmasının, muhataplar için daha da sarsıcı olan ve verilmek istenen mesajın etkisini daha da artıran mühim bir hususiyet içerdiği ifade edilebilir. Netice itibarıyla Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının anlatımı doğrultusunda dualardan kayda değer ölçüde yararlanıldığını söylemek elzemdir.

⁷¹³ İbrâhim 14/35.

⁷¹⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/321-322.

⁷¹⁵ İbn Âşûr, *et-tahrîr ve't-tenvîr*, 13/237.

⁷¹⁶ Bkz. el-Mahallî - es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 335.

⁷¹⁷ Âl-i İmrân 3/26.

⁷¹⁸ el-Bakara 2/217-128.

⁷¹⁹ el-Mü'min 40/7.

⁷²⁰ el-A'râf 7/43.

3.1.14. Yemin Üslubu

İslamiyet öncesi Arap toplumunda çok yaygın bir kullanımı olan yeminli ifadeler Kur'an-ı Kerim'de de birçok kez yer verilmiştir.⁷²¹ İlahi kelimeler Arap diliyle nazil olduğu için Arapların bu âdeti muhafaza edilerek çeşitli edatlarla yapılan yeminler vasıtasıyla hem ilahi hakikatler tekit ve teyit edilmiş hem kendisi için yemin edilen şeyin kıymet ve önemine işaret edilmiş hem de dinleyenlerin o şeye karşı dikkatlerinin çekilmesi hedeflenmiştir.⁷²² Cahiliye toplumunun hayatında önemli bir yeri bulunan yeminlere sıkça başvurulması ve verilmek istenen mesajın yeminlerle desteklenmesi, Kur'an-ı Kerim'de bu anlatım biçimine verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Allah Teâlâ'nın Kur'an'da yemin ettiği ve gerçek olduğunu tekit ve teyitte bulunduğu hususlar ise başta tevhid olmak üzere, Kur'an, Hz. Peygamber, ahiret, ceza ve mükâfat gibi imanın temel esasları, aynı zamanda insanın maddi ve manevi birtakım özellikleri olarak zikredilebilir.⁷²³ Bu anlamda özellikle konumuzla da ilgili olması bakımından tevhid inancının anlatımında başvurulmuş yeminli ifadelerin, bu inancın kıymet ve ehemmiyetinin vurgulanmasına ve aynı zamanda muhatapların dikkatlerinin bu cihete çekilmesine yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Kur'an'da tevhid inancının anlatımında yeminli ifadelerin en dikkat çeken örneğine ise Sâffât sûresinin ilk ayetlerinde rastlanmaktadır. Nitekim bu sûrenin girişinde öncelikle bazı niteliklere ve vasıflara sahip olan varlık veya varlıklar üzerine yemin edilmekte, hemen arkasından da Allah'ın birliği ve tekliği açıkça dile getirilerek tevhid inancı ikrar edilmektedir.

Sâffât sûresinin ilk dört ayetinde, وَالصَّافَّاتِ صَفًّا “Sıra sıra dizilmiş olanlara” فَالَّذِينَ يَزُجُّوْنَ “ve anmak için (yanlışları) engellemeye çalışanlara” فَالَّذِينَ يَزُجُّوْنَ “okuyanlara andolsun ki” إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ “kuşkusuz tanrınız bir tekdir.”⁷²⁴ buyrulmuş yeminli ifadeler yer verilmiştir. Dönemin muhataplarınca çok yaygın bir kullanımı bulunan yeminli ifadeler bizzat ilahi kelamın kendisi tarafından başvurulmuş hem tevhid inancı farklı bir anlatım yöntemiyle ikrar edilmiş hem de bu inancın kıymet ve değeri pekiştirilmiştir. Sûrenin girişinde “sıra sıra dizilmiş olanlara” yemin edilmektedir ki burada yaygın yorum meleklerden söz edildiği yönündedir.⁷²⁵ Nitekim müfessirlerden İbn Âşûr, meleklerin yalnızca Allah'ın emrinde görev yaptığını, dolayısıyla bu ayette gayb âleminin en değerli varlıklarından olan melekler üzerine yemin edilerek tevhid inancının vurgulandığını belirtmektedir.⁷²⁶ Dahası putperestlere, Allah'ın huzurunda sıra sıra dizilip ibâdetle meşgul olan meleklerin bulunduğu ancak

⁷²¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 196-197.

⁷²² Celal Kırca, “Aksâmü'l-Kur'ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/290.

⁷²³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyan fî Aksâmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 3-4.

⁷²⁴ es-Sâffât 37/1-4.

⁷²⁵ el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/227; er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 26/313-314; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/443.

⁷²⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 23/ 81-82.

tanrı yerine koyup taptıkları putların ise böyle hizmetçilere sahip olmadıkları, bunu kendilerinin de çok iyi bilmelerine rağmen nasıl hâlâ bu varlıkları Allah'a ortak koştak gibi bir hataya düştükleri yeminli ifadeler vasıtasıyla dolaylı olarak ifade edilmiştir.⁷²⁷ Hemen arkasından gelen ikinci ve üçüncü ayetlerde de yine ilk ayetin bir devamı mahiyetinde yemine konu olan varlıkların melekler olduğu ve onların yalnızca Allah'ın emrine âmâde oldukları belirtilmektedir.⁷²⁸ Dolayısıyla zikri geçen ayetlerde, yeminin kendisi kadar yemin edilen hususların da tevhid ile çok yakın bir ilişki içerisinde olduğu söylenebilir.

3.1.15. Esmâ-i Hüsnâ'nın Katkısı

İsmi'nin çoğulu olan esmâ ile güzel ve en güzel anlamlarına gelen hüsnâ kelimelerinden oluşan esmâ-i hüsnâ, Allah'a nispet edilen isimleri ifade etmektedir.⁷²⁹ Varlığından söz edilen bir şeyin, bir isim taşımayı gerektirmesinden ve varlıkların kendi özlerinde taşıdığı değerlerle isimleri arasında çok yakın bir ilişki olmasından hareketle Allah'ın varlığının bir belgesi mahiyetinde ve kullarının kendisini doğru bir şekilde tanıyabilmesi noktasında O'nun bazı isimlerine Kur'an-ı Kerim'de yer verilmiştir.⁷³⁰ Esmâ-i hüsnâ olarak adlandırılan bu isimlerin Allah hakkında azâmet ve yücelik ifade etmesi sebebiyle kullarda bir saygı bilincinin gelişmesine fayda sağladığı söylenebilir. Aynı zamanda esmâ-i hüsnâ'nın anlamlarını kavrayarak okumak, bu isimlerin kendisine atfedildiği Allah Teâlâ'nın da doğru bir şekilde tanınmasını kolaylaştırdığı için tevhid inancının güçlenmesine de önemli ölçüde katkıda bulunur. Dolayısıyla Allah'ın en güzel isimlerinin, vahyin muhtevası içerisinde kıymet atfedilen ve üzerinde çokça durulan bir husus olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim A'râf sûresinde **وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا** *"En güzel isimler Allah'ındır; bu güzel isimlerle O'na dua edin."*⁷³¹ buyrulurken kullardan Allah'a en güzel isimleriyle dua etmeleri istenmektedir. Dolayısıyla insanın, en güzel isimleriyle Allah'a yakarıştaki bulunması, yalnız Allah'a verilebilecek olan bu güzel isimleri O'ndan başkasına vermemesi, yani başka hiçbir şeyi O'na denk tutmaması ve Allah'tan başkasını tanrısal bir yücelikte görmemesi gerektiği bu ayette verilen önemli bir mesajdır.⁷³² Bu yönüyle Kur'an, Allah'ın varlığı ve birliğini temel prensip olarak muhataplarına sunmakta ve bunu esmâ-i hüsnâ vasıtasıyla pekiştirmektedir. Zira Allah'ın kendisinden başka ilah olmayan yegâne rab olduğunu kabul eden bir kimsenin, O'nun en güzel isimlerini de tanıması elzemdir. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de sürekli Allah'ın en güzel isimlerine değinilerek tevhid inancının zihinlere ve gönüllere iyice yerleşmesi ve bir meleke halini alması amaçlanmaktadır. Bu

⁷²⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/519-520.

⁷²⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 4/465-466.

⁷²⁹ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/404.

⁷³⁰ Kubat, *Kur'an'da Tevhid*, 165.

⁷³¹ el-A'râf 7/180.

⁷³² Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/632-633.

yöntem, vahyin diğer bütün beşerî yapıtlardan hatta Kur'an'ın diğer bütün semâvî kitaplardan ayrıldığı en dikkat çekici hususlardan biridir.⁷³³ Burada ilahi kelimadaki esmâ-i hüsnâ'nın tevhid inancının benimsenmesine olan katkısına dair birkaç örneğe değinmek yerinde olacaktır:

“De ki: ‘Ben sadece bir uyarıcıyım. Karşı konulmaz güç sahibi tek Allah’tan başka tanrı yoktur.’”⁷³⁴

“Eğer Allah (iddia ettikleri gibi) bir evlât sahibi olmak isteseydi elbette yarattıklarından dilediğini seçerdi. Ama O’nun böyle bir durumla ilgisi yoktur; O bir tek Allah’tır, mutlak otorite sahibidir.”⁷³⁵

“O gün onlar, Allah’a gizli kalan hiçbir şeyleri olmaksızın (kabirlerinden) çıkarlar. Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah’ındır!”⁷³⁶

“O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır, egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir.”⁷³⁷

“O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah’tır. En güzel isimler O’nundur. Göklerdekiler ve yerdekiler hep O’nu tesbih ederler. O üstündür, hikmet sahibidir.”⁷³⁸

Allah’ın en güzel isimleri olarak adlandırılan esmâ-i hüsnâ, Kur’an-ı Kerim’in bütününde önemli ve etkin bir kullanıma sahiptir.⁷³⁹ İlahi hitapta ele alınan konuların hemen arkasından, o konuyla ilgili olarak Allah’ın en güzel isimlerine yer verilmesinin, insanî ve toplumsal anlamdaki tevhid bilincinin gelişmesine ve güçlenmesine önemli katkılar sağladığını söylemek mümkündür. Nitekim bu hususta bilhassa tevhid inancıyla doğrudan ilgili ayetlerin sonunda, Allah’ın tek ve mutlak manada hâkimiyet sahibi olduğunu belirtmek için kullanılan *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ* ifadesi dikkat çekmektedir. Zira kısa ve öz bir şekilde tevhidi ifade eden esmâ-i hüsnâ’dan bu iki ismin, verilmek istenen mesajı pekiştiren ve kuvvetlendiren önemli bir hususiyete sahip olduğu ifade edilebilir. Bunun dışında esmâ-i hüsnâ’dan muhtelif anlamlara gelen diğer bütün isimler de nihayet

⁷³³ Tuncer, *Kur’an’da Tevhid Melekesinin İnşası*, 114-115.

⁷³⁴ Sâd 38/65.

⁷³⁵ ez-Zümer 39/4.

⁷³⁶ el-Mü’min 40/16.

⁷³⁷ el-Haşr 59/23.

⁷³⁸ el-Haşr 59/24.

⁷³⁹ Bkz. İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Tefsîru Esmâ’illâhi’l-Hüsnâ*, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk (b.y.: Dârü’s-Sekâfiyyetü’l-Arabiyye, ts.), 21-65.

Allah'ın doğru bir şekilde tanınmasına katkı sağlamaktadır ki bu da esasında tevhidi güçlendiren bir hususiyet arz etmektedir. *“Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; en güzel isimler O'na aittir.”*⁷⁴⁰ ilahi beyanında da bu gerçeğin dile getirilmekte olduğu söylenebilir. Çünkü Allah'ın isimlerinden her biri O'nun doğru bir şekilde tanınmasına hizmet etmektedir ki netice itibarıyla hepsi de O'nun varlığının ve birliğinin işareti sayılabilir. Sonuç olarak Kur'an'da sıkça başvurulmuş esmâ-i hüsnâ yoluyla anlatım üslubunun, tevhid melekesinin inşası sürecinde kıymetli bir role sahip olduğu ve önemli bir işlevi yerine getirdiği söylenebilir.

3.2. Kur'an-ı Kerim'deki Dil ve Üslup Çeşitliliğinin Tevhid İnancının Benimsenmesine Etkisi

Tevhid, İslam dininin başlıca öğretisi, akidenin en temel esası ve ilk rüknüdür.⁷⁴¹ İslamiyet'in en temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de de üzerinde en çok durulan meselelerin başında tevhid inancı gelmektedir. Bu durum İslam'da tevhide ne denli ehemmiyet verildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Nitekim nüzul dönemindeki insanların dini inanç noktasındaki genel durumları göz önünde bulundurulduğunda ilahi kelamın ana fikrinin ve en önemli ilkesinin neden tevhid inancı olduğu daha iyi anlaşılır. Öyle ki şirkin egemen olduğu ve gerek itikâdî gerekse de amelî anlamda çeşitli yanlışlıkların hüküm sürdüğü bir toplumda⁷⁴² vahyin Allah, ilah ve rab kavramlarını çok sık kullandığı ve adeta çeşitli bâtıl tasavvurlarla dolu zihinlerde tevhidi yeniden inşa ettiği müşahade edilir.⁷⁴³ Dolayısıyla nazil olduğu toplumdaki şirk ve şirke bağlı hususların yaygın olmasının da etkisiyle Kur'an muhtevasının önemli bir yekûnunu tevhid inancının teşkil etmekte olduğu açıktır.

İlahi hitapta tevhidin anlatımında ise her biri birbirinden farklı hususiyetlere sahip, kendine münhasır, zenginlik ve çeşitlilik arz eden bir dil ve üslup kullanılmıştır. Vahyin dil ve üslup yönünden canlı, aktif ve dinamik bir karakter arz etmesindeki ana etkenin, muhataplara sadece tek yönlü bir bilgi aktarımı yapmak değil, onlarda kendi ilkeleri doğrultusunda kalıcı bir tavır değişikliği gerçekleştirmek olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kur'an-ı Kerim varlık ve olayları sadece tasvir eden değil, aynı zamanda insanları yönlendirmeyi hedefleyen bir kitaptır ve bu sebeple Kur'an mesajlarının içeriği insanı sadece bilgilendirmek için değil, onun karakterini şekillendirecek bir tarzda düzenlenmiştir.⁷⁴⁴ Bu anlamda bir insanın istenilen yönde köklü bir değişim gerçekleştirmesinin en önemli şartı öncelikle ikna edilmesinden, aynı zamanda kendisine anlatılan ilkeleri benimsemesi ve içselleştirmesi için imkân

⁷⁴⁰ Tâhâ 20/8.

⁷⁴¹ Kubat, Kur'an'da Tevhid, 13-14.

⁷⁴² Bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/325-326.

⁷⁴³ Abay, *Nüzul Sürecinde Kur'an'a Karşı Algı Yönetimi*, 109-110.

⁷⁴⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2011), 17.

sunulmasından geçmektedir. Çünkü ikna edilmeden, zorla kabul ettirilmeye çalışılan ilkelerin veya muhatabın neye, niçin ve nasıl inanması gerektiği açıklanmaksızın yapılan yüzeysel bilgilendirmelerin anlık değişimler ve göstermelik hareketler dışında kalıcı ve uzun ömürlü bir düşünce ve inanç sistemi doğurmasının esasında çok zor bir durum olduğunu tespit etmek elzemdir.⁷⁴⁵ Dolayısıyla bir tavır değişikliğinin gerçekleştirilebilmesinde insanın aklına, his ve heyecanına hitap edilerek ikna olmasına katkı sağlayacak deliller sunulması mühim bir etken olarak zikredilebilir. Bununla birlikte duygu ve düşüncelerin değiştirilmesinin bir süreç işi olduğu, bir başka ifadeyle bir insanı etkilemenin, inanç, görüş ve düşüncelerini değiştirmenin hemen birden bire gerçekleştirilebilecek bir mesele olmadığı da unutulmamalıdır.⁷⁴⁶ Tıpkı atılan tohumun sulanması, çapalanması ve nihayetinde bu tohumun çimlenip kökleşerek kökü sabit dalları göklere uzanan bir ağaç gibi yükselmesinde olduğu gibi kalıcı bir davranış değişikliği de ancak bir süreç dâhilinde gerçekleştirilebilir.⁷⁴⁷ Kur'an-ı Kerim'de de insanın sahip olduğu bütün bu fitrî özellikler dikkate alınarak tevhid inancının anlatımında hem tedrici bir yöntem takip edilmiş hem de tevhid inancının ehemmiyeti ve bu inanç doğrultusunda bir hayat yaşamının kıymetiyle ilgili olarak muhtelif üslup biçimleri vasıtasıyla çeşitli deliller sunulmuştur.

Her şeyden önce ilahi kelimada tevhid inancının anlatımında başvuru ve "Kur'an-ı Kerim'in Tevhid İnancını Anlatmadaki Dil ve Üslubu" başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınan muhtelif anlatım biçimlerinin, aynı zamanda bunlar aracılığıyla muhatapları ikna etmeye yönelik olarak sunulan çeşitli âfâkî ve enfusî delillerin, vahyin kullandığı dili tekdüzelikten çıkararak muhatapların tevhid inancını kabul etmeleri ve benimsemelerine önemli ölçüde katkı sağladığını belirtmek gerekir. Nitekim insanların anlayış kabiliyetlerinin, beklentilerinin ve eğilimlerinin birbirinden farklı hususiyetlere sahip olması sebebiyle bu durum gözetilerek kullanılan üslubun çeşitlendirilmesi, daha çok insana hitap edilmesinde ve kitlesel anlamda bir değişimin gerçekleştirilmesinde ehemmiyet arz etmektedir. Aynı zamanda ifade edilen hakikat her ne olursa olsun, tabiatı itibarıyla farklılığa ve çeşitliliğe mütemayıl olan insanlar için herhangi bir ilkenin sürekli olarak tekdüze bir üslup vasıtasıyla dile getirilmesi, öyle ki kendileri için sıkıcı ve hatta bıktırıcı bir hal alma durumuna sebebiyet verebilir. Çünkü insanın zihin ve ruh dünyasının farklılık ve çeşitlilik arz etmesinden dolayı kalıcı bir tavır değişikliği gerçekleştirilmesinin hedeflendiği durumlarda insanın tabiatında var olan çeşitliliğe hitap eder tarzda zengin ve hareketli bir anlatıma yer verilmesi, amaca ulaşılması bakımından mühim bir etkidir.⁷⁴⁸ Kur'an-ı Kerim'de de daha önce örneklerine detaylı bir şekilde yer verildiği üzere tevhid inancının anlatımında tekdüze bir üslup kullanmaktan

⁷⁴⁵ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 75-76.

⁷⁴⁶ Şevki Saka, "İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1-4 (Haziran 2001), 63.

⁷⁴⁷ Gazâlî, *İhya*, 1/129.

⁷⁴⁸ Bkz. Gülpak, *Kur'an Üslubunda Nezaket ve Meallere Yansıması*, 4.

kaçınılmış ve bu inancın aktarımında çeşitli kavramlar ve ifade yöntemleriyle süslü zengin bir anlatım usûlü takip edilmiştir. Böylelikle insanların fitratlarından gelen bu özelliğin de dikkate alınmasının neticesinde, onların tevhid inancını kabullenmeleri ve bu inancın gereklerini samimi bir şekilde yerine getirmeleri daha muhtemel ve olası bir hale getirilmiştir.

Meselenin bir diğer boyutuyla ilgili olarak değinmek istediğimiz bir başka durum ise çeşitli üslup ve ifade şekilleri vasıtasıyla insanların duygularına, his ve heyecanlarına hitap edilmesinin, kaçınılmaz olarak verilmek istenen mesajın akıllarda daha fazla kalması ve zihinlerde daha çok yer etmesi sonucunu doğurmasıyla ilgilidir. Nitekim kullandığı dil ve üslup zenginliğinin önemli ölçüdeki etkisiyle Kur'an-ı Kerim, ilk ayetlerinin inmeye başlamasından itibaren toplumda dikkate alınan, ne dediği önemsenen ve gerektiğinde ne diyeceği merakla beklenen bir kitap olarak gündem belirleme konumuna yükselmiştir ki kazandığı bu konum sayesinde o, toplumda kendi istediği doğrultuda bir değişim ve dönüşüm meydana getirmiştir.⁷⁴⁹ Bu durumun canlı bir örneğini bilhassa vahyin üzerinde en çok durduğu konusu ve en temel ilkesi olan tevhid inancında görmek mümkündür. Öyle ki nüzul sürecinin başında tevhid ile ilgili ayetlerin inmeye başlamasından itibaren bu mesajların insanları ciddi anlamda etkilediği ve sürekli olarak gündemlerinde yer ettiği tarihî veriler vasıtasıyla tespit edilebilir. Hatta Kur'an vasıtasıyla iletilen tevhid mesajının etkisi öyle bir boyuttadır ki şirke dayalı bir inanca sahip olan muhataplar, inançlarının doğruluğuyla ilgili argümanlar geliştirme zorunluluğu hissederek kendilerini haklı çıkarma çabası içerisine girmişlerdir.⁷⁵⁰ Bir başka ifadeyle Kur'an'ın tevhid inancını anlatmadaki başarısı, muhatapların savunma psikolojisi içerisine girerek çeşitli itham ve itirazlara başvurmalarına sebebiyet veren en büyük âmil olarak ifade edilebilir. Bu durum ise her ne kadar davranış değişikliği için bir sürecin varlığı gereklilik arz etse de insanların kendilerine iletilen tevhid mesajından etkilendiklerinin, bu mesajın sürekli zihinlerinde yer ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Böylelikle kullanılan etkin ve etkileyici dil ve üslubun önemli ölçüdeki tesiriyle Kur'an'ın tevhid mesajının etkisi zaman içerisinde karşılık bularak muhataplarda insanî ve toplumsal anlamda bir dönüşüm gerçekleşmesinin yolu açılmıştır. Kur'an'ın dil ve üslup yönünden başarısına ve hitap ettiği ilk toplumda meydana gelen bu değişimdeki etkisine dair Mehmet Kubat'ın analizlerine yer verilmesi, meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli hususiyetler içermektedir.

“Toplumdaki bu değişim, Kur'an'ın gölgesinde gerçekleştirilen bir değişimdi. Eş deyişle müşrik, kâfir ve en önemlisi de kokuşmuş cahili değerlerin yaşatıldığı bir toplumdan, bütün dünyaya örneklik edebilen numune/örnek insanları ortaya çıkarmak,

⁷⁴⁹ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 7.

⁷⁵⁰ Vahyin nazil olduğu dönemde tevhid inancına yönelik olarak yapılan çeşitli itiraz ve algılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abay, *Nüzul Sürecinde Kur'an'a Karşı Algı Yönetimi*, 109-126.

deyim yerindeyse, Kur'an sayesinde olmuştu. Yoksa, daha önce aynı müşrik, kâfir ve cahili toplumda yaşamlarını sürdüren, fakat cahili geleneği kabul etmeyen, daha da önemlisi Rasulullah (s.a.v.)'in tebliğ ettiği Allah inancına, Tevhid akidesine yakın inanca sahip olan ve bu akidelerini halka anlatan insanlar vardı. Hanifler olarak bilinen bu insanlar hiç de Rasulullah (s.a.v.)'in karşılaştığı tehditlerle karşılaşmıyorlardı... Hanif dinine mensup olan bu şahısların Tevhid inancına sahip olduklarını söylemeleri, ağızlarından Mekke putperestliğini hafife alan sözlerin dökülmesi ve şirk dininin her çeşidini reddettiklerini ortaya koymaları kayda değer bir ses getirmiyor, daha doğrusu toplumda İslâmi anlamda değişimi meydana getirmiyordu... Bu sorunun tek bir cevabı vardır kanaatimizce: Abdullah oğlu Muhammed (s.a.v) âlemlerin Rabbi'nden vahiy alıyor, yani peyderpey vahyedilen bir kitaba yaslanıyordu."⁷⁵¹

Kubat'ın belirttiği üzere Kur'an öncesi dönemde şirki kabul etmeyen ve tevhid akidesine yakın bir inanca sahip olan "Hanîf" kimselere yönelik dikkate değer ölçüde bir tepki veya tehdit durumunun söz konusu olmaması ancak, nüzul süreciyle birlikte müşrik kimselerin Hz. Peygamber ve müminlere yönelik ağır tepki hareketlerine başvurmalarında vahiy olgusunun önemli bir payı bulunmaktadır. Hiç şüphesiz ki vahiy aracılığıyla gönderilen Kur'an'ın, tevhid inancını anlatmadaki etkin ve başarılı üslubu, bunun arka planındaki esas sebebi teşkil etmektedir. Bu durum ise ilahi vahyin kullandığı dil ve üslup yönünden muhataplarını önemli derecede etkilediğinin, zihinlerinde ve gündemlerinde yer ettiğinin, aynı zamanda tevhid inancını kabul etsin veya etmesin vahyin hitap ettiği herkeste duygusal anlamda bir iz bıraktığının önemli bir işareti olarak kabul edilebilir.

Kur'an-ı Kerim'deki dil ve üslup çeşitliliğinin tevhid inancının benimsenmesine olan etkisine dair üzerinde durulması gereken bir mesele de bunun Hz. Peygamber'i ve müminleri motive eden, aynı zamanda müminlerin istikrar ve tekâmülünün sağlanmasına katkı sağlayan boyutuyla ilgilidir. Öyle ki hitap edilen kimselerde belirli ilkeler doğrultusunda bir tavır değişikliği gerçekleştirme sürecinde zıt fikirde olan kimselerin ikna edilmesi kadar, ilkeleri benimseyip kabul edenlerin de motive edilmesi, inançları doğrultusunda verdikleri mücadelede başlarına gelen çeşitli sıkıntı ve problemler karşısında teselli edilmesi, yaptıkları hiçbir şeyin boşa gitmeyeceğinin ve bu uğurda verdikleri bütün emeklerin karşılığını mutlaka alacaklarının haber verilmesi, aynı zamanda imanlarını daha da benimsemelerine ve içselleştirmelerine katkı sağlayarak inançlarında istikrar ve kararlılık göstermelerinin yolunun açılması ehemmiyet arz eden hususlar arasında zikredilebilir.⁷⁵² Bu durum tevhid inancı özelinde düşünüldüğünde de böyledir. Şöyle ki tevhide iman eden müminlerin, inançlarını gerek itikadî gerekse de amelî yönden kemale erdirmeleri, bu yolda karşılaştıkları çeşitli

⁷⁵¹ Kubat, Kur'an'da Tevhid, 17.

⁷⁵² Bkz. Tiyek, Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü, 113-142.

zorluklar karşısında tahammül ve mukavemet göstererek tavizsiz bir duruşa sahip olmaları gerçekten mühim bir husustur. Çünkü mümin, tevhid inancının gereği bakımından sadece itikadî anlamda değil, ferdî ve sosyal nitelikli her türlü işinde, kısacası hayatının her alanında daima iman dairesi içerisinde ve Allah'a itaat halinde olmalıdır.⁷⁵³ Nitekim daha önce de detaylı bir şekilde ele alındığı üzere İslam'ın tevhid anlayışının temeli hem ilmî hem de amelî olarak Allah'ı birlemekten geçer.⁷⁵⁴ Dolayısıyla müminlerin tevhid inancı noktasındaki istikrar ve kararlı duruşlarını devam ettirmeyi hedefleyen, onları motive eden, inançlarındaki azim ve cesaretlerini artıran, aynı zamanda hem akıllarına hitap eden hem de gönüllerini okşayan ilahi ifadelerin büyük bir önemi bulunmaktadır ki Kur'an'ın dil ve üslubunda bu türden anlatım biçimlerine sıkça rastlamak mümkündür.

Kur'an-ı Kerim'de tevhidin inşa süreci boyunca insanları kazanmaya ve zihinlerinde bir tevhid bilinci yerleştirmeye yönelik olarak başvurulmuş bütün bu üslup ve yöntem çeşitliliğine rağmen hâlâ şirkte direten ve iman edenlere karşı düşmanca bir tutum sergilemekten geri durmayan kimselere karşı da çeşitli hitaplara ve muhtelif ifadelerle rastlanmaktadır. Nitekim bir inancın inşası sürecinde, yerleştirilmek istenen inanca muhalif bir tutum sergileyen, aynı zamanda bu inanca inanan kimseler üzerinde çeşitli baskılarla olumsuz etkiler bırakan kimselerin direncinin kırılması ehemmiyet arz eden bir husustur. Zira muhalif kesimin inanç ve davranışlarının yanlışlığı ortaya konulmadığı takdirde oluşacak olumsuz kamuoyunun inananlar üzerinde de tesiri söz konusu olabilir.⁷⁵⁵ İlâhi kelimada da bu anlamda tevhidin inşası sürecinde hem çeşitli ifade yöntemleri ve sağlam deliller vasıtasıyla insanların ikna edilmesi amaçlanmış hem de bunca delile rağmen hala inatçı ve inkârcı bir tutum sergileyen muhaliflerin içinde bulundukları şirk inancının yanlışlığı ve anlamsızlığı ortaya konarak iman edenlerin üzerinde oluşturabilecekleri menfî etkilerin kırılması gaye edinilmiştir. Bu doğrultuda müşrikler, gerek putların gerçek mahiyetinin ortaya konulması suretiyle gerek doğru yolda olduklarına dair kendilerinden delil istenerek gerek geçmişten yapılan hatırlatmalar vasıtasıyla ve gerekse de şirkin sonuçlarının hatırlatılması yoluyla düşünmeye ve sorgulamaya yöneltilmiştir.⁷⁵⁶ Müşriklerin etkisinin kırılması noktasında takip edilen bütün bu yöntemlerin, mütenevvi bir dil ve üslup vasıtasıyla ifade edilmesinin, hassaten de mukâyeseli anlatım, istifhâm, temsîlî anlatım, edebî tasvir ve çeşitli uyarı, sakındırma ve tehdit ifadeleriyle birlikte muhtelif meydan okumaların bu süre zarfında etkin bir şekilde kullanılmasının, muhalif kesimin inananlar üzerindeki etkisinin bertaraf edilmesinde etkin bir role sahip olduğu söylenebilir.

⁷⁵³ Vecihi Sönmez, "İman İslam İlişkisi Ve İdeal Mümin", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /15 (Bahar 2008), 140.

⁷⁵⁴ Şenocak, *Fahreddin Razi'nin Tefsir-i Kebir'inde Allah'ın Birliği (Tevhid)*, 15.

⁷⁵⁵ Tiyek, *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 143.

⁷⁵⁶ Bkz. Çakmak, "Kur'an'da Tevhidin İnşa Süreci", 722-731.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kur'an-ı Kerim; bütün inanç sistemi, dünya görüşü ve düşünce nazariyesi tevhid ekseninde inşa edilmiş olan, gerek itikadî gerekse de amelî yerleştirmek istediği bütün norm ve prensiplerinde daima tevhidi merkeze alan ilahi bir hitaptır. Bu yönüyle Kur'an muhtevasındaki inanç, ibâdet ve ahlaka dair bütün meselelerde en hâkim konu, aynı zamanda en öne çıkan unsur tevhid inancı olarak tebarüz etmektedir. Kur'an'ın dil ve üslubu incelendiği zaman hem genel anlamda ele alınan bütün konuların anlatımında hem de bu konular arasında en çok üzerinde durulan tevhid inancının dile getirilmesinde tekdüze, monoton ve yeknesak bir üslubun varlığı değil, muhatap alınan kimseleri ikna etmeye yönelik birbirinden çeşitli, renkli, zengin ve dinamik karakterli bir anlatım tarzı göze çarpmaktadır. Bunda Kur'an'ın nüzul amacı doğrultusunda kendi ilkelerini kabul ettirmeyi hedeflemesi önemli bir saik olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda bir hakikatin tek tip bir anlatım şekli kullanılarak düz ve emredici bir üslupla dile getirilmesi, karşıt fikirdeki insanların savunma psikolojisi içerisine girerek karşı çıkmalarına ve reddedici bir tutum izlemelerine sebebiyet verebilir. Dolayısıyla muhatapların istenilen yöne evrilmesinde muhtelif anlatım yöntemlerinin etkin kullanımının kıymetli bir değere sahip olduğu söylenebilir.

İlahi kelimada tevhid inancının anlatımı doğrultusunda birbirinden farklı birçok anlatım yöntemine başvurulmuştur. Başka bir ifadeyle Allah kelimadaki etkin ve başarılı ifade yönteminin en güzel yansımalarına tevhid inancının anlatımında yer verilmiştir. Her şeyden önce muhatapların akıllarına hitap edilmesi, onlardan sıklıkla düşünmelerinin ve ibret almalarının istenmesi Kur'an'ın önemli bir anlatım özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira akla ve mantığa hitap eden çeşitli deliller sunulmasının, insanların düşünmeleri, ibret almaları ve verilmek istenen mesajı benimsemeleri noktasında önemli bir etkiye sahip olduğu açıktır. Bu açıdan Kur'an-ı Kerim'de çoğu kez insanların tevhid inancı doğrultusunda akletmeye, düşünmeye ve ibret almaya davet edildiği bir üslup biçimine yer verilmiştir. Bunun yanı sıra hak ile bâtıl, doğru ile yanlış, iyi ile kötü arasında yapılan muhtelif kıyaslamaların da nihayetinde insanların idrak ve kavrayışlarına dokunması, onların hakikati bulmalarını kolaylaştırması bakımından mühim bir âmil olduğu ifade edilebilir. Mukayeseli anlatım olarak da isimlendirilen bu yöntem Kur'an'ın tevhid inancını anlatmadaki önemli bir üslup özelliği olarak dikkat çekmektedir. Özellikle Allah ile sahte ilahlar arasında yapılan muhtelif kıyaslamaların bu anlatım yöntemi içerisinde ehemmiyet arz eden bir hususiyete sahip olduğu söylenebilir. Aynı zamanda gerek hakikati muhataplara ikrar ettirmek gerekse de anlatıma akıcılık kazandırmak gibi temel fonksiyonları yerine getirmesi yönünden muhataplara cevap beklenmeyen sorular sorulmasının da yine vahyin önemli bir beyan yöntemi olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü muhataplara cevap beklenmeyen sorular yöneltilmesi, hatta çok kere cevabın sorulan soruların

hemen arkasından bizzat ilahi kelamın kendisi tarafından verilmesi, buradaki soru sormanın bilindik anlamda bir şeyin cevabını öğrenmek değil, hitap edilen kimselerin vicdanlarına seslenmek ve bir bakıma onları ikna etmek amacıyla olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla soru-cevap metodunun da Kur'an'ın en önde gelen anlatım yöntemlerinden biri olduğu ifade edilebilir.

İnsanların bir inancı benimseyip kabul etmeleri noktasında onlara misaller verilmesi ehemmiyet arz etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de de tevhid inancının anlatımı doğrultusunda muhatapların günlük hayattan rahatlıkla anlayabilecekleri çeşitli örneklere yer verilmiştir. Bu misaller arasında bilhassa vahyin ilk muhataplarının hayatlarında önemli bir yeri olan efendi-kölelik ilişkisinin kayda değer bir yeri bulunmaktadır. Zira kendilerini köleleriyle eşit görmeyen, sahip oldukları mülklerinde onlara herhangi bir pay vermeyen bu kimselerin Allah'a muhtelif varlıkları ortak koşarak büyük bir gaflet içerisine düştükleri vahyin temsili anlatım yoluyla altını çizdiği kıymetli bir husustur. Kur'an'da daha birçok farklı yönünün de görülebileceği bu temsili anlatım tarzı onun tevhidi anlatmada kullandığı en öne çıkan ifade yöntemlerinden biri olarak kabul edilebilir. Diğer yandan tevhidin yeni ve sonradan türedi bir mesele değil, tarih boyunca görevlendirilen bütün peygamberlerin tebliğinin odak noktası olduğu meselesi de yine ilahi kelimada kıssalarla anlatım yöntemi vasıtasıyla dile getirilmiştir. Böylelikle muhataplar dolaylı bir yolla, yani geçmiş toplum ve peygamberlerin hayatlarından örnek tablolar sunulmak suretiyle tevhid inancına yönlendirilmiştir. Bilhassa muhatapların sevdiği ve değer verdiği şahsiyetlerin dilinden tevhide dair kıssalara yer verilmesi ise onların bu inancı benimsemelerine katkı sağlayan kayda değer bir başka husus olarak zikredilebilir. Aynı zamanda özellikle ahiret hayatında, tevhidi kabul edenlerin ve reddeden kimselerin başlarına gelecek akıbetin tasviri anlatım yöntemi aracılığıyla dile getirilmesinin de Kur'an'daki beyan çeşitliliğiyle ilgili altı çizilmesi gerekli bir başka anlatım yöntemi olduğu söylenebilir. Çünkü bu anlatım yöntemi aracılığıyla tevhid inancını kabul edenlerin ve reddedenlerin ahiretteki durumu hitap edilen kimselerin adeta gözlerinin önünde resmedilerek etkileyici bir şekilde ortaya konulmuştur. Böylece tevhide inananların mutlu sonu ile tevhidi reddedenlerin derin pişmanlıkları arasındaki bariz fark açıkça belirtilerek insanlar tevhid inancını kabul etmeye sevk edilmiştir. Dolayısıyla tasviri anlatım yöntemi de Kur'an'ın kıymetli bir ifade biçimi olarak dikkat çekmektedir.

Kur'an'ın tevhid inancını anlatmada aktif bir şekilde kullandığı, hatta onun en temel karakteristik üslubu olarak da nitelendirilebilecek olan Allah merkezli anlatım yönteminin de Kur'an'daki dil ve üslup çeşitliliği noktasında ehemmiyet arz eden bir metot olduğu söylenebilir. Evrende var olan her şey ve her olay ile Allah arasında bir bağ kurulmasına, bu şekilde bir ifade biçiminin benimsenmesine dayanan Allah merkezli üslup sayesinde vahyin muhtevası tevhid ekseninde şekillenmiştir. İlahi vahyin

odak konusunun ve en temel ilkesinin tevhid olmasında da bu Allah merkezli anlatım yönteminin büyük bir etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bütün bunlarla birlikte müjdeleme, övme ve teşvik ifadeleri, uyarı, sakındırma ve tehdit ifadeleri, muhtelif meydan okumalar, yeminli ifadeler, esmâ-i hüsnalar ve tekrarlar da her biri ayrı ayrı olarak vahyin tevhidi dile getirmek noktasında çoğu kez başvurduğu beyan çeşitleri arasında zikredilebilir.

Kur'an muhtevasında tevhid inancı sadece üslup ve takip edilen yöntem yönünden değil aynı zamanda kullanılan kelime ve kavram bakımından da zenginlik ve çeşitlilik arz etmektedir. Nitekim ilahi kelimada, tevhid kelimesi doğrudan yer almamakla birlikte, tevhidin kök hali olan vahid ve ahad gibi "vahd" ın türevi olan bazı kelimeler vasıtasıyla Allah'ın birliğinin ifade edildiği müşahede edilebilir. Bunun yanı sıra ihlâs, hanîf, sırât-ı müstakîm, hidâyet, ibâdet ve hak gibi tevhid ile yakın anlamlı bazı kavramlar ile şirk, tağut, dalâlet, bâtıl ve küfür gibi tevhid ile karşıt anlamlı bazı kavramların da tevhidin dile getirilmesinde kullanılan önemli kavram çeşitleri olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla Kur'an vahyinde, tevhidin anlatımında kullanılan ifade ve yöntemler kadar kelime ve kavramların da zenginlik arz ettiği altı çizilmesi gereken bir husustur. Başka bir ifadeyle tevhid inancının anlatımının yalnızca metot ve yöntem bakımından değil, aynı zamanda kullanılan kelime ve kavram yönünden de çok yönlülük içerdiği ifade edilebilir. Böylelikle vahyin en çok üzerinde durduğu tevhid inancı gibi temel bir meselenin aktarımında monotonluktan ve tek tip anlatımdan kaçınılması, canlı ve müteharrik bir anlatım üslubunun takip edilmesi ve böylelikle aynı şeyin birbirinden farklı ifade türleriyle söylenmesinin daha kolay bir hâl alması sağlanmıştır. Bu sayede ise hitap edilen kimselerin tekdüze bir üsluptan sıkılmasının önüne geçilmiş ve ruh dünyalarında var olan zenginliğe ve çeşitliliğe hitap edilmiştir. Bu anlamda nüzul öncesi dönemdeki Cahiliye Araplarının şirk inancı ve bunun yaşamlarına yansıyan boyutları da dikkate alındığı zaman, nüzul döneminin sonunda tevhid bakımından gerçekleşen insanî ve toplumsal değişimin mühim bir başarı olduğu tespit edilmelidir. Hiç şüphesiz ki meydana gelen bu insanî ve toplumsal değişimde verimli, etkin ve canlı bir yapıya sahip olan Kur'an'ın dil ve üslubunun bir mihenk taşı hüviyetinde olduğu, bir başka ifadeyle şirkin tevhide dönüştürülmesi sürecinde kilit bir role sahip olduğu kuşkusuz ki önemli bir hakikattir. Bu yönüyle ilahi kelamın dil ve üslubunun, insanları etkileyen, akıllarına ve gönüllerine hitap eden, onlarda duygusal anlamda önemli izler bırakan çok yönlü ve dinamik yapısının ortaya konulması, meydana gelen bu başarının daha iyi kavranmasına ışık tutacaktır.

Vahyin dil ve üslubunun meydana gelen bu dönüşümdeki icra ettiği fonksiyonun gözler önüne serilmesinin, günümüz dini tebliğ faaliyetlerinde muhataplarla kurulması gereken iletişim noktasında da önemli fikirler vereceği açıktır. Bu bakımdan muhatapları ikna etmeye yönelik mütenevvi deliller sunulması, akıl ve mantıklarına

seslenilmekle birlikte duygu ve gönül dünyalarının da ihmal edilmediği bir usûlün takip edilmesi, böylelikle hissiyat ve heyecanlarına dokunulması Kur'an'ın insan kazanma stratejisinden alınacak önemli dersler olarak zikredilebilir. Bir başka ifadeyle bir hakikatin dile getirilmesi sürecinde, düz bir anlatım yönteminden ziyade, ifade edilen hakikatin muhtelif söylem şekilleri vasıtasıyla çeşitlendirilerek hitap edilen kimseleri her açıdan güdülemeye dönük bir yöntemin benimsenmesinin muhataplarla kurulan iletişimde dikkat edilmesi gereken kayda değer bir husus olduğu unutulmamalıdır. Bütün bunlara ilaveten hem benimsetilmek istenen hakikati kabul edenlerin istikrar ve kararlılığını artırmaya yönelik söylemler geliştirilmesi hem de bu hakikate karşı muhalif bir tavır izleyen kimselerin yapmış oldukları olumsuz faaliyetlere yönelik olarak da karşıt argümanlar sunulması yine dini tebliğde itina gösterilmesi gereken önemli hususlar arasında sayılabilir. Son olarak bir davranış değişikliği hedeflenen durumlarda, tedrici bir metodun ne derece hayatî bir önemi olduğunun, kalıcı bir davranış değişiminin genellikle bir anlık oldubittiyle değil, ancak bir süreç içerisinde gerçekleşebileceğinin bilinmesi de dikkate alınması gereken mühim bir zaruret olarak zikredilebilir.

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet. *Nüzul Sürecinde Kur'an'a Karşı Algı Yönetimi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût - Âdil Mürşîd. 50 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi, 4. Baskı, 2006.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kıble'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y.: Darü's-sâkî, 4. Basım, 2001.
- Alper, Hülya. "Sırât-ı Müstakîm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/119-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Altıntaş, Ramazan. "İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /1 (Eylül 1996), 111-121.
- Altıntaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Baskı, 2003.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. ed. Ali Abdalbârî Atiyye. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Amil, Mecit. *Kur'an'da Küfür Kavramı ve Boyutları*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Baskı, 2014.
- Asar, Muhammet Ali. "Kur'an ve Hadislere Göre Cahiliye Dönemindeki Arapların Allah İnancı". *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (Mayıs 2020), 119-134.
- Ateş, Avnullah Enes. "İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /8 (Nisan 2016), 123-141.
- Ateş, Süleyman. "İhlâs". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ay, Mehmet Emin. "Kur'an-ı Kerim'de Disiplin, Mükafat ve Ceza Kavramları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 249-257.
- Aydın, Hüseyin. "Meydan Okumaları Bakımından Kur'an Mucizesi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2010), 45-76.
- Aydın, Mahmut - Ar, Merve. "İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/41 (Ocak 2017), 5-18.
- Aygür, Suat. *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Mısır: Dâru'l-Maârif, 5. Baskı, 1997.
- Baljon, J.M.S. "Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili". çev. Mevlüt Erten. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2004), 293-301.
- Bayar, Mustafa. "Din ve Ahlak Öğretiminde Kur'an Kıssalarının Önemi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/34 (2014), 740-749.

- Bayat, Ekrem. *Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemîr vd. 8 Cilt. b.y: Dâru taybe li'n-neşri ve't-tevzî, 4. Baskı, 1997/1417.
- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Ebû Muhammed Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Abdurrahman el-Mera'selî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1418.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abi'l-İmân*. thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2000/1421.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV yayınları, 37. Baskı, 2021.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail bin Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhü'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 4. Baskı, 1987/1407.
- Curbû', Abdullah İbn Abdurrahman. *el-Emsâlu'l-Kur'âniyyetu'l-Kıyâsiyyetu'l-Madrûbetu li'l-İmân*. 3 Cilt. Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 2003/1424.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*. İstanbul: Kapı Yayınları, 6. Baskı, 2018.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 8. Baskı, 2020.
- Cündioğlu, Düccane. *Söz'ün Özü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 8. Baskı, 2019.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 8. Baskı, 2020.
- Çağrııcı, Mustafa. "Dua". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/536-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çağrııcı, Mustafa. "Hak". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 15/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çakır, Taha. *Bakara Suresinde Tevhid Konusu*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çakmak, Fikrullah. "Kur'an'da Tevhidin İnşa Süreci". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* /49 (Haziran 2018), 83-103.
- Çanga, Mahmut. *Kur'an-ı Kerim Lügati: İlâvelerle Mu'cemü'l Müfrehes*. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Baskı, 2016.
- Çelik, Ahmet. "Kur'an'da Tevhide Delalet Eden Semantik Alanlar". *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (Güz 2001), 121-137.
- Çelik, Mehmet Mübarek. *Hiz. İbrahim'in Tevhid Mücadelesindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Çelik, Muhammed. *Kur'ân'ın İknâ Husûsiyeti*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2. Baskı, 2006.
- Çiftçi, Nurettin. *Kur'an'da Dua*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 9. Baskı, 2015.

- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 45. Baskı, 2015.
- Demirel, İbrahim. *Sebe Suresi Bağlamında Tevhid ve Şirk*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'ı Anlamada Usûl (el-Kur'anü'l-Mecid)*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin yayınları, 5. Baskı, 2017.
- Dikeçligil, Beylü. "Bilimsel Bilgi Üretme Sürecinde Kelime-i Tevhid". *I. Uluslararası Harakanî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 264-281. Kars: Seyyid Ebu'l Hasan Harakanî Vakfı, 2012.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür -Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Durmuş, Zülfikar. *Kur'an'a Göre Kur'an*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Ebû Hanife, Numan bin Sabit. *el-Fıkhu'l-Ekber*. çev. Hamza Yaman. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-Amâdî. *İrşâdü'l-Aklî's-Selim ilâ Mezaya'l-Kitabî'l-Kerim*. 9 Cilt. Beyrut: Dâr İhyau't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-Mu'cizetu'l-Kübrâ el-Kur'ân*. b.y.: Dâru'l-fikrî'l-Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsir*. 10 Cilt. b.y.: Dârü'l-fikrî'l-Arabî, ts.
- Ebu Zeyd, Nasr Hamid. *İlahi Hitabın Tabiatı*. çev. M. Emin Maşalı. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2. Baskı, 2001.
- Erdinçli, Ahmet. "Kur'an Diyaloglarında Üslup Çeşitleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2016), 81-100.
- Ersöz, İsmet. "Kur'an'ın Üslûp ve İ'cazı". *Diyanet İlmi Dergi*, 23/1 (Mart 1987), 25-51.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Kavramları*. haz. Ömer Aydın - Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke*. ed. Rüşdî es-Sâlih Malhas. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l- Endülüs, ts.
- Farûkî, İsmail R. *Tevhid*. çev. Dilaver Yardım - Latif Boyacı. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2006.
- Ferra, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'an*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâti vd. 3 Cilt. Mısır: Daru'l-Mısriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû't-Tâhir Ya'kub b. Muhammed. *Kamûsü'l-Muhît*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 8. Baskı, 2005/1426.
- Gazâlî, Ebu Hamid. *İhya*. çev. Mustafa Çağrıncı. 4 Cilt. İzmir: D.İ.B. Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Gengil, Veysel. "Kur'an'ın Çift Kutuplu Anlatım Üslubu". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (Bahar 2019), 61-78.
- Gengil, Veysel. *Kur'an'ın Muhataplarını İkna Açısından Sunduğu Mukayeseli Anlatımlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

- Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Görmez, Hatice. *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Sistemi Bağlamında Tergîb ve Terhîb*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Görmez, Mehmet. "Tergîb ve Terhîb". 40/508-509. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gülle, Sıtkı. "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı". *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (Kış 2004), 115-130.
- Gülpak, Emine. *Kur'an Üslubunda Nezaket ve Meallere Yansıması*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Günay, Ünver. "Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri". *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam 2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*. ed. Mehmet Bulut. 1/38-70. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Gürer, Banu. *İnsan Davranışlarını Yönlendirmede Kur'an'da Ödüllendirme Motivleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Hacımuftüoğlu, Esra. *Kur'an-ı Kerim'in İrşad Üslubu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *H. Muhammed ve Karşıt Güçler*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *Kur'an'da Anlatım Sanatı el-Fennu'l-Kasasi*, çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2012.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. 2 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Harman, Ömer Faruk. "Dalâlet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/427-428. İstanbul, TDV Yayınları, 1993.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlûl Selam. Mısır: Dârü'l-Maârif, 3. Baskı, 1976.
- Hûlî, Emîn. *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*. çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Bayrak Matbaası, 1995.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 7. Baskı, 2019.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 7. Baskı, 2019.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselâm Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, h. 1422.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye (Siretü İbn Hişâm)*. thk: Ömer Abdüsselam Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. *el-emsâl fi'l-Kur'ân*, thk. Ebû Huzeyfe İbrahim b. Muhammed. Mısır: Mektebetü's-Sahâbe, 1986/1406.

- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. *et-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*. thk. Sâmi b. Muhammed b. es-Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâr-u Tayyibe, 2. Baskı, 1999/1420.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Baskı, h. 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, h. 1422.
- İkbal, Muhammed. *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. çev. Sofi Huri. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvudî. Beyrut: Dârü'l-kalem, h. 1412.
- İşeri, Yunus. *Kur'an'da Bir Anlatım Türü Olarak Mukayeseli Anlatım*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *Fethu'l-beyân fî makâşidi'l-Kur'ân*. tsh. İbrahim el-Ensârî. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1992/1412.
- Karagöz, İsmail. "Kur'an'da İhlas Kavramı ve Muhlis İnsanın Vasıfları". *Diyanet İlmi Dergi* 33/4 (Güz 1997), 69-84.
- Karagöz, İsmail. vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. yayına haz. İsmail Karagöz. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 7. Baskı, 2017.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 3. Baskı, 2007.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2011), 1-47.
- Kavak, Fadime. *Kur'an'da Edebî Tasvir*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kaya, Remzi. "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2002), 31-58.
- Kayrevânî, Ebû Ali el-Hasen İbn-i Reşik el-Ezdî. *el-Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. b.y.: Dârü'l-cil, 5. Baskı, 1981/1401.
- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *el-Asnâm*. thk. Ahmed Muhammed Abîd. b.y.: el-Mecmau's-Sekâfi, 2003/1424.
- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Esnâm*. ed. Ahmet Zeki Paşa. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 4. Basım, 2000.
- Kılıç, Sadık. "Kur'ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri". *İslami İlimler Dergisi* 5/1 (Bahar 2010), 11-40.
- Kırca, Celal. "Aksâmü'l-Kur'ân". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 5. Baskı, 2017.
- Koç, Turan. *Dilin Ötesi: Kur'an'ın Dil ve Uslubu Üzerine*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

- Koçak, Süleyman. “Kur’an’da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (Ağustos 2009), s. 187-215.
- Korkmazgöz, Rıza. “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur’an’da Şirkin Kavramsal Alanı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Mart 2020), 55-94.
- Korucu, Esmâ. *Kur’an-ı Kerim’e Göre Tevhid Mücadelesi (Hz. Nuh Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kubat, Mehmet. *Kur’an’da Tevhid*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Kubat, Mehmet. *Kur’an’da Tevhid*. İstanbul: Şafak Yayınları, 1994.
- Kur’an Mesajı: Meal- Tefsir*. çev. Muhammed Esed. Türkçeye çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. Ankara: İşaret Yayınları, 2002.
- Kur’an Yolu Meali*. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 8. Baskı, 2018.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi’ li-Ahkâmî’l-Şur’ân*. thk. Ahmed el-Berduni - İbrahim Etfiş. 20 Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübü’l-Mısriyye, 2. Baskı, 1964/1384.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik. *Letâifü’l-İşârât*. thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey’etü’l-Mısriyye, 3. Baskı, ts.
- Kutub, Muhammed. *Tevhid*. çev. Süleyman Altay. İstanbul: Buruc Yayınları, 2020.
- Kutub, Seyyid. *Kur’an’da Edebî Tasvir*. çev. Kamil M. Çetiner. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Kutub, Seyyid. *Tevhid Bilinci*. çev. Abdulkadir Coşkun. İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2. Baskı, 2017.
- Kuzgun, Şaban. “Hanîf”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul, TDV Yayınları, 1997.
- Macit, Nadim. *Kur’an’ın İnsan Biçimci Dili*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Mahallî, Celâleddîn Muhammed b. Ahmed - es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tefsîru’l-Celâleyn*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 2005/1426.
- Mevdûdî, Ebu’l Âlâ. *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber’in Hayatı*. çev. Ahmet Asrar. 2 Cilt. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ. *Tefhîmu’l-Kur’ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ. *Kur’an’a Göre Dört Terim*. çev. Murat Hazine. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 5. Baskı, 2019.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü’l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai’t-Türasil, h. 1423.
- Mukâtil b. Süleymân. *Kur’ân Terimleri Sözlüğü*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. çev. M. Beşîr Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 3. Baskı, 2021.
- Mücâhid b. Cebr, Ebü’l-Haccâc et-Tâbi’î. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselam Ebunneyl. Mısır: Dâru’l-fikrî’l-İslâmî, 1989/1410.
- Mülayim, Aydın. *Tevhid ve Tağut*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2019.

- Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Matbaatu İsâ el-bâbî el-halebî ve şürekâuhû, 1955/1374.
- Nâsırî, Muhammed Mekki. *et-Teysîr fî ehâdîsi't-tefsîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1985/1405.
- Nebati, Şeyhmus. *Kur'an'da Tağut Kavramı*. İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Mealî: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri. çev. Mustafa Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Olguner, Fahrettin. "Bâtıl". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/147-148. İstanbul, TDV Yayınları, 1992.
- Özaşar, Mehmet Emin vd. (ed.), *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Baskı, 2020.
- Özler, Mevlüt. "Tevhîd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Özsoy, Ömer – Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 12. Baskı, 2006.
- Özsoy, Ömer. "Dinsel Bir Metin Olarak Kur'an'ın Bazı İfade Özellikleri". *I. Kur'an Sempozyumu Tebliğler - Müzakereler*. ed. Mehmet Akif Ersin vd. 181-187. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Özsoy, Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 9. Baskı, 2018.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an Dili ve Retoriği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 6. Baskı, 2021.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an, Vahiy ve Nüzul*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı, 2021.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 10. Baskı, 2021.
- Öztürk, Resul. "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 133-157.
- Pak, Zekeriya. "Cahiliye Araplarındaki Allah İnancının Kur'ani Boyutu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 311-330.
- Pak, Zekeriya. "'Müşâbih' Kavramının Semantik Alanı Üzerine Bir Değerlendirme". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* /15 (Haziran 2010), 1-28.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usulü*. Ankara: BİLAY Yayınları, 2020.
- Parladır, Selahattin. "Dua". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/530-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Payot, Jules. *İrade Terbiyesi*. çev. Gözde Koca. İstanbul: Kapı Yayınları, 29. Baskı, 2022.
- Râfi, Mustafa Sadık. *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyyi*. Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabi, 2005/1425.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 16. Baskı, 2018.
- Rahman, Fazlur. *İslam*. çev. Mehmed Dağ – Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 18. Baskı, 2018.

- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn. *et-Tefsîrû'l-Kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr İhyau't-Turâsî'l-Arabî, 3. Baskı, h. 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn. *Kitâbu levâmiu'l-beyyinât şerhu esmâillâhi teâlâ ve's-sifât*. tsh. Seyyid Muhammed Bedreddin. Mısır: et-Matbaatu'l-Şerefiyye, 1905/1323.
- Rıza, Muhammed Reşid. *Tefsîrû'l-Menâr*. 12 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1990.
- Sâbûnî, Muhammed Alî. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Kahire: Daru's-Sâbûnî, 1997/1417.
- Saka, Şevki. "İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1-4 (Haziran 2001), 59-76.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 24. Baskı, m. 2000.
- Sarıçioğlu, Ekrem. "Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler". *İslâmî Araştırmalar* 1/1 (1986), 26-32.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*. thk. Abdulhak Abduddâyim Seyf el-Kâdî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekafiyye, 1999/1419.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim. *Bahru'l-Ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/233-235. İstanbul, TDV Yayınları, 1999.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/533-536. Ankara, TDV Yayınları, 2002.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Şirk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/193-198. İstanbul, TDV Yayınları, 2010.
- Sönmez, Vecihi. "İman İslam İlişkisi Ve İdeal Mümin". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /15 (Bahar 2008), 113-142.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (ed.). *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2014), 9-50.
- Sülün, Murat. *Kur'ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Durru'l-mensûr fî't-tefsir bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. trc. Sakıp Yıldız- Hüseyin Avni Çelik. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Şanver, Mehmet. "Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 137-164.
- Şenocak, Hatice. *Fahreddin Razi'nin Tefsir-i Kebir'inde Allah'ın Birliği (Tevhid)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Şen, Ayşegül. *Kur'an-ı Kerim'de Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Şeriatî, Ali. *Dua*. çev. Mustafa Saruhan. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2006.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah. *Fethu'l-Kadîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, h. 1414.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 14. Baskı, 2017.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Camiü'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000/1420.
- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Tok, Fatih. "Şirkin Tevhid Dönüştürülmesinde İlahi Metot". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos 2019), 713-733.
- Topaloğlu, Bekir. "Ahad". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Topluoğlu, Öznur. *Kur'an'da Tehdit İçeren Âyetler -A'râf Sûresi Örneği-*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tuncer, Eyyüp. *Kur'an'da Tevhid Melekesinin İnşası*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Tunç, Cihat. "Dalâlet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/428-429. İstanbul, TDV Yayınları, 1993.
- Ulupınar, Hamide. "İlk Dönem Sufilerinde Tevhid Anlayışı". *Tasavvuf İlmi ve Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 235-256.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004/1425.
- Yavuz, Ömer Faruk. *Kur'an'da Sembolik Dil*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hidâyet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/473-477. İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. Lütfullah Cebeci vd. 10 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 6. Baskı, 2016.
- Yener, Muazzam. *Tefsir Kaynaklarında Tevhid*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yılmaz, Hasan - Demirkol, Nihat. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 661-689.
- Yurdağür, Metin. "Tağut". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/372. İstanbul, TDV Yayınları, 2010.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf. *Sahîh-i Buharî Muhtasarı: Tecdîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. trc. Ahmed Naim - Kamil Miras. 8 Cilt. İstanbul: D.İ.B. Yayınları, 15. Baskı, 2019.
- Zeccâc, İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl Ebû İshâk. *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*. thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk. b.y.: Dâru's-Sekâfiyyetü'l-Arabiyye, ts.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gâvâmidit-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 3. Baskı, 1407.

- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *Ma'nâ Lâ İlâhe İllallâh*. thk. Ali Muhyiddin. Kahire: Dar-ül i'tisam, 3. Baskı, 1985/1405.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1990/1410.
- Zindâni, Abdulmecid. *Kur'an ve Kâinat Ayetleri Işığında Tevhid*. trc. Abdulhadi Timurtaş. İstanbul: Nida Yayınları, 5. Baskı, 2019.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*. 2 Cilt. b.y.: Matbaatu İsâ el-bâbî el-halebî ve şürekâuhû, 3. Baskı, ts.

